

2SF 2SF 2SF 2SF 2SF

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

Social Science Forum

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

DRUŽBOSLOVNE RAZPRAVE

Social Science Forum

Glavni urednici / Main editors

Natalija Majsova in Tanja Oblak Črnič

Gostujoča urednica številke 101 / Guest editor of issue 101:

Darja Zavrišek

Uredniški odbor / Editorial board

Milica Antič Gaber (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Hajdeja Iglič (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Dejan Jontes (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Marko Lovec (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Marina Lukšič-Hacin (Znanstveno-raziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti / Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts)
Mateja Sedmak (Znanstveno-raziskovalno središče Koper / Science and Research Centre Koper)
Ksenija Šabec (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Iztok Šori (Mirovni inštitut / Peace Institute)
Veronika Tašner (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Andreja Trdina (Univerza v Mariboru / University of Maribor)

Mednarodni uredniški odbor/International editorial board

Maria Teresa Consoli (Univerza v Catanii / University of Catania)
Jasmina Petrović (Univerza v Nišu / University of Niš)
Caroline Roth-Ebner (Univerza v Celovcu / University of Klagenfurt)
Boris Ružić (Univerza na Reki / University of Rijeka)
Julija Sardelić Winikoff (Univerza Victoria, Wellington / Victoria University, Wellington)
Irina Souch (Univerza v Amsterdamu / University of Amsterdam)
Marta Soler-Gallart (Univerza v Barceloni / University of Barcelona)
Anđelina Svirčić Gotovac (Inštitut za družbene raziskave v Zagrebu / Institute for Social Research in Zagreb)
Liza Tsalki (Univerza v Atenah / University of Athens)

Uredniški svet/ Editorial council

Nina Bandelj (Univerza Kalifornije / University of California)
Chiara Bertone (Univerza vzhodnega Piemonta / University of East Piedmont)
Marjan Hočevar (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Jana Javornik (Univerza v Leedsu / University of Leeds)
Matic Kavčič (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Tina Kogovšek (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Roman Kühr (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Miran Lavrič (Univerza v Mariboru / University of Maribor)
Blaž Lenarčič (Znanstveno-raziskovalno središče Koper / Science and Research Centre Koper)
Vesna Leskošek (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)
Sabina Mihelj (Univerza v Loughborough /

Loughborough University)

Brina Malnar (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)

Katarina Prpić (Inštitut za družbene raziskave v Zagrebu / Institute for Social Research in Zagreb)

Sabrina P. Ramet (Norveška univerza za znanost in tehnologijo /

Norwegian University of Science and Technology)

Ana Tominc (Univerza kraljice Margarete v Edinburgu /

Queen Margaret University Edinburgh)

Alenka Švab (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)

Boris Vezjak (Univerza v Mariboru / University of Maribor)

Anja Zalta (Univerza v Ljubljani / University of Ljubljana)

Judit Takacs (Madžarska akademija znanosti /

Hungarian Academy of Sciences)

David Paternotte (Svobodna univerza v Bruslju /

Free University of Brussels - ULB)

Tehnična urednica / Technical editor:

Jasmina Šepetavc, technicalDR_SSF@sociolosko-drustvo.si

Urednik recenzij knjig / Reviews editor:

Klemen Ploštajner, klemen.plostajner@fdv.uni-lj.si

Jezikovno svetovanje / Language editors:

Nataša Hribar, Tina Lengar Verovnik, Murray Bales

Spletni urednik / Web editor:

Igor Jurekovič

Bibliografska obdelava /

Bibliographical classification of articles:

Janez Jug

Oblikovanje / Design:

Tina Cotič

Prelom / Text design and Typeset:

Polonca Mesec Kurdija

Tisk / Print: CICERO, Begunje, d.o.o.

Naklada / Number of copies printed: 320

Naslov uredništva / Editors' postal address:

Revija Družboslovne razprave / Social Science Forum Journal

Tanja Oblak Črnič in Natalija Majsova

Fakulteta za družbene vede, Kardeljeva pl. 5, SI-1000 Ljubljana

Elektronska pošta / e-mail:

editorDR_SSF@sociolosko-drustvo.si

Spletna stran / Internet:

<https://www.sociolosko-drustvo.si/druzboslovne-razprave/>

Revijo sofinancira / The Journal is sponsored by:

Agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz naslova razpisa za sofinanciranje strokovnih in znanstvenih publikacij / The Slovenian Research Agency's scheme for funding expert and scientific publications.

Letna naročnina (3 številke) / Annual subscription (3 issues):

individualna naročnina / individual rate: 25 EUR; za organizacije / institutional rate: 50 EUR; za študente in brezposelne / students and unemployed discount rate: 16 EUR; cena posameznega izvoda / single issue rate: 16 EUR. Za člane Slovenskega sociološkega društva je naročnina vključena v društveno članarino. / The annual Slovenian Sociological Association membership fee includes the journal's annual subscription rate. Družboslovne razprave je mogoče naročiti na naslovu uredništva ali na spletni strani revije. / Subscription requests can be sent to the editors' postal address. Če želite prekiniti naročniško razmerje, nam to sporočite najkasneje do 15. decembra. / If you decide to cancel the subscription, please write to editors' postal address by 15th of December.

Družboslovne razprave so abstrahirane ali indeksirane v / Družboslovne razprave is abstracted or indexed in:

CEEOL (Central and Eastern European Online Library), COBIB.SI, CSA (Cambridge Scientific Abstracts): • CSA Worldwide Political Science Abstracts • CSA Social Services Abstracts • Sociological Abstracts (Online), EBSCOhost • Current Abstracts • Political Science Complete • SocINDEX • SocINDEX with Full Text • TOC Premier, OCLC • Scopus • Sociological Abstracts (Online) • DOAJ (Directory of Open Access Journals) • Ulrich's Web • De Gruyter • dlib

Uredniška politika: Družboslovne razprave so revija, ki objavlja kolegialno recenzirane znanstvene članke in recenzije knjig. V recenzijski postopke sprejema članke v slovenščini in angleščini s področja sociologije, komunikologije, politologije in kulturalogije ter tem raziskovalnim področjem bližnjih družboslovnih disciplin. Pri izboru člankov za objavo se upošteva njihova raziskovalna inovativnost ter aktualnost glede na trende v znanstveni skupnosti, v kateri je revija zasidrana. V teoretskem in metodološkem pogledu je revija pluralistično naravnana, posebno skrb pa posveča utrjevanju slovenske družboslovne terminologije.

Editorial policy: Družboslovne razprave is a peer reviewed journal which publishes papers and book reviews. Contributions are invited in fields of sociology, media studies, political science, cultural studies and other studies which are close to these fields. The published contributions should display high level of research originality and address the themes which seem relevant to the scientific communities in which the journal is grounded. Both in theoretical and methodological respects the journal stands for pluralism.

KAZALO

TABLE OF CONTENTS

UVOD

INTRODUCTION

Drage bralke, dragi bralci! / Dear reader

Tanja Oblak Črnič

7

ČLANEK

ARTICLE

**SISTEMATIČNI PREGLED LITERATURE O POKLICNIH TVEGANJIH,
STRATEGIJAH IN POLITIKAH V SEKSUALNEM DELU V SLOVENIJI /
A Systematic Literature Review on Occupational Risks,
Strategis and Policies in Sex Work in Slovenia**

Iztok Šori, Leja Markelj

13

UVOD V TEMATSKI BLOK

INTRODUCTION TO THE THEMATIC BLOCK

Izkušenijska zgodovina socialnega dela

Darja Zaviršek

43

ČLANKI

ARTICLES

**PROFESIONALIZACIJA SOCIALNEGA DELA V SLOVENIJI
MED ENTUZIAZMOM ŽENSK IN ZAHTEVAMI OBLASTI /
Professionalisation of Social Work in Slovenia:
Between the Enthusiasm of Women and the Demands
of the Socialist Authorities**

Darja Zaviršek

49

**SOCIALNA POLITIKA IN SOCIALNE DEJAVNOSTI
V SLOVENIJI V PRVIH LETIH PO DRUGI SVETOVNI VOJNI /
Social Policy and Concept of Social Work in Slovenia
in the First Years after the Second World War**

Mateja Jeraj

73

**SOCIALNO DELO V SOCIALISTIČNIH TOVARNAH /
Social Work in Socialist Factories**

Nina Vodopivec 95

**OTROCI S POSEBNIMI POTREBAMI V SLOVENIJI (1918–1990):
OD SEGREGACIJE DO INTEGRACIJE / Children with Special Needs
in Slovenia (1918–1990): From Segregation to Integration**

Dunja Dobaja 117

**»HUDE OSEBNE, DRUŽINSKE ALI GMOTNE RAZMERE«:
SOCIALNI RAZLOGI ZA SPLAV IN UVEDBA SOCIALNE
INDIKACIJE V SLOVENSKO ZAKONODAJO / "Serious Personal,
Family or Material Circumstances": Social Grounds for Abortion
and the Introduction of a Social Indication in Legislation in Slovenia**

Sara Pistotnik 139

**RECENZIJE KNJIG
BOOK REVIEWS**

Jessica Whyte: *Morala trga: človekove pravice in vzpon
neoliberalizma*. Ljubljana: Sophia, 2020.

Marko Hočevar 165

Tanja Višić: *Peripheral Labour Mobilities.
Elder Care Work between the Former Yugoslavia and Germany*.
Frankfurt a.M.: Campus Verlag, 2022.

Svenja Fischbach 169

UVOD

INTRODUCTION

Drage bralke, dragi bralci!

Kot smo napovedali že v uvodu k septembrski izdaji revije, leto 2022 zaključujemo z decembrsko številko, ki obsega obširen tematski blok petih prispevkov, ki so nastali kot rezultat sodelovanja z gostujočo urednico Darjo Zaviršek s Fakultete za socialno delo Univerze v Ljubljani. Tematski sklop je v širšem smislu posvečen vprašanju spola v kontekstu socialnega dela, v ožjem pa tematizira številne vidike razvoja profesionalizacije socialnega dela, izobraževalnega sistema in socialnih politik. Članki obenem aktualizirajo vprašanja socialnega dela in socialnih delavk na posameznih študijah primerov v različnih časovnih obdobjih, konkretnije v letih od 1945 do 1950, od 1945 do 1960, v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja ter med obema vojnoma. Te informativno bogate in vsebinsko nadvse relevantne tematike presegajo disciplinarne okvire socialnega dela, saj odpirajo številna aktualna vprašanja na področju pravic žensk, kar prepričljivo oriše tudi uvodnik v tematski sklop z naslovom *Izkušenska zgodovina socialnega dela* pod avtorstvom gostujoče urednice Darje Zaviršek.

Posamezni prispevki sodelujočih avtoric, Mateje Jeraj, Nine Vodopivec, Dunje Dobaja, Sare Pistotnik in Darje Zaviršek, so nastali v okviru raziskovalnega projekta *Socialno delo kot družbena naprava solidarnosti: izbrane problematike v zgodovinski in izkušenski optiki*, ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS). Podobno kot v septembrski številki gre torej tudi v tokratnem tematskem bloku za znanstvene prispevke, ki so plod intenzivnega raziskovalnega dela v okviru konkretnega raziskovalnega projekta. Raziskovalni projekti so dobro – seveda pa ne edino možno – izhodišče za tematske številke, ki predstavljajo rezultate tematsko, disciplinarno in metodološko načrtno usmerjenega raziskovanja, za katerim stoji sistematično pridobivanje podatkov in različnih gradiv. Ker gre običajno za timsko delo, je natančna obdelava gradiv in interpretacija rezultatov kakovostnejša, predvsem pa gre za zaokrožene ideje, ki nastajajo v individualnih ali skupinskih prispevkih.

Sam postopek najave tematskih števil v *Družboslovnih razpravah* je sicer formalno gledano utečen: zainteresirane skupine oz. gostujoči uredniki uredništvo najprej seznani s pisnim konceptualnim načrtom, h kateremu dodajo konkreten seznam predvidenih prispevkov skupaj s kratkimi povzetki in pripadajočimi avtorji. Prijavljeno temo nato pregleda uredniški odbor, ki lahko vsebinsko poseže v samo idejno strukturo in usmeri nadaljnje delo na tematskem sklopu. Po odobritvi teme in uskladiitvi časovnih rokov se začne intenzivno delo na tematski številki, ki običajno zajema redno komunikacijo glavnih urednic z gostujočimi uredniki. Vloga gostujočega urednika je primarno usmerjena v koordinacijo z vabljenimi avtorji in predvsem v skrb za pravočasno oddajo obljubljenih prispevkov. Odgovornost za realizacijo je v tej fazi v celoti na plečih gostujočih urednikov; če avtorji zamujajo ali njihovi

prispevki ne dosegajo zahtevanih kriterijev revije, lahko zasnovani projekt pade. Šele v drugi fazi se delo na prispevkih prenese na samo uredništvo revije, ki v celoti poskrbi za recenzentski postopek in nadaljnjo komunikacijo z avtorji. Gostujoči uredniki so v tej fazi praviloma »izvzeti«, saj je končna odobritev vseh prispevkov tudi v tematskih sklopih pogojena z odobritvijo recenzentov, za kar poskrbi uredništvo revije; gostujoči uredniki sicer sodelujejo pri predlogih recenzentov, saj področje tudi najbolje poznajo, v samem ocenjevanju prispevkov pa praviloma ne. Napovedana tematska številka lahko v končni fazi mestoma odstopa od dejanskega bloka, saj ni nujno, da bodo vsi prispevki uresničili pričakovanja recenzentov, glavnih urednic in nenazadnje uredniškega odbora, ki ne potrjuje zgolj napovedi številke, ampak tudi končna besedila, preden gredo v tisk.

Če je sam postopek najave in poteka priprave tematskih številk relativno formaliziran, pa se same spodbude za pripravo tematskih številk mnogokrat začnejo povsem neformalno: na raznih dogodkih, ob predstavitvah referatov na posameznih konferencah, okroglih mizah, strokovnih srečanjih ali ob praznovanju obletnic strokovnih združenj, oddelkov, raziskovalnih skupin ipd. Ker so to priložnosti, na katerih se med drugim pogovarjamo tudi o lastnem delu, se tam lahko porodijo tudi nepričakovana in nadvse prijetna sodelovanja. Takšna srečanja so lahko ne-napovedan vir idej, za doseganje vsebinske raznolikosti pa je pomembno, da je budno tudi samo uredništvo. Tudi tokratna tematska številka je idejno pot pričela na neformalen način na enem od javnih dogodkov: natančneje 29. septembra 2021, ko je Mirovni inštitut na Letnem vrtu Gala Hale priredil osrednji dogodek ob 30. obletnici svojega delovanja.

Da pa decembrsko številko, ki je pred vami, uvajamo s samostojnim prispevkom Iztoka Šorija in Leje Markelj, ki oba prihajata z omenjenega inštituta, je zgolj simpatično naključje, tako kot je naključje, da tudi ta prispevek obravnava temo s področja dela. Članek z naslovom *Sistematičen pregled literature o poklicnih tveganjih, strategijah in politikah v seksualnem delu v Sloveniji* med drugim poglobljeno orisuje tveganja, povezana s stigmo, varnostjo, zdravjem seksualnih delavcev in delavk, kot tudi z ovirami na ravni politik. Avtorja v sistematični analizi med drugim opozorita na potrebe po spremembi regulacije, informiranja in zaščite ter k spodbujanju profesionalizacije seksualnega dela.

S tematizacijo dela se celotna številka vsebinsko zaokrožuje tudi v sklopu recenzij knjig. Marko Hočevnar namreč piše o knjigi Jessice Whyte z naslovom *Morala trga: človekove pravice in vzpon neoliberalizma*, Svenja Fischbach pa v recenziji v angleškem jeziku predstavlja monografijo Tanje Višić z naslovom *Peripheral Labour Mobilities. Elder Care Work between the Former Yugoslavia and Germany*.

V imenu uredniške ekipe vam želimo prijetno branje in uspešno 2023!

Tanja Oblak Črnič,
sourednica Družboslovnih razprav

Dear readers,

As announced in the introduction to the September issue of *Social Science Forum*, the December issue brings 2022 to a close with an extensive special issue containing five articles written in cooperation with guest editor Darja Zaviršek from the University of Ljubljana's Faculty of Social Work. This special issue explores various aspects of gender in the context of social work; more specifically, several aspects at stake in the process of the professionalisation of social work, the positioning of social care in the local education system, and social work in the context of social policies. The contributions also draw on case studies from different time periods, namely 1945–1950, 1945–1960, the 1960s, the 1970s, and the interwar period, to demonstrate the relevance held today by some of the biggest dilemmas in social work and to shed light on the position women hold in social care. These rich, informative and thematically diverse contributions reach beyond the disciplinary framework of social work, opening up many topical issues in the field of women's rights, as convincingly outlined by Darja Zaviršek in her editorial entitled *The Experiential History of Social Work*.

Written by Mateja Jeraj, Nina Vodopivec, Dunja Dobaja, Sara Pistotnik and Darja Zaviršek, the featured articles were developed as part of the research project *Social Work as a Social Apparatus of Solidarity: Selected Problems in an Historic and Experiential Optics* co-funded by the Slovenian Research Agency. Like the September issue, this thematic block also presents the results of intensive research in a specific research project. Research projects provide a good – but, of course, not the only possible – starting point for special issues that aim to bring the results of thematically, disciplinary and methodologically-focused scientific inquiry to the surface based on systematic data collection and the acquisition of various materials. Typically based on teamwork, project-based special issues involve high level of data processing and interpretation. Such issues also tend to offer well-rounded ideas as part of individual or collective contributions.

Publishing a special issue of *Social Science Forum* must comply with a formal set of procedures. First, interested groups or guest editors prepare a written conceptual framework, accompanied by a list of planned contributions with abstracts and corresponding authors. The submission is then reviewed by the editorial board, which may ask for the content and structure of the proposal to be adjusted. After approval of the proposal and deadlines, intensive work on the thematic issue begins, mostly involving regular communication between the editors-in-chief and the guest editors. The guest editor plays a coordinating role, communicating with the invited authors and particularly that the submissions are delivered on time. At this stage, the guest editor bears all responsibility for the process; if the authors are late or their contributions do not satisfy the journal's criteria, the proposed issue

might fail to see the light of day. It is only in the second phase that the materials are transferred to the editorial team, which takes care of the review process and further communication with the authors. Guest editors are generally 'excluded' from this phase since final approval of all contributions, even in the thematic sections, is subject to the reviewers' agreement. Although guest editors are leading experts in a given field and take part in suggesting peer reviewers, they are not involved in the actual peer review process. The planned special issue might thus be a little different from the final outcome. This is because sometimes not every contribution will meet the expectations of the reviewers, editors-in-chief and editorial board, which not only confirms the proposal, but also the final texts before they go to press.

While the process of proposing a special issue is relatively formal, initial ideas often sprout quite informally: at various events, conferences, roundtables, professional meetings or at anniversary events celebrating professional associations, departments, research groups etc. Among others, such opportunities allow colleagues to discuss their work, sometimes leading to unexpected and very rewarding collaborations. While such meetings can be a source of ideas, the editors must also be alert to ensure the content diversity and relevance of a special issue. In fact, the special issue you are now holding was itself conceived at one of these public events: on 29 September 2021, when the Peace Institute was celebrating its 30th anniversary in the summer garden of the Gala Hala club in Ljubljana.

The fact this December issue begins with an article by Iztok Šori and Leja Markelj, who both work at the Peace Institute, is just a nice coincidence; equally coincidentally, their contribution also deals with the concept of work. Entitled *Systematic Literature Review on Occupational Risks, Strategies and Policies in Sex Work in Slovenia*, this article provides an in-depth discussion of the risks associated with sex workers' stigma, safety and health, as well as certain key policy-level obstacles. In this concise analysis, the authors highlight the vital need for changes in the areas of regulation, information and protection, along with the need for the professionalisation of sex work.

The book reviews appearing at the end of this issue address questions related to work as well. Marko Hočevar discusses the Slovenian translation of Jessica Whyte's book *The Morals of the Market: Human Rights and the Rise of Neoliberalism*, while Svenja Fischbach's book review – our first to be published in English – presents Tanja Višič's monograph entitled *Peripheral Labour Mobilities. Elder Care Work between the Former Yugoslavia and Germany*.

The Social Science Forum editorial team wishes you enjoyable reading and a successful 2023!

Tanja Oblak Črnič,
co-editor-in-chief of Social Science Forum

ČLANEK

ARTICLE

Iztok Šori, Leja Markelj

SISTEMATIČNI PREGLED LITERATURE O POKLICNIH TVEGANJIH, STRATEGIJAH IN POLITIKAH V SEKSUALNEM DELU V SLOVENIJI

IZVLEČEK

Članek povzema glavne ugotovitve sistematičnega pregleda literature o seksualnem delu v Sloveniji, objavljene med letoma 1990 in 2020. Glavni namen je bil zagotoviti sistematičen pregled ugotovitev predhodnih študij o poklicnih tveganjih v seksualnem delu ter strategijah in politikah za njihovo zmanjševanje. Rezultati kažejo, da se seksualne_i delavke_ci srečujejo s specifičnimi poklicnimi tveganji, povezanimi s stigmo, varnostjo, politikami, zdravjem, poslom, dostopom do storitev in zasebnim življenjem. Za njihovo zmanjševanje uporabljajo številne strategije, zlasti je pomembno postavljanje mej strankam. Študije za izboljšanje delovnih razmer priporočajo spremembo regulacije, informiranje različnih ciljnih skupin ter vzpostavitev dostopnih in nestigmatizirajočih podpornih in zagovorniških programov za seksualne delavke_ce. Naš pregled poleg tega izpostavlja potrebo po omogočanju in spodbujanju profesionalizacije seksualnega dela.

KLJUČNE BESEDE: seksualno delo, poklicna tveganja, strategije, politike, profesionalizacija, sistematični pregled literature

A Systematic Literature Review on Occupational Risks, Strategies and Policies in Sex Work in Slovenia

ABSTRACT

The article summarises the main findings of a systematic literature review on sex work in Slovenia published between 1990 and 2020. The main aim was to provide a systematic overview of the findings of previous studies on occupational risks

in sex work and strategies and policies to reduce them. The results show that sex workers encounter specific occupational risks related to stigma, safety, policies, health, business, access to services and private life. They use a variety of strategies to reduce them, and setting boundaries for clients is particularly important. To improve working conditions, studies recommend changing regulation, informing different target groups and establishing accessible and non-stigmatising support and advocacy programmes for sex workers. In addition, our review highlights the need to facilitate and promote the professionalisation of sex work.

KEY WORDS: sex work, occupational risks, strategies, policies, professionalisation, systematic literature review

1 Uvod¹

Seksualno delo je v številnih pogledih primerljivo delu v drugih panogah (Maher in dr. 2012), vendar se seksualne_i delavke_ci soočajo tudi s specifičnimi poklicnimi tveganji, kot so nasilje, poškodbe, psihološki stres, odvisnost od alkohola in drog, nalezljive bolezni ali alergija na lateks (Alexander 1998; Martin in dr. 2017; Ross in dr. 2012; Vanwesenbeeck 2001). Med poklicna tveganja uvrščamo tudi stigmo (Koken in dr. 2004), saj strah pred stigmatizacijo negativno vpliva na medosebne odnose seksualnih delavk_cev (ibid.), jim preprečuje oblikovanje in izražanje političnih zahtev (Mathieu 2011) ter omejuje dostop do osnovnih storitev, kot so zdravstveno varstvo, finančna pomoč in stanovanja (McCausland in dr. 2020; Respect Inc. 2017). Ta tveganja je mogoče zmanjšati z ustreznimi politikami, za kar potrebujemo celovite, pregledne in znanstveno utemeljene podatke, ki jih bomo za področje Slovenije skušali zagotoviti s tem člankom.

V članku v obliki sistematičnega pregleda literature predstavljamo ugotovitve predhodnih študij o poklicnih tveganjih v seksualnem delu v Sloveniji, strategijah za njihovo zmanjševanje in priporočilih za politike. Z rezultati želimo prispevati k boljšemu razumevanju viktimizacije znotraj seksualnega dela in k sprejemanju politik, ki bodo prispevale k izboljšanju delovnih razmer. Obenem z analizo teoretskih pristopov, metodologij in vzorcev predhodnih študij odgovarjamo na vprašanje, kakšni so obseg, značilnosti in vrzeli na področju raziskovanja seksu-

1. Raziskava je bila opravljena v okviru temeljnega raziskovalnega projekta Poklicna tveganja v seksualnem delu na presečiščih političnega okvirja in družbene stigme (ARRS, J5-2556 (B)) in raziskovalnega programa Enakost in človekove pravice v dobi globalnega vladovanja (P5-O413), ki ju financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

alnega dela v Sloveniji, s čimer želimo ugotoviti, kje se kažejo potrebe po novih raziskavah, in s tem prispevati k razvoju raziskovalnega polja. Razvoj raziskav je pomemben zlasti spričo dejstva, da se še vedno soočamo s pomanjkanjem natančnih in zanesljivih podatkov o seksualnem delu (Wagenaar 2017), kar nudi ugodno podlago za širjenje stereotipov.

V nadaljevanju najprej opredelimo tezo in teoretsko izhodišče ter ključne koncepte sistematičnega pregleda: seksualno delo, poklicna tveganja, stigmo in profesionalizacijo. Nato predstavimo metodologijo in glavne značilnosti študij, vključenih v analizo, in izpostavimo raziskovalne vrzeli na področju raziskovanja seksualnega dela v Sloveniji. Sledi sistematičen popis ugotovitev o poklicnih tveganjih, strategijah in politikah, ki jih obravnavamo na sedmih področjih: stigma, varnost, politike, zdravje, posel, dostop do storitev in zasebno življenje. Članek zaključimo z diskusijo, v kateri predstavimo sintezo glavnih ugotovitev. Te kažejo, da veljavne politike in družbeni kontekst v Sloveniji zavirajo profesionalizacijo seksualnega dela, kar lahko negativno vpliva na izpostavljenost seksualnih delavk_cev poklicnim tveganjem.

2 Teza, teoretska izhodišča in glavni koncepti

Izhajamo iz teze, da je poklicna tveganja na področju seksualnega dela mogoče zmanjševati s politikami, zlasti s takšnimi, ki omogočajo in spodbujajo profesionalizacijo. Teoretsko-konceptualni okvir temelji na znanstveni literaturi, ki prostitucijo in druge seksualne storitve obravnava kot legitimno obliko dela, ter ugotavlja, da izključujoče politike in stigmatizacija slabijo položaj seksualnih delavk_cev, omejujejo njihove človekove in delavske pravice ter ustvarjajo kontekste za njihovo izkoriščanje (Augustín 2007; Delacoste in Alexander 1998; Kempadoo in Doezema 1998). Ta raziskovalni tok pogosto izpostavlja emancipatorne vidike seksualnega dela ter s tem subvertira uveljavljene kulturne vzorce in predstave o seksualnih delavkah_cih kot žrtvah (Blume 2006; Huang 2015). Opozarja, da seksualno delo ni povezano le s tveganji in viktimizacijo, temveč ima tudi pozitivne vidike, ki se nanašajo na fleksibilnost in avtonomijo pri organizaciji in načrtovanju dela ter finančno neodvisnost, kar pri seksualnih delavkah_cih povečuje občutek samozavesti in moči (Rössler in dr. 2010; Sex Workers in Europe Manifesto 2005). Odpira tudi vprašanje kakovosti delovnih mest in profesionalizacije v seksualnem delu ter v zvezi s tem razpravlja o konceptih, kot so soglasje, avtonomija, standardizacija, dohodek in profesionalna identiteta (Garofalo Geymonat in Macioti 2016).

Skladno s teoretskimi izhodišči smo prevzeli definicijo seksualnega dela kot sporazumne izmenjave seksualnih storitev, predstav ali izdelkov med odraslimi,

ki lahko zavzema različne oblike, od prostitucije do telefonskega seksa, striptiza, erotičnih masaž, storitev na internetu in pornografije (Martin in dr. 2017; Weitzer 2003; WHO 2016). Seksualne_i delavke_ci so ženske, moški in transspolne osebe, ki prejemajo denar ali druga sredstva v zameno za seksualne storitve in te dejavnosti zavestno opredeljujejo kot dohodek, tudi če seksualnega dela ne štejejo za svoj poklic (Overs 2002: 2).

Poklicno tveganje smo definirali kot dolgoročno ali kratkoročno izpostavljenost nevarnosti na delovnem mestu, ki lahko vodi v povzročitev škode (Evropski parlament 2011). S ciljem zmanjševanja poklicnih tveganj se je vzpostavil koncept varnosti in zdravja pri delu, ki ga Mednarodna organizacija dela (2016) opredeljuje kot sistem politik, postopkov in praks, katerih cilj je optimizirati delovne razmere ter zmanjševati število poškodb in bolezni, povezanih z delom. Ker je večina oblik seksualnega dela v Sloveniji neregulirana, uradni standardi varnosti in zdravja na delovnem mestu za seksualne delavke_ce ne obstajajo.

Za opredelitev stigme smo se obrnili na Goffmana (2008: 12), ki je termin uporabil za poimenovanje lastnosti, ki je »hudo diskreditirajoča« in ki osebe reducira na pomanjkljive in nepopolne. Definiramo jo lahko tudi kot koeksistenco predalčkanja, stereotipiziranja, segregiranja, izgube statusa in diskriminacije, ki se sočasno pojavljajo v različnih situacijah moči (Link in Phelan 2001: 377). Stigma je zelo uveljavljen koncept na področju raziskovanja seksualnega dela, vendar je študije pogosto ne obravnavajo dovolj poglobljeno in ne upoštevajo obstoja različnih vrst stigme (Fitzgerald-Husek in dr. 2017). Ta problem naslavljam tako, da v sistematičnem pregledu operacionaliziramo in analiziramo osem vrst stigme ter preverjamo njihovo pojavnost v predhodnih študijah. Prva je *stigmatizacija javnosti*, ki zajema negativna stališča ter stereotipe javnosti in družbe o seksualnih delavkah_cih, kar lahko vodi v njihovo diskriminacijo (Corrigan in dr. 2004). *Pričakovana stigma* se nanaša na pričakovanja seksualnih delavk_cev, da bodo zaradi opravljanja svojega dela slabše obravnavani (npr. s strani družine, skupnosti, zdravstvenih delavk_cev), zaradi česar seksualno delo prikrivajo (Jain in Nyblade 2012; Lekas in dr. 2011; Wu in dr. 2015). *Strukturna ali institucionalna stigma* zajema institucionalne politike ali druge družbene strukture, ki zmanjšujejo možnosti seksualnih delavk_cev ali jih neposredno diskriminirajo (Corrigan in dr. 2004). *Večplastna ali interseksijska stigma* pomeni koeksistenco več stigmem (npr. zaradi opravljanja dela in odvisnosti od drog) (Reidpath in dr. 2005). *Sekundarna ali posredna stigma* je stigmatizacija oseb, ki so povezane s stigmatiziranimi posamezniki, npr. njihovih družinskih članov (Smit in dr. 2012). *Izkušena ali udejanjena stigma* se nanaša na izkušnje diskriminacije, ki izhajajo iz stigmatizirajočega atributa seksualnega dela (Lekas in dr. 2011). *Ponotranjena stigma* se nanaša na obliko samostigmatizacije, pri kateri seksualne delavke_ci

sprejmejo oziroma ponotranjijo negativne sodbe, stereotipe ali stališča drugih o seksualnem delu, npr. tako, da se soočajo z občutki krivde (Jain in Nyblade 2012). Zadnjo, osmo obliko predstavlja *zaznana stigma*, ki jo opredeljujemo kot zavedanje seksualnih delavk_cev o lastnem razvrednotenem družbenem statusu in diskriminatorni obravnavi zaradi opravljanja seksualnega dela (Wu in dr. 2015).

V analizi se sprašujemo, ali je poklicna tveganja v seksualnem delu mogoče odpraviti ali vsaj omiliti s profesionalizacijo. S tem mislimo predvsem na vzpostavljanje poklicnih pravil in standardov ter prenos znanja in izkušenj. Seksualne_i delavke_ci pogosto poročajo o pomanjkljivih informacijah in nejasnih pričakovanjih v zvezi z delom, medtem ko je regulacija – tam, kjer obstaja – bolj namenjena zaščiti javne morale in zdravja kot interesov seksualnih delavk_cev (Doezema 1998; Graham 2017; Mathieu 2011; Martin in dr. 2017; Pajnik in Fabijan 2017a). Večina držav, med njimi tudi Slovenija, se s profesionalizacijo seksualnega dela ne ukvarja, kljub temu pa nanjo vpliva, zlasti s kazensko zakonodajo, npr. s kriminalizacijo določenih oblik prostitucije, strank ali vpletenosti tretjih oseb. Države tako – tudi če seksualnega dela izrecno ne regulirajo – posredno določajo, v kakšnih oblikah se seksualno delo izvaja, kdo določa pravila in standarde ter kako poteka prenos znanja in izkušenj v sektorju.

Država pa ni edini dejavnik profesionalizacije seksualnega dela, saj lahko ta poteka skozi različne organizacijske oblike: v delovnih organizacijah, podpornih skupinah, sindikatih, nevladnih organizacijah, s samoregulacijo, samoorganizacijo, samoupravno itd. Rešitve, ki jih v zvezi s profesionalizacijo predlagajo seksualne_i delavke_ci zajemajo npr. boljšo regulacijo striptiz klubov, v katerih bi bili lastniki obvezani zagotoviti več navodil in usposabljanj, poklicne priročnike, določitev jasnejših pravil za stranke, kakor tudi vključevanje seksualnih delavk_cev v vodenje in lastništvo lokalov (Garofolo in dr. 2016; Martin in dr. 2017). Ključni indikatorji profesionalizacije v našem sistematičnem pregledu so poklicne strategije, ki jih uporabljajo seksualne_i delavke_ci, saj kažejo tako na težave, s katerimi se ti soočajo, kot na možne rešitve.

3 Metodologija sistematičnega pregleda in metodološke značilnosti vključenih študij

3.1 O metodi

Sistematični pregledi literature so v mednarodnem raziskovalnem prostoru vedno bolj razširjena oblika povzemanja rezultatov predhodno izvedenih študij, vendar se v slovenskem družboslovju še niso uveljavili. Uместimo jih lahko v širšo skupino pregledov literature, skupaj s klasičnimi pregledi, metaanalizami,

teoretskimi pregledi, pregledi obsega ipd. (glej npr. Raitskaya in Tikhonova 2019). Od klasičnih se sistematični pregledi razlikujejo po metodologiji, saj mora izvajanje slediti jasno oblikovanemu raziskovalnemu vprašanju, kriterijem za prepoznavanje, izbiro in kritično oceno ustreznih študij ter postopku za sintezo podatkov (Arksey in O'Malley 2005; Moher in dr. 2015). Naša metodologija za izvedbo sistematičnega pregleda je sledila mednarodno uveljavljenim smernicam, objavljenim pod naslovom Prednostni elementi poročanja za sistematične preglede in metaanalize (ang. Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses (PRISMA)) (Moher in dr. 2010).

3.2 Raziskovalna vprašanja

Odgovoriti skušamo na dve raziskovalni vprašanji: (1) katere so glavne ugotovitve študij na področju seksualnega dela v Sloveniji o poklicnih tveganjih, strategijah in politikah ter (2) kateri so glavni teoretski in metodološki pristopi k raziskovanju seksualnega dela ter kje je mogoče zaznati raziskovalne vrzeli.

3.3 Vključitveni in izključitveni kriteriji

V sistematični pregled literature smo vključili študije, ki so izpolnjevale naslednje kriterije: tematsko obravnavajo seksualno delo v Sloveniji v povezavi s poklicnimi tveganji, stigma ali politikami; objavljene so bile med letoma 1990 in 2020 v slovenskem ali angleškem jeziku; imajo dostopen povzetek; temeljijo na znanstvenoraziskovalnih metodologijah in/ali so bile predmet recenzentskega postopka. Obravnavali smo raziskovalne članke, izvirne znanstvene članke, monografije, poglavja v monografijah in neobjavljene študije (doktorska in magistrska dela). Izključili smo študije, ki niso izpolnjevale vključitvenih meril in se v nobenem vidiku niso nanašale na ključna vsebinska področja, poljudne prispevke, eseje, prispevke na konferencah in druge objave brez opisa znanstvenoraziskovalne metodologije. Prav tako smo izključili študije, ki obravnavajo prisilno prostitucijo in mladoletne respondente_ke, saj v teh primerih ne moremo govoriti o konsenzualnem delu, ampak gre za kazniva dejanja.

3.4 Ocena kakovosti

Ključni kriterij za zagotavljanje kakovosti vključenih študij je bil opravljen recenzentski postopek pred objavo. Za študije, ki niso bile predmet recenzentskega postopka (npr. magisteriji), je bila kakovost ocenjena na podlagi teoretsko-metodološke zasnove in izvedbe. Pozorni smo bili predvsem na opis raziskovalnega problema ter zastavljena raziskovalna vprašanja in metode. Kakovost smo ocenjevali tudi glede na zanesljivost in veljavnost podatkov na podlagi dosedanjih izkušenj z raziskovanjem tega področja.

3.5 Strategija iskanja študij in vzorec

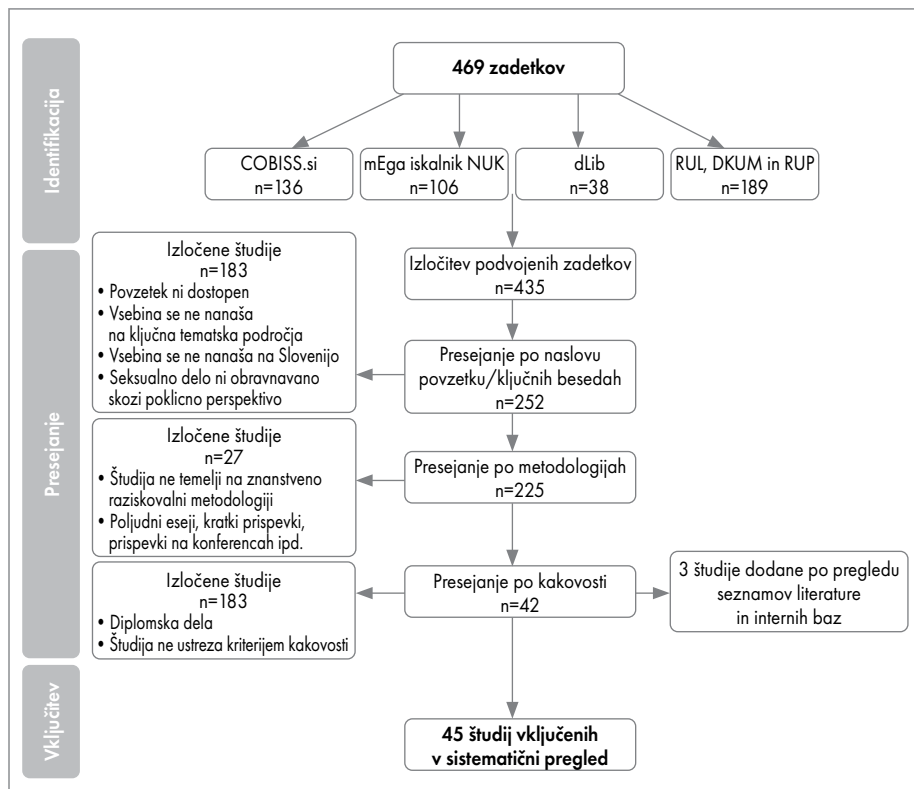
Iskanje študij je bilo izvedeno med decembrom 2020 in aprilom 2021 po šestih vnaprej določenih zbirkah bibliografskih podatkov: COBISS.si, mEga iskalnik NUK, Digitalna knjižnica Slovenije Dlib.si, Repozitorij Univerze v Ljubljani RUL, Digitalna knjižnica Univerze v Mariboru DKUM in Repozitorij Univerze na Primorskem. Iskalni niz smo oblikovali s kombinacijami različnih ključnih besed, ki smo jih povezali z Boolovimi iskalnimi operatorji. Ključne besede so se navezovala na glavna tematska področja sistematičnega pregleda (*seksualno delo, prostitucija, seksualne_i delavke_ci, seksualna industrija, politike, nevarnost, tveganje, stigma*). Iskali smo tudi po posameznih sektorjih seksualne industrije s ključnimi nizi *striptiz, erotična masaža, telefonski seks, pornografija*. V nekaterih bazah smo uporabili napredno iskanje po naslovu, ključnih besedah in po povzetku prispevka, ponekod tudi po sorodnih besedah. Rezultate smo omejili glede na vrsto virov, letnico objave in predmetne oznake posameznih iskalnih nizov.

Rezultat iskanja je skupaj obsegal 469 zadetkov. Dva raziskovalca sta pregledala naslove, povzetke in ključne besede vseh zadetkov ter na podlagi vključitvenih in izključitvenih kriterijev izločila neustrezne vire. Če na podlagi teh podatkov ni bilo mogoče presoditi, ali vir izpolnjuje vključitvene kriterije, sta natančneje pregledala tudi vsebino študij in prediskutirala morebitne dileme. Z namenom identifikacije dodatnih relevantnih študij smo v nadaljevanju pregledali še bibliografije prvotno vključenih študij in interne arhive. Končno število vključenih študij v analizo je bilo 45. Celoten postopek selekcije študij za sistematični pregled literature je prikazan na Sliki 1.

3.6 Kodiranje in analiza

Za namene analize izbranih študij smo pripravili kodirni list v obliki Excelovega dokumenta, ki je bil razdeljen na več sklopov: administrativni podatki, izhodišča, metodologija, vzorec, ugotovitve. Za vsako študijo smo v kodirni list izpisali glavne ugotovitve in drugo relevantno vsebino. V naslednjem koraku smo izpisani vsebini deduktivno določili kode. Sorodne kode smo nato združili v kategorije in jih interpretirali. Analizo smo opravili s programom za kvalitativno analizo MAXQDA. Rezultati kodiranja so dostopni v Arhivu družboslovnih podatkov (Markelj in Šori 2022).

Slika 1: Diagram PRISMA (PRISMA 2020 Flow Diagram), potek selekcije študij za sistematični pregled literature.

3.7 Značilnosti vzorca

Vse analizirane študije obravnavajo poklicna tveganja na področju seksualnega dela v Sloveniji. Večina ($N = 24$) jih je bila objavljena v slovenskem jeziku. Teoretsko-metodološki okvir analiziranih študij izhaja iz različnih družboslovnih disciplin, pri čemer so bile najštevilčnejše študije s področja sociologije ($N = 26$), kriminologije ($N = 13$) in seksologije ($N = 12$), zastopane pa so tudi nekatere druge družboslovne discipline. Študije k tematiki v največji meri pristopajo skozi perspektivo dela ter izpostavljajo delovne, poklicne in organizacijske vidike seksualnega dela. Pri tem uporabljajo različne teoretske pristope, kot so teorija (kazenskega) prava, študije spolov in feministična teorija, teorije s področja sociologije dela, medijskih in komunikacijskih študij, politologije, etnologije in antropologije, migracijskih študij in drugih. Vrzeli obstajajo zlasti na področju multidisciplinarnih raziskav, saj so te redke.

Glede na uporabljene metode sistematični pregled vključuje največ kvalitativnih študij ($N = 23$), sledijo teoretske študije ($N = 13$), študije z mešano metodologijo ($N = 7$) in dve kvantitativni študiji. V analiziranih empiričnih študijah je bilo uporabljenih 16 kvalitativnih metod (najpogostejše je uporabljena metoda intervjuja) in 7 kvantitativnih metod (najpogostejše so uporabljene metode spletnega anketiranja ter analize vsebine in spletnega rudarjenja), pri čemer gre pogosto za triangulacijo različnih metod v posamezni študiji. Seksualne delavke_ce je v vzorec vključila manj kot polovica študij, skupno 111, od tega največ žensk (67 oseb). Več kot polovica študij ($N = 27$) je v vzorec poleg seksualnih delavk_cev vključila še druge vire podatkov, na primer organizatorje seksualnega dela, stranke ter državne in nevladne organizacije, ki prihajajo v stik s populacijo. Študije obravnavajo tudi strukturne vidike seksualnega dela skozi analizo zakonodaje, medijskega poročanja in oglaševalskih portalov. Med oblikami seksualnega dela največ študij obravnava prostitucijo ($N = 21$), sledijo erotična masaža ($N = 18$), spremstvo ($N = 15$) in striptiz ($N = 10$). Kot delovna mesta seksualnih delavk_cev so najpogostejše obravnavani masažni saloni ($N = 19$) in zasebna stanovanja ($N = 18$), v manjši meri pa tudi hoteli ($N = 13$) in nočni klubi ($N = 11$). Upoštevajoč uporabljene metodologije, obstajajo vrzeli predvsem na področju uporabe kvantitativnih metod. Analiza vzorcev je pokazala vrzeli na področju raziskovanja moškega in transspolnega seksualnega dela ter pretežno usmerjenost v raziskovanje prostitucije, medtem ko so raziskave drugih oblik seksualnega dela, kot je na primer pornografija, redkejše.

3.8 Omejitve sistematičnega pregleda

Zaradi omejenega števila študij na področju seksualnega dela v Sloveniji nismo mogli izvesti običajnega sistematičnega pregleda, ki bi vključeval metodološko podobnejše študije. Poleg tega ugotovitve sistematičnega pregleda veljajo predvsem za področje prostitucije, ob čemer pa je treba poudariti, da se v zadnjih letih pojavljajo tudi nekatere nove oblike seksualnega dela, kot je delo prek spletnih platform (npr. Only fans), ki jih analizirane študije še niso obravnavale in ki predvidoma zmanjšujejo poklicna tveganja, saj seksualne delavke_ci ne prihajajo v neposreden stik s strankami. S sistematičnim pregledom literature smo identificirali glavna poklicna tveganja, nismo pa mogli ugotoviti, kakšna je njihova razširjenost, saj ti podatki ne obstajajo. V naslednjem koraku smo zato izvedli kvantitativno raziskavo med seksualnimi delavkami_ci v Sloveniji, ki bo odgovorila tudi na to vprašanje.

4 Poklicna tveganja, strategije in priporočila za politike

Za razumevanje razmer, v katerih delajo seksualne_i delavke_ci v Sloveniji, je pomembno izpostaviti, da je velik del seksualnega dela izključen iz regulacij, ki urejajo delovna razmerja, kar vodi v zelo raznovrstne zaposlitvene oblike in statuse delavk_cev s prevladujočimi nestandardnimi oblikami zaposlitve. Prav tako ne obstajajo uradni poklicni standardi in predpisi s področja zdravja in varnosti na delovnem mestu, ki bi seksualne delavke_ce sistemsko ščitili pred poklicnimi tveganji. To med drugim pomeni, da delavke_ci ostajajo brez delavskih, zdravstvenih in socialnih pravic. Naša analiza je pokazala, da je tveganj v seksualnem delu veliko; sistematizirali smo jih na sedem področij (Tabela 1): največ študij obravnava stigo (N = 31), sledijo tveganja, povezana z varnostjo (N = 29), politikami in zakonodajo (N = 23), zdravjem (N = 20), dostopom do storitev (N = 15), poslom (N = 13) in zasebnim življenjem (N = 2). V nadaljevanju vsako skupino na kratko predstavljamo skupaj s strategijami in politikami za preprečevanje poklicnih tveganj (Tabela 2).

4.1 Stigma

Stigmatizacijo seksualnega dela je obravnavalo 31 od 45 študij, kar kaže na velik pomen tega koncepta v znanstvenih razlagah, kakor tudi v realnih življenjih seksualnih delavk_cev. Večina študij stige in njenih vplivov ni preiskovala empirično, temveč so koncept uporabljale predvsem kot interpretativni okvir za pojasnjevanje razmer v seksualnem delu. Največ študij je obravnavalo družbeno stigo oz. stigmatizacijo javnosti (N = 15), za katero ugotavljajo, da izhaja iz prepričanj, da je prostitucija nemoralna dejavnost (7, 8, 9, 10, 12, 20, 22, 28, 33, 37, 42, 45) in da gre za lahko zaslužen denar, zaradi česar je v nasprotju z uveljavljeno etiko dela (12, 33), ter iz stereotipov o normalni ženski seksualnosti (9, 45).

Sledi pričakovana stigma (N = 12), ki je povezana predvsem s strahom pred posledicami razkritja, kar za nekatere seksualne delavke_ce pomeni veliko psihično breme (2, 5, 18, 21, 26, 27, 28) in negativno vpliva na dostop do storitev, npr. do policije (2, 4, 6, 30) in socialnovarstvenih institucij (3, 18), na zasebne odnose in življenje, saj zaradi dvojnega življenja težko vzpostavijo odkrite odnose (2, 4, 19, 30, 39), ter na avtonomijo in možnosti samoorganiziranja in pojavljanje v javnosti (27).

Strukturna oz. institucionalna stigma se reproducira skozi medije, ki o prostituciji poročajo črno-belo in senzacionalistično (2, 20, 21, 26, 34, 40); politike, saj zakoni v Sloveniji s prepovedjo prostitucije na javnih mestih povečujejo stigmatizacijo seksualnega dela kot nemoralne dejavnosti (25); in institucije, kot

Tabela1: Sistematični pregled literature – poklicna tveganja

PODROČJE	POKLICNA TVEGANJA							
STIGMA	Javnosti	Pričakovana	Struktura	Večplastna	Sekundarna	Izkušena	Ponotranjena	Zaznana
VARNOST	Nasilje in izkoriščanje tretjih oseb (prisilno zvočništvo, trgovina z ljudmi, povezanost s kriminalom, dolgovna odvisnost, grožnja z razkritjem)				Nasilje strank (fizično in psihološko nasilje, neresnosti, spolno nasilje, kraje, zniževanje cen, slabe ocene in negativni komentariji)			
POLITIKE IN ZAKONODAJA	Neustrezne politike		Kriminalizacija posredovanja pri prostituciji		Neenotne sodne prakse in pravna negotovost		Dejavnosti ni mogoče registrirati	
ZDRAVJE	Droge in alkohol		Spolno prenosljive bolezni in nezaščiten spolni odnosi		Fizične in psihične obremenitve		Slabi delovni pogoji	
DOSTOP DO STORITEV	Policija (pričakovana stigma, neustrezna obravnavna prijave kaznivih dejanj, nezaupanje, pretiran nadzor, spolno nadlegovanje)		Centri za socialno delo (pričakovana stigma, strah pred odvzemi otrok)		Dostop do stanovanj		Odsotnost politike, programov in storitev	
POSEL	IKT (oglaševanje na internetu, negativni komentariji in ocene)		Staranje		Konkurenca (oviranje, nižanje cen)		Izhod iz seksualnega dela	
ZASEBNO ŽIVLJENJE	Partnerstvo			Materinstvo			Zasebnost	

Tabela 2: Sistematični pregled literature – strategije in politike

PODROČJE	STRATEGIJE				POLITIKE		
	Prikrivanje dela				Uveljavljanje prostitucije kot dela	Javne in politične debate	Ozaveščanje in informiranje javnosti
STIGMA							
VARNOST	Obravnava strank (selekcija, postavljanje mej, medsebojno obveščanje o naših strankah, večstopenjska komunikacija, shranjevanje kontaktov)	Organizacija dela (dela z zvočnikom, dela z drugimi delavkami_ci, lokacija dela, sindikalno povezovanje)	Varnostne tehnologije in pripomočki	Ogllaševanje	Informiranje strank		
POLITIKE IN ZAKONODAJA					Dobrobit seksualnih delavk_cev	Tripartitna dekriminalizacija	Zaposlovanje
ZDRAVJE	Psihološki mehanizmi in strategije	Redno testiranje	Uporaba drog	Omejevanje števila strank	Postavljanje mej	Skupine za samopomoč	Kartoteke za stranke
DOSTOP DO STORITEV					Podporni in zagovorniški programi (brezplačni in anonimni zdravstveni pregledi in testiranja, psihološka pomoč, programi za odvisnice_ke od drog, projekti seksualnih delavk_cev, socialno in zdravstveno varstvo)	Reforme institucij	Uspostavljanja za policijo, zdravstvo in CSD
POSEL	IKT	Oglaševanje	Skrb za diskretnost	Stalne stranke	Postavljanje mej	Avtonomne oglaševalske platforme	
ZASEBNO ŽIVLJENJE	Prikrivanje dela		Ločevanje zasebnega in poklicnega	Samsko življenje ali življenje brez otrok			

so centri za socialno delo, ki seksualne delavke_ce obravnavajo kot »družbeno neprilagojene osebe« (36, 45) ali a priori žrtve (26).

Druge vrste stigme se v študijah pojavljajo redkeje. V zvezi z večplastno stigmo študije kot posebno stigmatizirane skupine izpostavljajo istospolno usmerjene in moške seksualne delavce (13, 16, 21) ter odvisnice od drog (45). Sekundarno stigmo obravnavajo v povezavi s strankami (21, 28), zvodniki_cami (33) ter bližnjimi, npr. partnerji in otroki (18). V zvezi z izkušeno stigmo navajajo negativne izkušnje seksualnih delavk_cev s policijo (4, 6, 18) in v zasebnem življenju, npr. prekinitev stikov s strani bližnjih (18) in odselitev iz domačega kraja zaradi negativnega odnosa okolice (2). Ponotranjena stigma se pri seksualnih delavkah_cih manifestira v obliki občutkov krivde in samozaničevanja (2, 26, 30). Zaznana stigma pa se kaže skozi občutek seksualnih delavk_cev, da je družbi vseeno zanje, da se jih nenehno potiska na rob in dojema kot kužne (2, 19).

Strategije, ki jih seksualne_i delavke_ci uporabljajo za izogibanje stigmati, največkrat zajemajo prikrivanje dela pred okolico, kar se prepleta s strategijami za zaščito zasebnega življenja. V zvezi s politikami študije navajajo, da bi stigmatizacijo zmanjšalo uveljavljanje prostitucije kot dela, torej tudi njena profesionalizacija, a ob tem opozarjajo, da bi morebitna registracija dejavnosti lahko s seboj prinesla stigmatizirajočo nalepko »prostitutka«, kar otežuje tranzicijo v druge poklice v prihodnosti (23). Seksualne_i delavke_ci si želijo več nesenacionalističnih javnih debat in ozaveščanje javnosti (27). Čeprav je stigma eden najtrdovratnejših problemov v seksualnem delu, jo lahko s politikami tudi učinkovito naslavljamo, predvsem tako, da delavkam_cem zagotovimo nestigmatizirajočo obravnavo pred institucijami.

4.2 Varnost

Med varnostnimi tveganji sta največkrat (N = 24) obravnavani nasilje in izkoriščanje tretjih oseb, in sicer zvodnic_kov, organizatoric_jev, lastnic_kov lokalov, kar nakazuje, da se raziskave – podobno kot politike ali mediji – pretežno fokusirajo na kriminalne vidike seksualnega dela. V zvezi s tem največ študij (N = 23) omenja prisilno zvodništvo, ki zajema nezmožnost odločanja o delu, nadzor in omejevanje gibanja, trgovanje z ljudmi (3, 9, 10, 25, 36, 38, 44) ter fizično, psihično, spolno in ekonomsko nasilje (2, 5, 7, 9, 10, 18, 19, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 29, 30, 33, 34, 36, 37, 38, 39, 40, 44). Zvodniki_ce nadzor vzpostavljajo tudi z grožnjami z razkritjem (2, 5) in dolgovno odvisnostjo (5, 37, 39). Ker prostitucija deluje v pollegalnem in nelegalnem okolju, je tudi nasploh povezana s kriminalom (7, 36, 39, 44), kar prav tako opredeljujemo kot poklicno tveganje.

Študije, ki obravnavajo nasilje strank (N = 14), najpogosteje izpostavljajo fizično in psihološko nasilje, vključno z nadlegovanjem in žaljenjem preko tele-

fona in interneta (2, 3, 4, 5, 7, 16, 18, 23, 27, 33, 34), ter tudi spolno nasilje, ki zajema prisiljevanje v spolne odnose in prakse ter spolne odnose brez zaščite (4, 6). Omenjajo tudi neresnost strank (2, 3, 16, 18), da stranke ne želijo plačati za opravljeno storitev (4, 18), kraje s strani strank (6, 18) ter da skušajo nekatere stranke seksualnim delavkam_cem škodovati s slabimi ocenami in negativnimi komentarji na internetu (4).

Med vsemi poklicnimi tveganji so v analiziranih študijah najbolj obširno obravnavane strategije za zagotavljanje varnosti, nanašajo pa se na postavljanje mej in preverjanje strank (2, 4, 16, 18, 21, 28, 30, 39), organizacijo dela, saj je npr. delo z zvodnikom ali z drugimi seksualnimi delavkami_ci lahko varnejše (4, 5, 9, 18, 21, 26, 30, 39, 44), uporabo varnostnih tehnologij in pripomočkov, kot so kamere, alarmni sistemi in psi (2, 4, 16, 25, 26, 27), ter strateško oglaševanje (2, 4, 26, 30). Na področju politik študije predlagajo informiranje strank, npr. o znakih prisilne prostitucije (27, 28), kakor tudi širše javnosti (13). Varnostna tveganja je mogoče zmanjšati tudi s profesionalizacijo, predvsem če med seksualnimi delavkami_ci poteka izmenjava poklicnih strategij.

4.3 Politike

Analizirane študije kot najboljši pristop k regulaciji seksualnega dela izpostavljajo dekriminalizacijo, ki deloma velja tudi v Sloveniji, obenem pa do politike na tem področju izražajo številne kritike, zlasti da premalo upošteva interese seksualnih delavk_cev (8, 15, 16, 25, 32, 33, 40, 41, 42). V zvezi z zakonodajo predvsem pravne študije ugotavljajo, da obstaja v definicijah kaznivih dejanj s tega področja več nejasnosti (1, 15, 25) in da sodne prakse niso enotne (1, 17, 37, 41). Ključna dilema je, ali je po sedanji ureditvi v Kazenskem zakoniku kazniva vsakršna vpletenost tretjih oseb v prostitucijo (17) ali pa je treba zlorabo prostitucije na sodišču šele dokazati, na primer tako, da se upošteva delitev zaslužka (1, 14, 41). V akademski debati trenutno prevladujejo zagovorniki druge možnosti, vendar je Vrhovno sodišče že večkrat razsodilo, da je kaznivo vsakršno sodelovanje tretjih oseb v prostituciji.

Izhajajoč iz ocene slovenskega modela dekriminalizacije, je osem študij kritičnih do kriminalizacije posredovanja pri prostituciji, ker se njeni učinki negativno prenašajo na seksualne delavke_ce; zavzemajo se za tripartitno dekriminalizacijo (10, 13, 14, 27, 28, 30, 37, 39, 43). Študij, ki bi zagovarjale kriminalizacijo strank ali seksualnih delavk_cev, nismo zasledili. Več študij predlaga spremembe zakonodaje tako, da bi ta seksualnim delavkam_cem zagotovila socialno in zdravstveno varstvo (16, 34) ter delavske pravice (16, 21). Dve študiji ugotavljata, da ima sedanja ureditev za seksualne delavke_ce

tudi pozitivne vidike, saj jim neurejena zaposlitvena razmerja prinašajo več anonimnosti, večje zasluške in več fleksibilnosti (35, 38). Naš pregled kaže, da izključno kazensko pravo ne nudi zadostne zaščite seksualnim delavkam_cem in da je za izboljšanje delovnih razmer treba upajati ukrepe tudi na drugih področjih, kot bomo videli v nadaljevanju.

4.4 Zdravje

Med zdravstvenimi tveganji največ študij obravnava odvisnost od drog in alkohola (N = 13), sledijo spolno prenosljive bolezni (SPB) (N = 10), psihične in fizične obremenitve (N = 9) ter slabe in neprimerne delovne razmere (N = 3). Pri tem droge in alkohol pomenijo poklicno tveganje predvsem na lokacijah, kot so nočni lokali, v katerih zaposlene ženske pogosto dobijo deleže vrednosti pijač, popitih s strankami (39). Poleg tega je seksualno delo lahko sredstvo za financiranje že obstoječe odvisnosti (13, 21, 28, 30, 43), strategija za obvladovanje psihičnih in fizičnih obremenitev (3, 5) ali orodje, s katerim zvodniki povečujejo nadzor nad seksualnimi delavkami_ci (3, 5). Ključno tveganje, ki lahko privede do okužb s SPB, so nezaščiteni spolni odnosi (4, 18, 21, 26, 39, 38), do katerih lahko pride pod prisilo (4, 26) ali zaradi privolitve ob obljubi večjega plačila (18, 21, 38, 39). Do fizične izčrpanosti in poškodb prihaja predvsem v primerih prevelikega števila strank (2, 21), medtem ko so posledice za psihično zdravje povezane z nelagodjem, stigmo in stresom zaradi prikrivanja dela (2, 26, 27). Študije, ki navajajo slabe delovne razmere, v glavnem opisujejo neprimerne in umazane prostore, v katerih se seksualno delo izvaja (3, 19, 21).

Med strategijami, ki jih za izogibanje zdravstvenim tveganjem uporabljajo seksualne_i delavke_ci, največ študij navaja vzpostavljanje čustvene distance v odnosu do strank (2, 10, 18, 21, 23, 26, 39, 45), sledijo redni zdravstveni pregledi in testiranja za SPB (18, 38, 44), omejevanje števila strank (2, 21) ter postavljanje meja strankam (npr. zavračanje odnosov brez kondoma) (2). Na področju politik študije priporočajo informiranje seksualnih delavk_cev o zaščiti pred zdravstvenimi tveganji in o regulaciji (3, 27, 38). Ena študija predlaga skupine za samopomoč (18) in ena uvedbo kartotek za stranke, s katero bi te dokazovale, da nimajo SPB (27).

4.5 Posel

Poslovna tveganja v seksualnem delu so povezana z uporabo informacijskih in komunikacijskih tehnologij (IKT) (N = 7), staranjem (N = 6), konkurenco (N = 4) in izhodom iz seksualnega dela (N = 1). Kot poklicno tveganje se IKT pojavljajo predvsem v povezavi z oglaševanjem, ki za ženske poteka na platformah pod nadzorom strank (4, 16, 24, 27, 31, 32), in negativnimi komentarji na internetu

(2, 4, 24). Moški oglašujejo po drugih kanalih, kot so aplikacije za zmenke, in kot težavo izpostavljajo lažne profile (16). Negativne učinke na posel ima tudi staranje, saj lahko zmanjša konkurenčnost seksualne_ga delavke_ca ter vpliva na število strank (2, 21, 23) in ceno storitev (28). V zvezi s konkurenco študije navajajo oviranje s strani drugih seksualnih delavk_cev, kot je denimo javno obrekovanje (16, 39), ter nizke cene storitev zaradi novih in mlajših delavk_cev (2, 3).

Strategije proti poslovnim tveganjem zajemajo uporabo IKT za iskanje strank, komunikacijo z njimi in organizacijo dela (2, 16, 25, 27, 31), prilagajanje podatkov v oglasih željam strank (2, 3, 39), skrb za diskretnost, ker jo stranke zelo cenijo (28, 44), ter postavljanje meja strankam (2). Seksualne_i delavke_ci si prizadevajo, da bi imeli čim več stalnih strank, na primer s kakovostnejšimi storitvami, posebnimi ponudbami s popusti in prilagajanjem potrebam strank predvsem v obliki storitev, ki niso »industrijske«, npr. pogovor, nežnost, prijaznost, osebni pristop (4), kar vse kaže na profesionalizacijo dela. V zvezi s politikami je v dveh študijah izražena potreba po avtonomnih oglaševalskih platformah in ustvarjanju varnih prostorov za seksualne delavke_ce na internetu (16, 27).

4.6 Dostop do storitev

Na področju dostopa do storitev največ študij problematizira dostop do policije (N = 9), sledijo centri za socialno delo (N = 3) in stanovanja (N = 1). Na policijo se seksualne_i delavke_ci ne obračajo zaradi pričakovane stigmatizacije, poročajo pa tudi slabih izkušnjah s policijo v preteklosti (2, 5, 6, 19), predvsem ob prijavi kaznivih dejanj (4, 6, 16, 18). Po ena študija navaja spolno nadlegovanje s strani policista (6) in pretiran policijski nadzor (26). Nezaupanje in slabe izkušnje se pojavljajo tudi v zvezi s centri za socialno delo (18, 36, 45). Ena študija navaja, da imajo seksualne_i delavke_ci težave pri dostopu do stanovanj, saj najemodajalci računajo višjo najemnino, če vedo, da v stanovanju poteka prostitucija (28). Študije prav tako ugotavljajo, da socialne in zdravstvene politike, programi in organizacije v Sloveniji ne obravnavajo specifik seksualnega dela ter da ustrezen sistem pomoči še ni bil vzpostavljen, razen za žrtve trgovine z ljudmi (3, 13, 18, 19, 21, 36, 40, 45). Kot enega ključnih problemov študije pri tem navajajo šibko samoorganiziranje seksualnih delavk_cev v Sloveniji, zlasti odsotnost organizacij, ki bi jih vodile same_i (3, 18, 25, 27, 31, 39, 45).²

2. Leta 2020 je program pomoči »Podpora osebam v prostituciji in pri izhodu iz nje« pričelo izvajati Društvo Ključ – Center za boj proti trgovanju z ljudmi, ki prostitucijo obravnava kot obliko nasilja. Nastala je tudi organizacija Dobra družba, ki združuje seksualne delavke_ce.

Strategij, ki jih seksualne_i delavke_ci uporabljajo za dostopanje do storitev, v študijah nismo zaznali, medtem ko priporočila za politike izpostavljajo, da je treba v ospredje postaviti socialno in zdravstveno varstvo ter ustanoviti podporne in zagovorniške programe in samostojne projekte seksualnih delavk_cev (3, 13, 16, 21, 26, 28, 33, 34, 36, 38, 39, 42, 45). Že od začetka devetdesetih let dvajsetega stoletja študije opozarjajo, da je treba reformirati delovanje institucij, predvsem policije, centrov za socialno delo in zdravstva (27, 36, 45), ter priporočajo izobraževanje in ozaveščanje zaposlenih o nestigmatizirajoči obravnavi seksualnih delavk_cev (3, 6, 13, 16, 27).

4.7 Zasebno življenje

Negativne vplive seksualnega dela na zasebno življenje obravnavata dve študiji (18, 39). Ena (18) navaja več negativnih vplivov na partnersko življenje seksualnih delavk (nesprejemanje seksualnega dela s strani partnerja, prepiri, težave v spolnosti, ljubosumje, nezaupanje glede SPB, laganje, občutek krivde, prekinitve zveze) in na materinstvo (obremenjenost zaradi prikrivanja seksualnega dela pred otroki, strah, zaskrbljenost, izčrpanost zaradi dela). Seksualne_i delavke_ci, ki delajo v organiziranih oblikah, pogosto živijo v hiši lastnika lokala in imajo zato zelo okrnjeno zasebnost, kar prizadene zlasti migrantke (39).

Strategije za varovanje zasebnega življenja zajemajo prikrivanje dela pred okolico (npr. delo v drugem kraju, izbiro primernih oglaševalskih platform, stranke iz tujine, prilagajanje urnika, povprečen življenjski slog in skrivanje identitete na internetu) (2, 18, 21, 26, 28); ločevanje med zasebnim in poklicnim življenjem (2, 16, 18, 21); pa tudi odločitev za samsko življenje ali življenje brez otrok, saj je tako lažje usklajevati različne vloge (18).

5 Diskusija

Predstavili smo glavne ugotovitve sistematičnega pregleda literature, ki je zajel 45 študij, ki obravnavajo seksualno delo v Sloveniji in so izšle med letoma 1990 in 2020. Z njim smo zagotovili celovit pregled raziskovalnega polja, poklicnih tveganj v seksualnem delu ter strategij in politik za njihovo zmanjševanje.

Pregled raziskovanja je pokazal, da v Sloveniji v zadnjih tridesetih letih na področju seksualnega dela prevladujejo sociološke, kriminološke in seksološke študije, ki temeljijo na kvalitativnih metodologijah. Pogost je multiperspektivni pristop, ki vključuje poglede in stališča različnih akterjev (npr. strank, organizatork_jev seksualnega dela, državnih institucij in nevladnih organizacij). Med oblikami seksualnega dela je v študijah največkrat obravnavana prostitucija,

medtem ko so nekatere druge oblike, zlasti delo v pornografski industriji ali preko spleta, slabo raziskane. Zelo malo je na voljo raziskovalnih podatkov o tem, kako se seksualne_i delavke_ci soočajo z oteženim dostopom do storitev in institucij. Med ciljnim skupinami so podrepzentirani moški in transspolne osebe, kar velja tudi za mednarodni raziskovalni prostor (Bimbi 2007; Bungay in dr. 2016; Koken in dr. 2004). Kaže se potreba po raziskavah, ki bodo z uporabo interdisciplinarnih teoretskih in metodoloških pristopov bolj celovito zajele heterogenost in kompleksnost seksualne industrije, na kar opozarjajo tudi raziskovalke_ci tega področja v tujini (Bungay in dr. 2016; Vanwesenbeeck 2001). Okrepiti je treba kvantitativne metodološke pristope, ki bi temeljili na večjih in bolj reprezentativnih vzorcih seksualnih delavk_cev. V skladu z mednarodno prepoznanimi dobrimi praksami (Garofalo Geymonat in Macioti 2016; Respect Inc. 2017) priporočamo uporabo inkluzivnih raziskovalnih metodologij, ki bodo seksualne delavke_ce vključevale v vse faze raziskovanja – od priprave metodologije do interpretacije rezultatov – ter primerjalno raziskovanje seksualnega dela skupaj z drugimi poklici.

Sistematični pregled poklicnih tveganj je pokazal, da se seksualne_i delavke_ci srečujejo s specifičnimi tveganji, povezanimi s stigmatizacijo, varnostjo, politikami, zdravjem, poslom, dostopom do storitev in zasebnim življenjem. Najpomembnejše poklicno tveganje predstavlja stigma, ki ustvarja pogoje za nastanek drugih poklicnih tveganj. V okviru varnostnih tveganj se seksualne_i delavke_ci srečujejo z različnimi oblikami nasilja s strani strank in zvodnikov, kar kot problem pogosto izpostavljajo tudi raziskave v drugih državah (Armstrong 2019; Bungay in Guta 2018; Ganju in Saggurti 2017). Med tveganja sodijo tudi politike, saj zakonodaja zavira profesionalizacijo in seksualnim delavkam_cem ne omogoča ustrezne ravni delavskih, zdravstvenih in socialnih pravic. Zdravstvena tveganja zajemajo nevarnost okužbe s SPB, fizične in psihične obremenitve, odvisnost od drog in alkohola ter slabe delovne razmere. Slabši dostop do storitev je povezan s strahom pred stigmatizacijo ter slabimi izkušnjami z delom policije in centrov za socialno delo, zaradi česar se seksualne_i delavke_ci na te institucije ne obračajo vedno, ko potrebujejo njihovo pomoč. Med poslovna tveganja uvrščamo oglaševanje ter konkurenco in staranje, ki odpirata vprašanje seksualizacije (ženskega) telesa (Näre in Diatlova 2020). Opravljanje seksualnega dela ima lahko negativne vplive tudi na zasebno življenje seksualnih delavk_cev, zlasti na usklajevanje poklicne s partnersko in starševsko vlogo. Ob tem popisu poklicnih tveganj poudarjamo, da nobena od analiziranih študij ni ponudila podatkov o njihovi prevalenci, zato težko sklepamo, kako pogost ali realen problem so ti za seksualne delavke_ce v njihovem vsakdanjem življenju. Tako slovenske kot številne tuje raziskave namreč ugotavljajo, da seksualno

delo ni nujno povezano z izkoriščanjem in da je izpostavljenost tveganjem lahko odvisna od številnih dejavnikov, kot so prostori, v katerih se seksualno delo izvaja, politike ali stigma (Fabijan 2017; Martin in dr. 2017; Sanders 2016: 38). To pa tudi pomeni, da je poklicna tveganja mogoče zmanjševati s sprejemanjem ustreznih ukrepov, predvsem takšnih, ki izhajajo iz potreb in interesov seksualnih delavk_cev.

Seksualno delo je v Sloveniji večinoma neregulirana dejavnost, zato je zagotavljanje zdravih in varnih delovnih razmer odvisno predvsem od seksualnih delavk_cev samih. V zvezi s tem so študije doslej identificirale številne strategije, ki jih uporabljajo seksualne_i delavke_ci, da bi se izognile_i poklicnim tveganjem. Pred nasiljem strank se skušajo zaščititi z večstopenjsko komunikacijo, organizacijo dela, uporabo varnostnih tehnologij in pripomočkov ter strateškim oglaševanjem. Za zaščito pred zdravstvenimi tveganji so pomembni vzpostavljane čustvene distance do strank, redni zdravstveni pregledi in testiranja ter omejevanje števila strank. Ob dejstvu, da je seksualno delo v Sloveniji večinoma izvajano tudi kot prekarna dejavnost, so za seksualne delavke_ce pomembne strategije za izogibanje poslovnim tveganjem, kot so uporaba IKT za navezovanje stikov, vzdrževanje kroga stalnih strank in skrb za diskretnost. Strategije, povezane z zaščito zasebnega življenja, so povezane zlasti s prikrivanjem dela ter ločevanjem zasebnega in poklicnega življenja, kar je tudi glavna strategija za izogibanje stigmatizaciji. Za nekatere strategije lahko ugotovimo, da delujejo zaščitno na več področjih hkrati in so zato še posebej pomembne. Med njimi je postavljanje meja strankam, ki je pomembno za izogibanje varnostnim, zdravstvenim in poslovnim tveganjem, medtem ko lahko uporaba IKT pozitivno vpliva na varnost ter obenem zmanjšuje poslovna tveganja. Sistematični pregled poklicnih strategij je pokazal, da je za zagotavljanje varnega in zdravega delovnega okolja v seksualnem delu potrebnega veliko znanja in izkušenj, ki pa jih po formalni poti večinoma ni mogoče pridobiti. Za zmanjševanje poklicnih tveganj bi bilo zato treba spremeniti obstoječi politični in družbeni okvir, in sicer tako, da bi v večji meri omogočal profesionalizacijo oz. spodbujal sodelovanje, vzajemno izobraževanje in samoorganiziranje med seksualnimi delavkami_ci.

Ena ključnih ugotovitev sistematičnega pregleda je, da Slovenija še ni vzpostavila ustreznega sistema podpornih in zagovorniških programov za seksualne delavke_ce, prav tako še ni zagotovila njihove nestigmatizirajoče obravnave pred institucijami. To je v največji meri povezano s tem, da se politika osredotoča skorajda izključno na preprečevanje kriminalnih dejanj, povezanih s prostitucijo. Takšna politika sovпада s prakso »upravljanja prek kriminala« (Simon 2007),

ki postavlja varnost pred druga področja delovanja države, ignorira nerepresivne odgovore na socialne probleme in ustvarja kulturo strahu. Poleg tega upravljanje prek kriminala krepí in legitimira stigmatizacijo prostitucije kot kriminalne dejavnosti ter opušča aktivno spodbujanje pravic seksualnih delavcev_k (Graham 2017). Avtorji_ce, ki se z vidika dela ukvarjajo s prostitucijo, poudarjajo, da namesto politike nične tolerance potrebujemo bolj inkluziven pristop in podobno spremembo paradigme kot pri homoseksualnosti ali konoplji (Östergren 2017; Wagenaar 2017). Med regulatornimi modeli je bila v zadnjih letih kot primer dobre prakse večkrat izpostavljena tripartitna dekriminalizacija na Novi Zelandiji (Abel 2014; Armstrong 2016), ki ji je naklonjen tudi precejšen delež slovenskih študij. Ob tem je treba upoštevati, da si številne seksualne_i delavke_ci ne želijo regulacije dela po zgledu drugih poklicev in da jim delovanje zunaj pravil ustreza (Garofalo Geymonat in Macioti 2016). Če želimo v Sloveniji postaviti potrebe in interese seksualnih delavk_cev v središče politik, je najbolj nujno, da njihov fokus razširimo onkraj kazenskopravne obravnave prostitucije in pričnemo uvažati nerepresivne ukrepe, ki bodo aktivno krepili človekove, delavske in socialne pravice seksualnih delavk_cev.

SUMMARY

We present the main findings of a systematic literature review of 45 studies on sex work in Slovenia published between 1990 and 2020, which provide a comprehensive overview of the research field, occupational risks in sex work, as well as strategies and policies to reduce them.

In Slovenia, the research field has been dominated by sociological, criminological and sexological studies based on qualitative methodologies over the last 30 years. Studies have mainly researched prostitution and female sex workers. There is an emerging need for research that more comprehensively captures the heterogeneity and complexity of the sex industry using multidisciplinary theoretical and methodological approaches, as also highlighted by some international researchers in the field (Bungay et al. 2016; Koken et al. 2004). Quantitative methodological approaches based on larger and more representative samples of sex workers also need to be strengthened. In line with good practices from abroad, we also recommend the use of inclusive research methodologies that involve sex workers in all stages of research – from the development of the methodology to the interpretation of the results – and comparative research of sex work together with other occupations.

The systematic review of occupational risks showed that sex workers face specific risks related to stigma, safety, policies, health, business, access to services

and private life. The most important occupational risk is stigma, which creates the conditions for other occupational risks to emerge. With this inventory of risks, we note that none of the analysed studies offered data about their prevalence, making it difficult to conclude how common or problematic they are for sex workers in their everyday lives.

Sex work is a largely unregulated activity in Slovenia and accordingly ensuring healthy and safe working conditions depends primarily on the resourcefulness of sex workers themselves. In this respect, studies have thus far identified a number of strategies used by sex workers to avoid occupational risks. Some strategies can be found to be protective in several areas at the same time and are therefore particularly important. Setting boundaries for customers is important to avoid security, health and business risks, while the use of information and communication technologies has a positive impact on security and reduces business risks. All of this shows that ensuring a safe and healthy working environment in sex work requires a great deal of professional knowledge and experience that is largely not available through formal channels. Reducing occupational risks would therefore require changing the existing political and social framework in a way that is more conducive to professionalisation and promotes cooperation, peer education and self-organisation among sex workers.

One of the key findings of the systematic review is that the state has not yet established an adequate system of support and advocacy programmes for sex workers and ensured that they are treated in a non-stigmatising manner. This is largely related to the focus of sex work policy in Slovenia, which almost exclusively concentrates on preventing prostitution-related crime. Such policy coincides with the practice of 'governance through crime' (Simon 2007), which places security before other areas of state action, ignores non-repressive responses to social problems and creates a culture of fear. If we want to put the interests of sex workers at the centre in Slovenia, it is most urgent that we broaden the focus of policies beyond the criminal legal treatment of prostitution and start introducing non-repressive measures that actively strengthen the human, labour and social rights of sex workers.

Seznam študij vključenih v sistematični pregled

1. Ambrož, Matjaž (2007): Ali je treba kaznivo dejanje Zloraba prostitucije oblikovati bolj določno? V A. Šelih (ur.): *Sodobne usmeritve kazenskega materialnega prava*: 329–332. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
2. Corti, Renato (2016): *Spletna prostitucija v Sloveniji*. Magistrska naloga. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Dostopno prek: <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=86874> (29. 12. 2020).

3. Dolinar, Tjaša, Markelj, Leja, in Selan, Alisa (2018): Ocena stanja na področju prostitucije v Sloveniji. *Socialna pedagogika*, 22 (1–2): 1–26.
4. Fabijan, Emanuela (2017): Relationships with Clients: Sex Workers' Negotiating Strategies. V M. Pajnik in I. Radačić (ur.): *Prostitution in Croatia and Slovenia: Sex Workers' Experiences*: 141–153. Ljubljana: Mirovni inštitut, Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo Pilar.
5. Frelih, Mojca (2017a): Relationships with Intermediaries: Support or Exploitation? V M. Pajnik in I. Radačić (ur.): *Prostitution in Croatia and Slovenia: Sex Workers' Experiences*: 155–163. Ljubljana: Mirovni inštitut, Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo Pilar.
6. Frelih, Mojca (2017b): Relationships with the Police: Between Protection and Abuse. V M. Pajnik in I. Radačić (ur.): *Prostitution in Croatia and Slovenia: Sex Workers' Experiences*: 165–174. Ljubljana: Mirovni inštitut, Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo Pilar.
7. Hrženjak, Majda (2005): Prostitucija kot izsiljen odgovor na uganko ženske želje in kot nepopolna slika. *Delta*, 10 (1–2): 173–185.
8. Hrženjak, Majda, Jalušič, Vlasta, Sauer, Birgit, in Tertinegg, Karin (2005): Framing prostitution policies. A comparison of Slovenia and Austria. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 117: 93–118. DOI: <https://doi.org/10.12681/grsr.9558>.
9. Kanduč, Zoran (1998a): Prostitucija: kriminološke, viktimološke in kazensko pravne perspektive. *Anthropos*, 30 (1–3), 88–106.
10. Kanduč, Zoran (1998b): Prostitucija. V Z. Kanduč, D. Korošec in M. Bošnjak (ur.): *Spolnost, nasilje in pravo*: 52–71. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
11. Kanduč, Zoran (1998c): Pornografija. V Z. Kanduč, D. Korošec in M. Bošnjak (ur.): *Spolnost, nasilje in pravo*: 72–87. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
12. Kanduč, Zoran (2000): Prostitucija: Kaj je z njo narobe. *Apokalipsa*, 39/40/41: 229–238.
13. Klun, Monika, in Bren, Matevž (2018): Male Sex Work in Slovenia. *Journal of Criminal Justice and Security*, 20 (2): 182–201.
14. Korošec, Damjan (1998): Nekateri značilnejši problemi v zvezi s kaznivimi dejanji zoper spolno nedotakljivost v veljavnem slovenskem kazenskem pravu. V Z. Kanduč, D. Korošec in M. Bošnjak (ur.): *Spolnost, nasilje in pravo*: 186–201. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti.
15. Korošec, Damjan (2008): Glavni problemski sklopi sodobnega spolnega kazenskega prava. V D. Korošec (ur.): *Spolnost in kazensko pravo: od prazgodovine do t. i. modernega spolnega kazenskega prava*: 105–361. Ljubljana: Uradni list Republike Slovenije.
16. Kuhar, Roman, in Pajnik, Mojca (2019): Negotiating Professional Identities: Male Sex Workers in Slovenia and the Impact of Online Technologies. *Sexuality Research and Social Policy*, 16 (2): 227–238. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13178-018-0330-4>.

17. Levašič, Jože (2020): Sodelovanje pri prostituciji druge osebe »zaradi izkoriščanja« in načelo zakonitosti v kazenskem pravu. *Pravnik*, 75 (137): 7–8.
18. Markelj, Leja (2018): Materinstvo in partnerski odnosi seksualnih delavk v Sloveniji. Magistrska naloga. Ljubljana: Pedagoška fakulteta. Dostopno prek: <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=102192> (26. 12. 2020).
19. Mencinger, Kim (2016): Ženska prostitucija v Sloveniji danes. Magistrska naloga. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo. Dostopno prek: <https://egradiva.fsd.uni-lj.si/search/extshow/1845> (29. 12. 2020).
20. Pajnik, Mojca (2003): Natak, Ukrajinko prosim: Medijska reprezentacija prostitucije. V T. Trplan in R. Kuhar (ur.): *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti*: 144–159. Ljubljana: Mirovni inštitut.
21. Pajnik, Mojca (2008): Prostitucija in trgovanje z ljudmi: Perspektive spola, dela in migracij. Ljubljana: Mirovni inštitut.
22. Pajnik, Mojca (2009): Mnenja moških o prostituciji in trgovanju z ljudmi. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 4: 309–319.
23. Pajnik, Mojca (2013): Reconciling Paradigms of Prostitution through Narration. *Društvena Istraživanja / Journal for General Social Issues*, 2: 257–276. DOI: <https://doi.org/10.5559/di.22.2.03>.
24. Pajnik, Mojca (2015): Merchandizing Sex on the Web: Bias in Profiling Actors and Services. *Gender, Technology and Development*, 19 (2): 181–203. DOI: <https://doi.org/10.1177/0971852415578040>.
25. Pajnik, Mojca (2017): Prostitution Policy and Practice: Peculiarities of Decriminalisation. V M. Pajnik in I. Radačić (ur.): *Prostitution in Croatia and Slovenia: Sex Workers' Experiences*: 111–124. Ljubljana: Mirovni inštitut, Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo Pilar.
26. Pajnik, Mojca, in Fabijan, Emanuela (2017a): Sex Workers and Sex Work: From Organising Work to Coping with Stigma. V M. Pajnik in I. Radačić (ur.): *Prostitution in Croatia and Slovenia: Sex Workers' Experiences*: 125–139. Ljubljana: Mirovni inštitut, Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo Pilar.
27. Pajnik, Mojca, in Fabijan, Emanuela (2017b): Recommendations for Improvements: Aiming for Equality of Sex Workers. V M. Pajnik in I. Radačić (ur.): *Prostitution in Croatia and Slovenia: Sex Workers' Experiences*: 175–186. Ljubljana: Mirovni inštitut, Zagreb: Institute of Social Sciences Ivo Pilar.
28. Pajnik, Mojca, in Kavčič, Urša (2006): The Demand Side of Sex: Perspectives on Trafficking and Prostitution (The Case of Slovenia). Ljubljana: Mirovni inštitut.
29. Pajnik, Mojca, in Kavčič, Urša (2008): Sodne prakse, povezane s trgovanjem z ljudmi in prostitucijo v Sloveniji. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 59 (2): 141–154.
30. Pajnik, Mojca, in Radačić, Ivana (2020): Organisational Patterns of Sex Work and the Effects of the Policy Framework. *Sexuality Research and Social Policy*, 18: 575–587. DOI: <https://doi.org/10.1007/s13178-020-00482-6>.

31. Pajnik, Mojca, in Šori, Iztok (2014): Seksualna industrija v Sloveniji na spletu: med oligopoli organizatorjev in nemočjo seksualnih delavk. *Annales, Series historia et sociologia*, 24 (1): 143–156.
32. Pajnik, Mojca, Kambouri, Nelli, Renault, Matthieu, in Šori, Iztok (2015): Digitalising sex commerce and sex work: A comparative analysis of French, Greek and Slovenian websites. *Gender, Place & Culture*, 23 (3): 345–364. DOI: <https://doi.org/10.1080/0966369X.2015.1013449>.
33. Peršak, Nina (2010): Viktimalizacija prostitutk in sramotenje izjem: mit o prostitutki žrtvi. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 61 (2): 152–163.
34. Peršak, Nina (2012): Omejevanje povpraševanja po prostituciji: Ekonomija, morala in nasilje. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 63 (4): 291–300.
35. Peršak, Nina (2014): Neformalna ekonomija in krizni časi: Ekonomski izzivi in družbeni odzivi na prostitucijo. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 65 (2): 83–95.
36. Petrovec, Dragan (2000): Nekaj teoretičnih in praktičnih vidikov prostitucije. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 51 (4): 314–19.
37. Sinič, Špela (2020): Kazenskopravne dileme prostitucije. Magistrska naloga. Maribor: Pravna fakulteta. Dostopno prek: <https://dk.um.si/IzpisGradiva.php?id=78386&lang=slv> (25. 1. 2021).
38. Šinko, Andrej (2015): Analiza stanja in alternativ za novo javno politiko na področju prostitucije v Sloveniji. Magistrska naloga. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede. Dostopno prek: <https://repozitorij.uni-lj.si/IzpisGradiva.php?id=73654> (25. 1. 2021).
39. Šori, Iztok (2005): Prostitucija v Sloveniji: akterji, podoba, problemi in odnosi. *Etnolog*, 15: 61–80.
40. Šori, Iztok, in Pajnik, Mojca (2017): Prostitution policy in Slovenia. V S. Økland Jahnsen in H. Wagenaar (ur.): *Assessing prostitution policies in Europe*: 201–233. Milton Park: Routledge.
41. Šošić, Miha, in Korošec, Damjan (2019): Izkoriščanje kot izrecen del biti obprostitucijskih kaznivih dejanj v sodobnem primerjalnem kazenskem pravu. *Pravnik*, 74 (136): 9–10.
42. Tertinegg, Karin, Hrženjak, Majda, in Sauer, Birgit (2007): What's the Problem with Prostitution?: Prostitution Politics in Austria and Slovenia since the 1990s. A Comparison of Frames. V M. Verloo (ur.): *Multiple Meanings of Gender Equality: A critical frame analysis of gender policies in Europe*: 187–206. Budapest: Central European University Press.
43. Tratnik - Volasko, Marjeta (1996): Prostitucija: zakonodajni, sociološki in nadzorstveni vidiki pojava. Ljubljana: MNZ.
44. Vidnjevič, Marko (1997): Erotični masažni saloni v Ljubljani. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 37 (3): 62–65.
45. Zaviršek, Darja (1993): Prostitucija – izziv za drugačno socialno delo. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 44 (1): 3–10.

Literatura

- Abel, Gillian M. (2014): A Decade of Decriminalisation: Sex Work 'Down Under' but not Underground. *Criminology and Criminal Justice*, 14: 580–592. DOI: <https://doi.org/10.1177/1748895814523024>.
- Alexander, Priscilla (1998): Sex Work in Health: A Question of Safety in the Workplace. *Journal of the American Medical Women's Association*, 53 (2): 77–82.
- Arksey, Hilary, in O'Malley, Lisa (2005): Scoping Studies: Towards a Methodological Framework. *International Journal of Social Research Methodology*, 8 (1): 19–32. DOI: <https://doi.org/10.1080/1364557032000119616>.
- Armstrong, Lynzi (2016): From Law Enforcement to Protection? Internations between Sex Workers and Police in Decriminalised Street-based Sex Industry. *British Journal of Criminology*, 57 (3): 570–588. DOI: <https://doi-org.eres.qnl.qa/10.1093/bjc/azw019>
- Armstrong, Lynzi (2019): Stigma, Decriminalisation, and Violence against Street-Based Sex Workers: Changing the Narrative. *Sexualities*, 22 (7–8): 1288–1308. DOI: <https://doi.org/10.1177/1363460718780216>.
- Augustín, Laura María (2007): Sex at the Margins: Migration, Labour Market and the Rescue Industry. London: Zed Books.
- Bimbi, David S. (2007): Male Prostitution: Pathology, Paradigms and Progress in Research. *Journal of Homosexuality*, 53 (1–2): 7–35. DOI: https://doi.org/10.1300/J082v53n01_02.
- Blume, Jillian (2006): Prostitution should be seen as empowering some women. V L. I. Gerdes (ur.): *Prostitution and sex trafficking: opposing viewpoints*: 86–90. Detroit: Thomson Gale.
- Bungay, Vicky, in Guta, Adrian (2018): Strategies and Challenges in Preventing Violence Against Canadian Indoor Sex Workers. *American Journal of Public Health*, 108 (3): 393–98. DOI: <https://doi.org/10.2105/AJPH.2017.304241>.
- Bungay, Vicky, Oliffe, John, in Atchison, Chris (2016): Addressing Underrepresentation in Sex Work Research: Reflections on Designing a Purposeful Sampling Strategy. *Qualitative Health Research*, 26 (7): 966–78. DOI: [10.1177/1049732315613042](https://doi.org/10.1177/1049732315613042).
- Card, Noel (2012): *Applied Meta-Analysis for Social Science Research*. New York: The Guilford Press.
- Corrigan, Patrick W., Markowitz, Fred E., in Watson, Amy C. (2004): Structural Levels of Mental Illness Stigma and Discrimination. *Schizophrenia Bulletin*, 30 (3): 481–91. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.schbul.a007096>.
- Delacoste, Frederique, in Alexander, Priscilla (1998): *Sex Work: Writings by Women in the Sex Industry*. San Francisco: Cleis Press Start.
- Doezema, Jo (1998): Forced to Choose: Beyond the Voluntary versus Forced Prostitution Dichotomy. V K. Kempadoo in J. Doezema (ur.): *Global Sex Workers: Rights, Resistance and Redefinition*: 34–50. New York: Routledge.
- Evropski parlament (2011): *Resolucija Evropskega parlamenta z dne 15. decembra 2011 o vmesnem pregledu evropske strategije 2007–2012 o zdravju in varnosti pri delu*, CELEX:52011IP0589/SL.

- Fitzgerald-Husek, Alanna, in dr. (2017): Measuring Stigma Affecting Sex Workers (SW) and Men Who Have Sex with Men (MSM): A Systematic Review. *PLOS ONE*, 12 (11): e0188393.
- Ganju, Deepika, in Saggurti, Niranjana (2017): Stigma, Violence and HIV Vulnerability among Transgender Persons in Sex Work in Maharashtra, India. *Culture, Health & Sexuality*, 19 (8): 903–17. DOI: <https://doi.org/10.1080/13691058.2016.1271141>.
- Garofalo Geymonat, Giulia, in Maciotti, P. G. (2016): Ambivalent Professionalisation and Autonomy in Workers' Collective Projects: The Cases of Sex Worker Peer Educators in Germany and Sexual Assistants in Switzerland. *Sociological Research Online*, 21 (4): 10. DOI: <https://doi.org/10.5153/sro.4146>.
- Goffman, Erving (2008): Stigma: zapiski o upravljanju poškodovane identitete. Maribor: Aristej.
- Graham, Laura (2017): Governing Sex Work Through Crime: Creating the Context for Violence and Exploitation. *The Journal of Criminal Law*, 81 (3): 201–16. DOI: <https://doi.org/10.1177/0022018317702802>.
- Huang, Amy L. (2015): De-stigmatizing sex work: Building knowledge for social work. *Social Work and Social Sciences Review*, 18 (1): 83–96.
- Jain, Aparna, in Nyblade, Laura (2012): Scaling up Policies, Interventions, and Measurement for Stigma-Free HIV Prevention, Care, and Treatment Services. Working Paper No. 3. Washington DC: Futures Group, Health Policy Project.
- Kempadoo, Kamala, in Doezenia, Jo (1998): Global Sex Workers : Rights, Resistance, and Redefinition. New York: Routledge.
- Koken, Juline, Bimbi, David, Parsons, Jeffrey, in Halkitis, Perry (2004): The Experience of Stigma in the Lives of Male Internet Escorts. *Journal of Psychology & Human Sexuality*, 16 (1): 13–32.
- Lekas, Helen-Maria, Siegel, Karolynn, in Leider, Jason (2011): Felt and Enacted Stigma among HIV/HCV-Coinfected Adults: The Impact of Stigma Layering. *Qualitative Health Research*, 21 (9): 1205–19. DOI: <https://doi.org/10.1177/1049732311405684>.
- Link, Bruce G., in Phelan, Jo C. (2001): Conceptualizing Stigma. *Annual Review of Sociology*, 27: 363–85.
- Maher, JaneMaree, Pickering, Sharon, in Gerard, Alison (2012): Sex Work: Labour, Mobility and Sexual Services. London: Routledge.
- Markelj, Leja, in Šori, Iztok (2022): Seksualno delo v Sloveniji, 2020: sistematični pregled literature o poklicnih tveganjih [Podatkovna datoteka]. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Arhiv družboslovnih podatkov. ADP - IDNo: SDSLO20. DOI: https://doi.org/10.17898/ADP_SDSLO20_V1.
- Martin, Lauren, Melander, Christina, Taber, Natalie, in Syvertson, Cheyenne (2017): Workplace Perspectives on Erotic Dancing: A Brief Report on Community-Based Research with Entertainers in Minneapolis Strip Clubs. Minneapolis: The University of Minnesota's Robert J. Jones Urban Research and Outreach-Engagement Center.
- Mathieu, Lilian (2011): Neighbours' Anxieties Against Prostitutes' Fears: Ambivalence and Repression in the Policing of Street Prostitution in France. *Emotion, Space and Society*, 4 (2): 113–120.

- McCausland, Kahlia, in dr. (2020): It Is Stigma That Makes My Work Dangerous: Experiences and Consequences of Disclosure, Stigma and Discrimination among Sex Workers in Western Australia. *Culture, Health & Sexuality*, 24 (2): 1–16.
- Mednarodna organizacija dela (2016): Occupational Safety and Health Management System: An Applied and Training Guide for Medium and Large Companies. Dostopno prek: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---africa/---ro-abidjan/---sro-cairo/documents/publication/wcms_622420.pdf (12. 10. 2021).
- Moher, David, Liberati, Alessandro, Tetzlaff, Jennifer, in Altman, Douglas G (2010): Preferred Reporting Items for Systematic Reviews and Meta-Analyses: The PRISMA Statement. *International Journal of Surgery*, 8 (5): 336–41. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.ijsu.2010.02.007>.
- Moher, David, Stewart, Lesley, in Shekelle, Paul (2015): All in the Family: Systematic Reviews, Rapid Reviews, Scoping Reviews, Realist Reviews, and More. *Systematic Reviews*, 4 (1): 183, s13643-015-0163–67. DOI: <https://doi.org/10.1186/s13643-015-0163-7>.
- Näre, Lena, in Diatlova, Anastasia (2020): Ageing/body/sex/work – Migrant women's narratives of intimacy and ageing in commercial sex and elder care work. *Sexualities*, 0(0): 1–19.
- Overs Cheryl (2002): Sex Workers: Part of the Solution. An Analysis of HIV prevention programming to prevent HIV transmission during commercial sex in developing countries. Dostopno prek: <https://www.nswp.org/sites/default/files/OVERS-SOLUTION.pdf> (11. 10. 2021).
- Östergren, Petra (2017): From Zero-Tolerance to Full Integration: Rethinking Prostitution Policies. DemandAT Working Paper No. 10. Vienna: International Centre for Migration Policy Development (ICMPD).
- Raitskaya, Lilia, in Tikhonova, Elena (2019): Scoping Reviews: What Is in a Name? *Journal of Language and Education*, 5 (2): 4–9. DOI: <https://doi.org/10.17323/jle.2019.9689>.
- Reidpath, Daniel, in Chan, Kit Yee (2005): A Method for the Quantitative Analysis of the Layering of HIV-Related Stigma. *AIDS Care*, 17 (4): 425–32. DOI: <https://doi.org/10.1080/09540120412331319769>.
- Respect Inc. (2017): Regulating Bodies. An In-depth Assessment of the Needs of Sex Workers [Sexual Service Providers] in Queensland's Licensed Brothels. Dostopno prek: <https://www.respectqld.org.au/news-events/flyersand-photos/regulatingbodies> (20. 12. 2020).
- Ross, Michael W, Crisp, Beth R., Månsson, Sven-Axel, in Hawkes, Sarah (2012): Occupational Health and Safety among Commercial Sex Workers. *Scandinavian Journal of Work, Environment & Health*, 38 (2): 105–19. DOI: <https://doi.org/10.5271/sjweh.3184>.
- Rössler, Wulf, in dr. (2010): The Mental Health of Female Sex Workers. *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 122 (August): 143–52. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1600-0447.2009.01533.x>.

- Sanders, Teela (2016): Inevitably Violent? Dynamics of Space, Governance, and Stigma in Understanding Violence against Sex Workers. V A. Sarat (ur.): Special Issue Problematizing Prostitution: Critical Research and Scholarship (Studies in Law, Politics and Society, Volume 71): 93–114. Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Sex Workers in Europe Manifesto (2005). Dostopno prek: <https://apdes.pt/wp-content/uploads/2015/12/Manifesto-Bruxelas-2005.pdf> (20. 12. 2020).
- Simon, Jonathan (2007): Governing Through Crime: How the War on Crime Transformed American Democracy and Created a Culture of Fear. New York: Oxford University Press.
- Smit, Peter J., in dr. (2012): HIV-Related Stigma within Communities of Gay Men: A Literature Review. *AIDS Care*, 24 (4): 405–12. DOI: <https://doi.org/10.1080/09540121.2011.613910>.
- Vanwesenbeeck, Ine (2001): Another Decade of Social Scientific Work on Sex Work: A Review of Research 1990–2000. *Annual Review of Sex Research*, 12 (1): 242–89. DOI: <https://doi.org/10.1080/10532528.2001.10559799>.
- Wagenaar, Hendrik (2017): Why prostitution policy (usually) fails and what to do about it? *Social Sciences*, 6 (2): 43. DOI: <https://doi.org/10.3390/socsci6020043>.
- Weitzer, Ronald (2003): Why we need more Research on Sex Work. V Ronald Weitzer (ur.): *Sex for Sale: Prostitution, Pornography, and the Sex Industry*: 1–13. New York: Routledge.
- World Health Organization (WHO) (2016): Consolidated Guidelines on HIV Prevention, Diagnosis, Treatment and Care for Key Populations: 2016 Update. Geneva: WHO.
- Wu, Xiaohua, in dr. (2015): Perceived Stigma, Medical Social Support and Quality of Life among People Living with HIV/AIDS in Hunan, China. *Applied Nursing Research*, 28 (2): 169–74. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.apnr.2014.09.011>.

Podatki o avtorju in avtorici

dr. Iztok Šori

Mirovni inštitut

Metelkova ulica 6, 1000 Ljubljana, Slovenija

E-mail: iztok.sori@mirovnini-institut.si

Leja Markelj

Mirovni inštitut

Metelkova ulica 6, 1000 Ljubljana, Slovenija

E-mail: leja.markelj@mirovnini-institut.si

UVOD V TEMATSKI BLOK

INTRODUCTION TO THE THEMATIC BLOCK

Darja Zaviršek

Izkušenska zgodovina socialnega dela

Medtem ko se obdobje slovenskega in jugoslovanskega socializma vse bolj oddaljuje, se vse več raziskovalk in raziskovalcev ozira nazaj, da bi razumeli tedanje družbene procese in učinke na današnji čas, na sedanjost, kakršno živimo. Eno od raziskovalnih sidrišč, s katerim se ukvarja interdisciplinarna skupina raziskovalk in raziskovalcev, je proces profesionalizacije socialnega dela v Sloveniji v kontekstu tedanjih socialnih politik. Da bi izrisali to sliko, smo nabrali izkušnje socialnih delavk iz obdobja dveh političnih sistemov ter njihove zaznave in spomine na dimenzije družbenega življenja, ki so bile v jedru socialnega dela. Nastajanje šolanja za socialno delo, zaposlovanje socialnih delavk v tovarnah, na centrih za socialno delo in v šolah, nastajanje različnih socialnih komisij, in novi socialnovarstveni zavodi za zapiranje in »varovanje« ljudi z različnimi ovirami, so primeri tedanjega dogajanja, ki so predstavljali jedro nove stroke, podprte z znanstveno disciplino. Ne smemo namreč pozabiti, da je bila Slovenija (kot del socialistične Jugoslavije) do leta 1991 v svetovnem primerjalnem vidiku posebna po tem, da je socialistična oblast po letu 1952 po vsej državi ustanovila izobraževalne ustanove za socialno delo, medtem ko so komunistične oblasti tam, kjer je socialno delo že obstajalo (na primer na Madžarskem, Poljskem in Češkem), to ukinile. Ker gre za tako unikaten fenomen, si zastavljamo vprašanja: zakaj je bila Slovenija izjema, kdo in kako je sodeloval pri nastajanju socialnega dela v prvih desetletjih nove politične oblasti, kaj je socialno pomenilo v okoliščinah izrecne socialistične ideologije in kako so ga prakticirali?

Čeprav se je v prvih povojnih letih mnogim zdelo, da je socialno delo nepotrebno, saj bo univerzalno zaposlovanje in zavarovanje ljudi rešilo socialnih stisk, se je izkazalo, da je socialno delo kljub temu pomembno. Pripomoglo je k vsesplošnemu izobraževanju in zaposlovanju žensk, razvilo precej napredno mrežo socialnovarstvenih institucij in dokaj učinkovit sistem materialne pomoči ljudem, ki so jo potrebovali, še posebej mladim, delavskim družinam in »samskim materam«. Hkrati je socialno delo moderniziralo in močno razširilo mrežo institucij za ljudi z dolgotrajnimi stiskami in ovirami, kar naj bi druge ženske razbremenilo skrbstvenega dela doma (»kuhinjskega suženjstva«) in omogočilo zaposlitve v skrbstvenem sektorju, od strežnic in medicinskih sester do socialnih delavk. Vendar pa je sistem socialne politike obenem pozaprl »nezmožne za delo« v velike zavode in izvajal, rečeno s Foucaultom, biopolitično nadzorovanje posameznic in posameznikov, družin in skupin. Po eni strani so za otroke, hendikepirane in

stare poskrbeli tako, da so jih dali v rejništvo, pod skrbništvo ali v zavode, po drugi strani pa so z različnimi moralističnimi akcijami »skrbeli«, da bi bilo čim manj »kvarnih« pojavov: pijančevanja, klateštva, prostitucije, brezdelništva oz. delomrznštva. Socialne delavke so razumele »človeka v okolju«, ki je še danes temeljni postulat socialnega dela. Ta je zahteval praktične spretnosti in poznavanje metod socialnega dela; s slednjimi je bila socialistična oblast venomer v razmerju napetosti in se je raje zanašala na administrativno določene oblike pomoči: dodeljevanje socialnih podpor, nameščanje otrok v rejniške družine in zavode ter odraslih v socialnovarstvene institucije, urejanje skrbništev in podaljšane roditeljske pravice staršem.

Pred letom 2000 socialno delo v Sloveniji ni historiografiralo lastne preteklosti. Selitve šole in socialnovarstvenih institucij v nove prostore je dostikrat spremljalo odstranjevanje »nepotrebnih papirjev«. Zato smo se v zadnjih dvajsetih letih s precej težavami, med katerimi naj omenim le nedostopnost, neurejenost in omejen dostop do arhivov centrov za socialno delo, socialnovarstvenih zavodov in psihiatričnih ustanov, raziskovanja lotili s pregledovanjem arhivskih virov, skript in študijskih gradiv, diplomskih nalog, obranjenih po letu 1957, zapisniških materialov, npr. s sej delavskih svetov v tovarnah, in dokumentov socialnovarstvenih institucij. Zbrali smo tudi fotografski material. Jedrna metoda pa so bili številni intervjuji, izkušenska pričevanja učiteljic in učiteljev na šoli za socialne delavce ter upokojenih in starejših socialnih delavk in delavcev, ki so to delo opravljali pred prelomnim letom 1991 in po njem. Ta izkušenska pričevanja smo pogosto lahko dopolnili z medijskimi viri in dokumenti iz karier sogovornic in sogovornikov (nagrade in priznanja, pisma, ki so jih prejeli od uporabnic in uporabnikov, spominske fotografije). Posebej smo opravili analizo medijskega poročanja o socialnem delu po letu 2010, da bi identificirali zgodovinske kontinuitete javne podobe socialnega dela, ki se perpetuirajo v sedanost. Tako smo/bomo v dveh raziskovalnih obdobjih (2003–2006 in 2020–2023) zbrali bogat material, zaokrožen zgodovinski »arhiv«, ki ga razumemo kot proces, kot delo v nastajanju; potekajoči projekt z naslovom *Socialno delo kot družbena naprava solidarnosti: izbrane problematike v zgodovinski in izkušenski optiki* (<https://sodelo.fsd.uni-lj.si/main/>) enako kot prvonavedenega financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije. S tem se je socialno delo v Sloveniji umestilo v evropski in svetovni kontekst, saj je z zbranim gradivom mogoče opraviti primerjalne analize z zahodnimi režimi poučevanja in prakticiranja socialnega dela ter vzhodnoevropskega postsocialističnega prostora po letu 1991. Nadejamo si, da bodo rezultati raziskovalnega dela postavili temelje dolgoletnim prihodnjim historiografskim naporom, še posebej v funkciji izboljšav prakse socialnega dela, in slovensko tradicijo postavili ob bok drugim nacionalnim tradicijam.

Dosedanja primerjalna historiografija ugotavlja, da je med obema svetovnima vojnama med državami na področju socialnega dela potekala intenzivna mednarodna komunikacija, da je po drugi svetovni vojni železna zavesa prekinila komunikacijo med zahodom in vzhodom ter da se je po letu 1989 uveljavilo socialno dela po zahodnih standardih kot dominantna praksa. Tudi v optiki take periodizacije sta Slovenija in socialistična Jugoslavija izjemi: ne le da je socialno delo obstajalo, temveč je »socialistično socialno delo« soobstajalo z inovativnimi projekti po zahodnih zgledih, ki so veljali za »alternativne« in »obrobne«. Tukaj lahko posebej izpostavim skupinsko delo na poletnih taborih za otroke z izzivajočim vedenjem, psihoterapevtske delavnice, nova družbena gibanja, predhodnike nevladnih organizacij na področju nasilja nad ženskami, spolnih zlorab, pravic in psihosocialne podpore LGBT* skupnosti ter gibanje antipsihiatrije in deinstitucionalizacije. Ob vsem tem tudi država ni bila povsem zaprta do tujih vplivov in mednarodna komunikacija se ni nikoli povsem pretrgala. Mejniki tudi po letu 1989 niso bili ostri rezi: še se je prakticiralo socialistično socialno delo, ki so ga bolj kot kaki »zahodni vplivi« preoblikovali večsektorsko socialno varstvo (javno, zasebno, nevladne organizacije), vstop države v Evropsko unijo ter neoliberalizacija družbe z zmanjševanjem pomena družbene solidarnosti, proces privatizacije in zaporedno nižanje sredstev za financiranje socialnih dejavnosti ter individualizacija odgovornosti za revščino prejemnikov socialnih transferjev.

Tematski blok v pričujoči številki *Družboslovnih razprav* nagovarja nekatera od zgoraj orisanih vprašanj in tematik. Članki se bodisi naslanjajo na arhivsko gradivo in strokovne dokumente iz obdobja med 1950 in 1970 (Jeraj, Dobaja, Pistotnik) bodisi zgodovinske dokumente dopolnjujejo s pričevanji prakticirajočih socialnih delavk in tedaj zaposlenih predavateljev in predavateljic socialnega dela (Zaviršek, Vodopivec). Mateja Jeraj se posveča predvsem obdobju med letoma 1945 in 1950 ter reševanju tedanjih socialnih problematik; podpisana označujem čas med letoma 1945 in 1960, ko sta nastali prvi šoli za socialno delo na Hrvaškem in v Sloveniji; Nina Vodopivec in Sara Pistotnik naslavljata obdobji šestdesetih in sedemdesetih let 20. stoletja, ko so tovarne že zaposlovale socialne delavke in so se pravice žensk širile; Dunja Dobaja pa prinaša oris celotnega obdobja socialističnega sistema skrbi za otroke s senzornimi ovirami, vključno z obdobjem med obema svetovnima vojnama.

Naj k branju spodbudim tudi z mislijo, da je zgodovina socialnega dela hkrati v pomembnem delu tudi zgodovina žensk, saj so ga povsod po svetu prav one prevladujoče prakticirale. Za ženske je bilo socialno delo kot disciplina, metodologija, družbena etika in delovna praksa pomemben vhod v javnost, v družbeno ideacijo in regulacijo. Z zapisovanjem njihovih izkušenj, ki jih ne obravnavamo le kot

individualizirane razgrnitve življenj, temveč kot pripovedi o socialnih fenomenih, kontekstu, času, prehodih in prelomih, si avtorice prizadevajo za njihov vstop v zgodovino, da postanejo del javnega znanja in spominskih študij.

ČLANKI

ARTICLES

Darja Zaviršek

PROFESIONALIZACIJA SOCIALNEGA DELA V SLOVENIJI: MED ENTUZIAZMOM ŽENSK IN ZAHTEVAMI OBLASTI

IZVLEČEK

Članek je podrobna rekonstrukcija začetkov šolanja za socialno delo v Sloveniji v petdesetih letih 20. stoletja, ki pomeni začetke profesionalizacije socialnega dela v socializmu. Oblast je po eni strani z nelagodjem gledala na socialno delo in njegov razvoj, po drugi strani pa je bila Jugoslavija edina država nekdanjega »socialističnega bloka«, ki je uvedla šolanje za socialno delo po vseh republikah v državi. Utemeljeno na arhivskem raziskovanju, pregledu obstoječih pisnih virov o socialnem varstvu iz petdesetih let 20. stoletja in profesionalni oralni zgodovini članek opiše vpliv šolanja v socialnem delu na Hrvaškem na nastanek šole v Sloveniji, opiše ključne akterke in akterje na socialnovarstvenem področju in tematike, ki so bile naslovljene v najzgodnejšem obdobju.

KLJUČNE BESEDE: socialno delo, jugoslovanski socializem, šola za socialne delavce v Ljubljani, Slovenija, Hrvaška

Professionalisation of Social Work in Slovenia: Between the Enthusiasm of Women and the Demands of the Socialist Authorities

ABSTRACT

The article is a detailed reconstruction of early social work education in Slovenia in the 1950s. It marks the beginnings of the professionalisation of social work in the context of state socialism. On one hand, the government viewed social work with unease while, on the other, Yugoslavia was the only country of the former "socialist bloc" to introduce comprehensive social work education in all

its republics. Based on archival research, a thematic analysis of written sources on social welfare from the 1950s, and oral narratives of professionals, the article describes the impact of social work education in Croatia on the school in Slovenia, analyses the main actors in the field of social welfare, and addresses the social welfare issues being discussed in the early period.

KEY WORDS: social work, Yugoslav socialism, schools for social workers Ljubljana, Slovenia, Croatia

1 Uvod¹

Nastanek šol za socialno delo po jugoslovanskih republikah lahko beremo v kontekstu primeroma zelo libertarnega socializma, ki na normativni družbeni red vendarle ni gledalo kot na hipno odpravo vseh socialnih problematik, temveč kot na postopen proces. Ob informbirojevskem razhodu jugoslovanskega komunističnega vrha s Stalinom leta 1948 se je Jugoslavija naslonila na pomoč mednarodnih organizacij (zlasti na OZN, katere soustanoviteljica je bila). Med letoma 2005 in 2007, ko sem se začela ukvarjati z raziskovanjem razvoja profesionalnega socialnega dela, sem opravila intervjuje z danes pokojnimi pionirkami socialnega dela in učitelji, ki so bili zaposleni na področju izobraževanja za socialno delo v šestdesetih letih 20. stoletja (Zaviršek 2005; 2008a; 2008b; 2012; 2015). Za osvetlitev in razumevanje novih znanstvenih spoznanj sem se na nekaterih mestih ponovno naslonila na te pogovore.

Podrobna rekonstrukcija zgodovine šolanja je pomembna zato, ker je bila socialistična Jugoslavija edina država nekdanjega »socialističnega bloka«, ki je uvedla šolanje za socialno delo po državi. Razumevanje tega dejstva je mogoče le, če ga povežemo s političnimi, ekonomskimi in socialnimi pogoji, ki so bili značilni za jugoslovanski socializem v tistem obdobju. V tem sestavku znanim dejstvom o poteku profesionalizacije (Zaviršek 2005) dodam nove ugotovitve, orišem tedanje razumevanje socialnega dela v Jugoslaviji in Sloveniji, navedem ključne osebe, pomembne na socialnem področju, s poudarkom na treh pionirkah: Niki Arko, Katji Vodopivec in Mariji Jančar, za katere sem že v svoji raziskavi leta 2005 menila, da so bile ključne za opisani razvoj.

Pri raziskovalnem delu sem uporabila primarne vire: arhivsko dokumentacijo o okoliščinah nastanka izobraževanja (1945–1955), strokovne razprave o socialnih vprašanjih iz tedanjega obdobja v Sloveniji, časopisne vire, ki so poročali o

1. Članek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, št. projekta: J5-2566. Naslov: Socialno delo kot družbena naprava solidarnosti: izbrane problematike v zgodovinski in izkušnjiški optiki.

nastanku šolanja, ter najpomembnejše knjige, članke in ohranjena skripta, ki so jih študentke in študenti uporabljali kot študijsko literaturo v petdesetih letih 20. stoletja. Nadalje sem se naslonila na zbrane profesionalne oralne zgodovine upokojenih predavateljic in predavateljev, ki so delali na šoli v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja, ter socialnih delavk, ki so študirale na šoli v prvih desetletjih novega izobraževanja.

2 Prelom s preteklostjo

Povojno nastajanje nove socialistične države (najprej FLRJ, nato SFRJ) je bilo na socialnem področju predstavljeno kot prelom z vsem starim (prim. Arko 1956; 1958). V gradivih, ki so služili izobraževanju in poučevanju za socialno delo, je bilo na primer izpuščeno, da je že pred vojno obstajal dobro zasnovan sistem rejništva (Brecelj 1936) in da se je azilarno zapiranje kot oblika skrbi za ljudi z ovirami po vojni le še okrepilo (Dobaja 2018). Za povojne akterje in kasnejše predavatelje socialnega dela, denimo Niko Arko in Antona Kržišnika, je bila prostorska segregacija hendikepiranih ne le sprejemljiva, temveč nujna, razen v primeru, ko je bil človek sposoben delati. Delo je imelo prednost pred zapiranjem. Tako je Kržišnik kot tedanji minister na socialnem področju leta 1948 podpisal odločbo o odprtju zavoda za »defektne« v gradu Hrastovec (Odločba 1948), ki deluje še danes (Zaviršek 2018).

V predvojnem in povojnem obdobju so imele pomembno vlogo pri skrbi za otroke in družine poverjenice in poverjeniki, kar je bila častna in neplačana funkcija. Po vojni so se poverjenice rekrutirale iz članic »množičnih organizacij«, Antifašistične fronte žensk (AFŽ)² in Rdečega Križa ter po letu 1953 iz Zveze prijateljev mladine. V petdesetih letih 20. stoletja so se mnoge vpisale v šolo za socialne delavce; ob nastanku šole je Nika Arko k prijavi posebej spodbujala bivše članice AFŽ, ženskih društev in drugih družbenih organizacij (A. N. 1955). Naloga poverjenic (včasih so jih imenovali tudi terenske obiskovalke) je bila izdelovanje seznamov ljudi, ki naj dobijo pomoč, seznamov otrok brez staršev, razdeljevanje oblek, zdravil in hrane (SI ZAL LJU 479, 10. 4. 1954). Informacije »s terena« so posredovale zaposlenim na občinskih in mestnih uradih, po kvartih in rajonih, njihovi terenski obiski pa so bili ključna metoda dela za pomoč ljudem v stiski.

-
2. Leta 1953 je oblast AFŽ ukinila, podobno kot se je zgodilo dvajset let prej sovjetskemu *Ženotdelu*, ženskemu odseku Komunistične Partije Sovjetske zveze, češ da njihovo delo ni več potrebno (prim. Zaviršek 2012). O tem, zakaj je komunistična oblast razpustila žensko organizacijo, v kateri so sodelovale številne feministke s široko izobrazbo in mednarodnimi izkušnjami, ki se niso zadovoljile z enakostjo spolov v patriarhalnih okvirih, je izčrpno pisala Lydia Sklevicky (1996).

Povojne poverjenice so na novo določale kriterije za dodeljevanje socialne pomoči, med katerimi je bilo na prvem mestu sodelovanje v narodnoosvobodilni borbi (več o tem Zaviršek 2005; Zorn 2005). Socialna pomoč je bila namenjena »našim«, izjemoma tudi »nenašim« (SI ZAL LJU 479, Poročilo Mestnega odbora 1945; SI ZAL LJU 479, 10. 10. 1953). Kriterij politične ustreznosti je veljal ob odobritvi socialne pomoči tudi v petdesetih letih: »Kakšen je bil njen odnos do NOB (narodnoosvobodilne borbe, op. DZ) od leta 1941 dalje do danes?« (SI ZAL LJU 479, 997/55). A že v začetku petdesetih let so Nika Arko, Mira Svetina³ in Ela Zupančič⁴, ki so imele kasneje pomembno vlogo pri razvoju socialnega varstva in šolanja za socialno delo, začele opozarjati na »slabo izobraženost« terenskih obiskovalk. Leta 1953 je postalo kar uradno stališče najvišjih socialnovarstvenih organov, da so ljudje, ki so bili zaposleni na socialnem področju, slabo usposobljeni; to je postalo glavni razlog za ustanovitev izobraževanja za socialno delo. Mira Svetina je menila, da je »tip naših dosedanjih obiskovalk, radi njihovega premajhnega znanja, že zastarel« (SI AS 243, 2. 12. 1953).⁵ V mislih je imela terenske obiskovalke, ki so se praviloma rekrutirale iz AFŽ. Ker pa ni bilo drugega kadra, so jih zaposlovali, da bi, kot je dejala Svetina, zmanjšali »težnjo po oddaji otrok v domove, ki se je že zelo razpasla« (ibid.). Tudi dr. Katja Vodopivec⁶ se je spominjala »afežejevke«, ki so »mislile, da pomagajo ljudem že s tem, ko so veliko govorile« (Zaviršek 2005: 26). Številne poverjenice so postale prva generacija slušateljic na šoli za socialne delavce.

3. Mira Svetina (1915–2007), narodna herojka, od 1939 članica Komunistične partije Slovenije, je po vojni opravljala številne politične funkcije, povezane z zdravstvom in socialnim varstvom; bila je predsednica odbora za zdravstvo in socialno politiko Ljudske skupščine LRS, predsednica Rdečega križa za Slovenijo in članica ustavnega sodišča SRS (Slovenski biografski leksikon, Svetina, Mira (1915–2007) – Slovenska biografija (slovenska-biografija.si), dostop 4. 8. 2022). V času ustanavljanja šole za socialno delo je bila med drugim predsednica Komisije za varstvo matere in otroka.
4. Ela Zupančič je bila prva direktorica Centra za socialno delo Ljubljana Center. Znana je bila predvsem po svojem delu na področju posvojitve.
5. Vsi citati v članku so napisani, kot jih najdemo v izvirnih dokumentih; slovnično in pravopisno niso popravljani oz. posodobljeni.
6. Katja Vodopivec (1917–2012), doktorica prava, je izhajala iz meščanske družine. Promovirala je z disertacijo Statistična metoda v kriminalni etiologiji (1944). Po letu 1945 je bila pomočnica načelnika za socialno skrbstvo pri MOL in leta 1946 nekaj mesecev načelnica oddelka za statistiko pri ministrstvu za delo FLRJ v Beogradu. Po vrnitvi v Ljubljano je opravljala več vodilnih funkcij, povezanih s statistiko, med drugim je bila pomočnica direktorja na Statističnem uradu in od 1954 načelnica oddelka za družbeno statistiko. Bila je štipendistka OZN, v letih 1952 in 1953 se je izpopolnjevala v ZDA in Veliki Britaniji iz socialnoskrbstvene analize in statistike (Slovenski biografski leksikon, Vodopivec, Katja (1917–2012) – Slovenska biografija (slovenska-biografija.si),

Prelom s preteklostjo se je odrazil z zamiranjem mednarodne strokovne izmenjave iz predvojnega obdobja in znanja o socialnem delu, ki so ga razvile zahodne pionirke Jane Addams in Alice Salomon, o katerih je v tridesetih letih v reviji *Ženski svet* že pisala Angela Vode (1930; 1932), ni pa ga bilo v študijskem gradivu vse do devetdesetih let 20. stoletja. Ideološko potrebo po »prelomu« je Katja Vodopivec ubesedila takole: »*Morali smo pisati tako, kot da so naši (komunisti, op. DZ) to že vse prej rekli!*« (Zaviršek 2005: 40). Nova oblast je sicer poslala v tujino nekaj »kadra«; Nika Arko in Marjan Pavčič (inšpektor Sveta za prosveto in kulturo LRS) sta bila na Švedskem, Katjo Vodopivec so poslali v ZDA in Veliko Britanijo. A za večino strokovnih delavk in delavcev je bilo mednarodno povezovanje za nekaj desetletij prekinjeno, čeprav je pri diskusiji o načrtovanju šolanja leta 1953 Pavčič izrazil načelno stališče, da je mednarodno sodelovanje pomembno: »*Študij tujega jezika naj bo obvezen, ker je mednarodno sodelovanje med socialnimi delavci izrednega pomena*« (SI AS 243, 2063/3-54).

V primerjalni analizi evropskega socialnega dela je Hering (2017: 802) poudarila, da je v prvem obdobju razvoja socialnega dela med obema svetovnima vojnama bilo značilno precej intenzivno mednarodno sodelovanje na kongresih, svetovnih razstavah in drugih mednarodnih dogodkih (na prvem mednarodnem srečanju šol za socialno delo, ki ga je organizirala svetovna zveza šol za socialno delo, ki deluje še danes⁷, so bili tudi predstavniki Kraljevine SHS/Jugoslavije). V obdobju, ki je sledilo drugi svetovni vojni, je železna zavesa v socialističnih državah, razen v Jugoslaviji, povsem prekinila komunikacijo med Zahodom in Vzhodom. Jugoslovanske oblasti so v tujino za »posebne naloge« pošiljale »preverjen kader« in v obdobju vzpostavljanja socialnega dela v petdesetih letih 20. stoletja je predvsem v Zagrebu, kot bom pokazala v nadaljevanju, potekala živa mednarodna izmenjava. Manj je bilo v Ljubljani, kjer je mednarodno sodelovanje oživel šele v drugi polovici osemdesetih let.

Socialistično prepričanje, da je delo človekova univerzalna pravica in dolžnost, pa tudi vsesplošna rešitev za vse vrste človeških problemov, je bilo pomembno tudi v novonastajajočem poklicu. Že leta 1945 je nova oblast izrazila zaskrbljenost, da bi socialna denarna pomoč lahko »demoralizirala upravičence« (SI ZAL LJU 479, Mestni odbor OF 1945). V dokumentu o socialni

dostop 4. 8. 2022). Leta 1960 je postala direktorica Inštituta za kriminologijo (do 1972) in profesorica na Pravni fakulteti. Po biografskem leksikonu naj bi metodiko socialnega dela predavala med 1956 in 1961, čeprav je sama v intervjuju dejala, da je bilo to le do 1959. S šolo je ostala povezana predvsem s svojim raziskovalnim delom ter predavanji na področju mladinske kriminalitete in raziskovanja.

7. International Association of the Schools of Social Work (IASSW).

zaščiti so poudarjali predvsem potrebo po delu: »Naša doba je doba dela in šele v drugi vrsti doba podpor« (SI ZAL LJU 479, Mestni odbor OF 1945). To misel je leta 1955 skorajda dobesedno ponovila Nika Arko, tedaj že predavateljica na novi šoli, ko je v članku, ki je izšel v reviji Naša žena, napisala, da naj bi socialno varstvo nudilo »prizadetim osebam pomoč s tem, da jih usposablja za primerno delo, ne pa da jim daje samo podpore« (A. N. 1955). Tudi Marjan Dular, načelnik Sveta za zdravstvo in socialno politiko LRS, je leta 1954 ob načrtovanju predmetnika šole dejal, da je delo oziroma zaposlitev treba »smatrati za osnovo blagostanja«, saj se z njima »rešujejo številni socialni problemi« (SI AS 243, 2063/3-54). Ideja o delu kot »preventivi«, ki preprečuje izbruh socialnih problemov, je prevečala vse tedanje dokumente o socialnem varstvu.

3 Avtoriteta pionirk in nelagodje socialistične oblasti do socialnega dela

Jasno je, da se v socialistični družbeni ureditvi ne pojavljajo tako težki socialni problemi, kakršne stalno poraja kapitalistični družbeni red. Vendar bodo ostanki starega, ne samo v ekonomiki in družbenih odnosih, temveč tudi v svesti ljudi, nezadostne materialne dobrine, pomanjkljiva izobrazba, bolezni in elementarne nezgode še vedno rodile socialne probleme, ki bodo terjali rešitev (SI AS 243, Obrazložitev k predlogu za sprejem).

Ustanovitev šole za socialno delo v Ljubljani so odločilno spodbudili dogodki v Zagrebu, kjer so priprave na ustanovitev šole in dejavno mednarodno sodelovanje v zvezi s tem trajali kar nekaj let (Ajduković 2002; 2006). Primerjava med Zagrebom in Ljubljano je pomembna tudi zato, ker se je zagrebški osnutek šolanja oklenil metode dela s posameznikom, kot so jo formulirale zahodne pionirke in ki so jo v tistem času v Jugoslaviji označevali z izvirnim angleškim izrazom casework, slovenski pa ne. V obeh primerih so imele ključno vlogo pri ustanavljanju šol ženske.

Leta 1952 je Svet za ljudsko zdravje in socialno politiko Ljudske republike Hrvaške izdal Pojasnilo v zvezi z nastankom Višje strokovne šole za socialne delavce v Zagrebu, v katerem so navedli, da so glavni razlogi za nastanek šole premajhno število uslužbencev v socialnih službah, njihova slaba izobrazba, saj jih je 41,6 % imelo le osnovno šolo, 15,4 % srednjo šolo in 9,3 % fakulteto, ter fluktuacija kadra; za ljudi, ki so delali v socialnih službah, ni obstajal poseben poklic, zato so se zaposleni v socialnem varstvu nenehno menjavali (med letoma 1945 in 1952 naj bi se zamenjalo 1371 uslužbencev, v posameznih letih pa kar 50 % zaposlenih). Kakovost dela se je slabšala, stroški pa so rasli. Zato naj bi se ustanovila »stroka socialnih delavcev«. Ti na bi bili »sposobni, da pravilno

prenešajo v prakso napredno socialistično zakonodajo in racionalno gospodarijo s finančnimi sredstvi, ki jih naša dežela namenja za področje socialnega varstva za boljše življenje naših ljudi» (Ajduković 2002). Zgovorno je tudi dejstvo, ki ga navaja Pojasnilo, da namreč obstaja po »45 državah 367 takšnih šol« in da je »predstavnik naše države v OZN obljubil, da se bo takšna šola odprla v najkrajšem času tudi pri nas« (ibid.).

Kamilo Bresler,⁸ eden od začetnikov hrvaškega socialnega dela, je opisoval, da so dobili zamisel, da bi nekaj najbolj izkušenih posameznikov in posameznikov na socialnem področju, ki bi kasneje tvorili jedro izobraževanja za socialno delo, poslali v tujino, da bi se pri »naprednih narodih« informirali o načinu šolanja, naredili zakon o šolanju ter odprli šolo in internat (Bresler 2002). Sklicevanje na potrebo po šolanju po zgledu »naprednih narodov« je povedno, saj je bilo v Sloveniji povsem drugače: načrtovalci šolanja so se do »zahodnega« socialnega dela in do metode dela s posameznim primerom (*casework*) opredeljevali omalovažujoče, kar je odražalo splošno razpoloženje tedanje oblasti do zahodnega socialnega dela.

S pomočjo Organizacije Združenih narodov (OZN) so Hrvati za tri mesece poslali v tujino kar deset ljudi iz najožje delovne skupine, med njimi dr. Eugena Pusića⁹ v ZDA, Avstrijo, na Finsko in Nizozemsko, Tatjano Marinić¹⁰ na Nizozemsko, Valerijo Singer¹¹ na Nizozemsko in v Avstrijo, Kamila Breslerja v Zvezno republiko Nemčijo itd. (Bresler v Ajduković 2002). Med pionirkami socialnega

8. Kamilo Bresler (1901–1967) je bil hrvaški pedagog, ki je pred in med drugo svetovno vojno ter po njej v okviru Rdečega križa delal na področju otrok. Nekateri so ga imenovali kar »hrvaški Pestalozzi«, po švicarskem pedagogu Johannu Heinrichu Pestalozziju (1746–1827).
9. Eugen Pusić (1916–2010) je bil pravnik, specializiran za področje socialne politike in socialnega varstva, predaval je na šoli za socialne delavce na Pravni fakulteti Univerze v Zagrebu; bil je akademik s številnimi mednarodnimi priznanji.
10. Tatjana Marinić (1897–1966) je bila marksistka, ki se je komunistični partiji priključila že leta 1919, kasneje je živela na Dunaju in v Sovjetski zvezi ter se izobraževala na področju pedagogike in psihologije (poslušala je tudi predavanja Sigmunda Freuda ter psihologov Charlotte in Karla Būchlerja). Aktivna je bila na področju Rdeče pomoči – partijske humanitarne organizacije ter na Oddelku za narodno zdravje in socialno politiko Banovine Hrvaške. Ko je drugič prišla iz zapora, se je odselila iz Zagreba in vodila šolo za vzgojiteljice. Leta 1942 se je s svojimi učenkami vključila v reševanje otrok iz koncentracijskih taborišč v znani akciji Dijana Budisavljević, in v kateri sta sodelovala še dva pionirja socialnega dela: Bresler in Jana Koh (Richter Malabotta 2006). Po vojni je prevzela številne naloge s področja otroškega varstva in predšolskih otrok v Zagrebu in Beogradu.
11. Valerija Singer (1903–2003) je bila rojena v dunajski judovski družini, odrasčala je s socialističnimi idejami. Po poroki se je preselila v Zagreb, kjer je bila v obdobju Neodvisne države Hrvaške (NDH) zaprta in se nato priključila partizanskemu gibanju.

dela sta bili ključni Valerija Singer, prva direktorica zagrebške šole,¹² in Tatjana Marinić, ki je do upokojitve leta 1957 poučevala metode socialnega dela. Marinić je na Nizozemskem na mednarodnem seminarju o metodi casework spoznala dr. Erno Sailer¹³, direktorico šole za socialno delo na Dunaju (*Fürsorgeschule der Stadt Wien*, ustanovljena leta 1946) in svetovalko za izobraževanje na področju socialnega varstva pri OZN (United Nations Social Welfare Training Consultant).¹⁴ Erna Sailer je na povabilo direktorice šole v zimskih mesecih leta 1953 v Zagrebu nekaj tednov poučevala in pomagala organizirati študij s poudarkom na metodi casework¹⁵. Sailer je bila vključena tudi v svetovalno delo za študentsko prakso, ki naj bi potekala v referatih za socialno skrbstvo in v socialnih ustanovah (Rihter Malabotta 2016). Dogovor je bil, kot se je spominjal Bresler, da se za slušatelje skuša zbrati »najbolj sposobne socialne delavce iz narodnih odborov« (Bresler v Ajduković 2002). Na drugem seminarju junija 1954 naj bi nato ocenili, kako uspešno se uporablja metoda casework.

Ob koncu vojne je bila članica Komisije za evakuacijo internirancev z Raba. Po vojni je prevzela naloge s področja socialnega varstva, bila je pomočnica ministra za socialno politiko in do upokojitve direktorica šole za socialno delo (Židovski biografski leksikon, SINGER, Valerija (Vali) – Židovski biografski leksikon (Izmk.hr), dostop 4. 8. 2022).

12. Višja strokovna šola za socialne delavce, odprta 20. novembra 1952, je bila v ulici Vladimirja Nazorja 51. Za razliko od Slovenije je imela status višje šole in je v šolo sprejemala le tiste z dokončano srednješolsko izobrazbo (gimnazijo, pedagoško ali vzgojiteljsko srednjo šolo, šolo za medicinske sestre z zaključnim izpitom). Le v prvem šolskem letu 1952/53 je bilo mogoče priti na šolo tudi brez zaključnega izpita, vendar pa ga je bilo treba opraviti v tekočem letu. Študentje so s poukom začeli 1. marca 1953 (Skeledžija 2002).
13. Erna Sailer (1908–2004) je bila rojena v judovski družini v Bihaću (BIH), od koder se je družina po razpadu avstro-ogrske monarhije morala odseliti. Doktorirala je s področja pravnih znanosti na Dunaju, kjer se je 1926 včlanila v socialnodemokratsko delavsko stranko (SDAP). Po nemški priključitvi Avstrije leta 1938 je družina morala zbežati v ZDA. Po vojni je leta 1946 postala direktorica šole za socialno delo na Dunaju, leta 1956 je pomagala ustanoviti avstrijski komite za socialno delo. Leta 1958 je odšla v Burmo kot humanitarna delavka, nato je bila v Bangladešu in kasneje ambasadorica v Indiji (Erna Sailer (second.wiki), dostop 4. 8. 2022).
14. Erna Sailer je leta 1961 pomagala ustanavljati šolanje za socialno delo v Burmi (današnjem Mjanmaru) in se zavzemala za to, kot je napisala sama, da bi izobraževanje v socialnem delu pomagalo, da bi šli prek religioznega in humanitarnega individualističnega pristopa ter se raje ukvarjali, po njenih besedah, »na discipliniran in sistematičen način s problemi, ki ogrožajo temelje naše civilizacije: svobodo in demokratičen način skupnega življenja« (Sailer v Costello in Aung 2015: 583).
15. Poleg predavanj, ki jih je imela Erna Sailer, je v Zagrebu leta 1953 poučeval tudi dr. Max Hass s šole za socialno delo v Zürichu. Predavanja so bila tudi leta 1954 (Bresler v Ajduković 2002).

Precej drugačno je bilo sočasno razpoloženje v Sloveniji, kjer so ljudi, ki so se sklicevali na casework, utišali ali pa proti njim celo sprožili »gonjo«, »čistko« (prim. intervjuje z Vodopivec, Stritih, Milošević Arnold, Kunič v Zaviršek 2005). Vedelo se je, da se metode dela s posameznikom ne sme omenjati (kar ne pomeni, da socialne delavke niso delale s posamezniki) in da je do sedemdesetih let 20. stoletja tudi dejansko niso več omenjali. Na tem mestu gre spomniti na pripombo vodilne slovenske političarke Vide Tomšič¹⁶, »da je bila v Sloveniji samocenzura tako močna, da cenzura niti ni bila potrebna« (osebna komunikacija z Matejo Jeraj, junij 2022).

Tudi akademik Eugen Pusić je poudarjal, da je veljal »vsak pristop na individualni ravni [...] za napačnega, bil je znak meščanskega individualizma«; prepričan je bil, da je bilo na Hrvaškem odločilno to, da so imeli, »česar drugi niso imeli: skupino socialnih aktivistk, ki so sodelovale v narodnoosvobodilnem boju«; pri tem je imel v mislih na Tatjano Marinić, Jano Koch in Valerijo Singer, ki so »vplivale na partijske kanale« in s tem »premagale močno nasprotovanje režima ideji izobraževanja socialnih delavcev« (Ajduković 2006: 153). Richter Malabotta (2006) je menila, da je Marinić zaradi političnega položaja in ugleda, ki ga je imela, lahko vztrajala pri uvedbi individualnega pristopa, kljub ideologiji vladajoče partije. V Sloveniji so – nasprotno – priročnik, ki ga je napisala Katja Vodopivec (1959) in v katerem je podrobno pisalo o metodi dela s posameznikom, najprej cenzurirali, kmalu po objavi pa »dali v bunker«¹⁷, kot se je izrazila ena od predavateljic (Zaviršek 2005). Tudi Pusić je v intervjuju poudaril:

To morate razumeti. Vladajoči koncept je bil, da je usoda ljudi odvisna od velikih družbenih sprememb. Sredstva za proizvodnjo in tehnologija

16. Vida Tomšič (1913–1998) je bila pravnica, narodna herojinja in med letoma 1945 in 1946 Ministrica za socialno politiko LR Slovenije. V prvih povojnih letih je službovala v Beogradu (1948 in 1953), bila je predsednica AFŽ in sekretarka ljudske skupščine FLRJ, poslanka Zvezne skupščine 1945–1967. V obdobju 1952–58 je bila organizacijska sekretarka CK ZKS, od 1955 do 1962 članica izvršnega sveta Ljudske skupščine LRS. Na 5. državni partijski konferenci leta 1940 je nastopila z referatom »Naloge KP pri delu med ženskami«, istega leta pa je postala tudi članica najvišjega slovenskega in jugoslovanskega Centralnega komiteja Komunistične partije (Jeraj 2005; 2012). Ni čudno, da je ena od predavateljic na šoli v intervjuju dejala, da so bili mnogi politični funkcionarji »obešalniki za funkcije«. A Vida Tomšič ni bila zgolj obešalnik, temveč institucija in avtoriteta.

17. Izraz »dali v bunker« je v obdobju socializma pomenil, da je oblast neko avtorsko delo prepovedala objaviti ali uporabljati, bodisi znanstveno bodisi umetniško. V primeru učbenika je cenzura pomenila, da ga študentje niso uporabljali, da o njem nihče ni govoril in da ga nihče ni citiral (glej Zaviršek 2005).

dela se razvijajo, zato prihaja do nasprotij s proizvodnimi odnosi. Ti se lomijo v revolucijah, pojavijo se novi proizvodni odnosi in ti rešujejo vse probleme (Ajduković 2004: 7).

Celota je bila vedno pomembnejša od posameznika in socializem naj bi probleme posameznic in posameznikov rešil kar sam od sebe.

4 Profesionalizacija socialnega dela v Sloveniji: »Ustanovitev šole je nujna!«

Kljub nespodbudnim okoliščinam je Zagrebu kmalu sledila tudi Ljubljana. Bernard Stritih je v intervjuju z avtorico menil, da je do pobude za ustanovitev šole prišlo zato, ker je šolo imel Zagreb, »zakaj je ne bi imeli še mi« (Zaviršek 2005: 32). Tako so decembra 1953 članice in člani Komisije za varstvo matere in otroka pri Svetu za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije¹⁸ razpravljali o »potrebi« in »nujnosti« ustanovitve šole za socialne delavce v LRS (SI AS 243, 2. 12. 1953). Na tem ključnem sestanku sta sodelovali Nika Arko in Ada Krivic, tedaj predsednica Zveze prijateljev mladine,¹⁹ obe nato predavateljici na novoustanovljeni šoli. V nadaljevanju podajam natančnejši opis razprav o ustanovitvi šole, da se zazna »duh« tedanjega časa in spozna akterje, ki so pri tem sodelovali.

Na omenjenem sestanku je Nika Arko poudarila, da se je podobna zahteva po šolanju kot v Zagrebu pojavila tudi v Sloveniji, a pobude ni podprla ena največjih političnih avtoritet povojnega obdobja, Vida Tomšič: »Tov. Vida Tomšičeva se ni strinjala, da bi imeli v Sloveniji posebno socialno šolo in je mnenja, da bi se naši kadri lahko šolali v Zagrebu. Vendar v zagrebški šoli ni dovolj prostora, sedaj imamo v obeh letnikih samo 5 Slovencev« (ibid.). Je bilo sploh mogoče uvesti šolanje za socialno delo, če je temu nasprotovala ena od vodilnih političark in ključnih oseb na področju pravic žensk v jugoslovanskem socializmu?

Da je Vida Tomšič kot vplivna partijska funkcionarka nasprotovala ustanovitvi šole, se je spominjala tudi Katja Vodopivec. Napisala ji je celo osebno pismo

18. Po letu 1953 je najpomembnejši organ socialne politike postal Svet za zdravstvo in socialno politiko LRS. Nika Arko je bila kot pomočnica sekretarja sveta v naslednjih letih ključna oseba pri vzpostavljanju in razvoju poklicnega izobraževanja za socialno delo v Sloveniji. Svet za zdravstvo in socialno politiko LRS je zamenjalo Ministrstvo za socialno politiko vlade republike Slovenije. Podobne spremembe so se zgodile tudi v drugih republikah nekdanje Jugoslavije.

19. Med udeleženci se je najdemo pomembna imena tedanjega socialnega skrbstva, ki se pojavljajo v največ dokumentih v zvezi z ustanovitvijo šole: Lojze Piškur, Mira Svetina, Angela Ocepek, Marjan Pavčič.

o potrebi po šolanju, a nanj nikoli ni prejela odgovora. Nekaj let zatem je tudi sama doživela partijsko cenzuro: »Naše politike je bilo bolj sram, kot pa da bi bili ponosni na ustanovitev šole za socialne delavce« (Zaviršek 2005: 11). Morda so tudi zato slovenski načrtovalci večkrat omenjali začasnost obstoja šolanja: »šest do sedem let«; »obstoj šole je za dalj časa zasiguran«, kot sta menila Arko in Piškur. Bernard Stritih je potrdil, da je bila dolgoletna direktorica šole Mica Jančar (med letoma 1955 in 1972)²⁰ »odrezana«, ker je »hotela to šolo vzpostaviti kot strokovno šolo, ne kot nekaj začasnega, in na začetku je bilo večkrat slišati pripombo, da gre pravzaprav za nadomestek partijske šole« (Zaviršek 2005: 160). Ta pripomba je bila na mestu, saj se je še februarja 1955 srečanje nekaterih prihodnjih predavateljev in predavateljic, ki so pripravljali program šole, vodilo pod imenom »komisija za sestavo programa za Socialno politično šolo v Ljubljani« (predsedovala ji je Katja Vodopivec) (SI AS 243, 21. 2. 1955)²¹.

Razlogi, ki so jih v Slovenji navajali za ustanovitev šole, so bili enaki kot v Zagrebu: da so ljudje v socialnem skrbstvu premalo usposobljeni, da bi lahko prevzeli socialnovarstvene naloge, imajo slabo izobrazbo in niso dobro izbrani (SI AS 243, 2. 12. 1953; SI AS 243, 13. 3. 1954). A ustanovitev šole vseeno ni bila samoumevna; na enem od sestankov je Arko poudarila, da je bila »tov. Vida mnenja, naj bi se taka šola pridružila Višji gospodinjski šoli« (SI AS 243, 2. 12. 1953). V zadržanosti Vide Tomšič do nastanka socialnega dela je mogoče prepoznati vladajočo ideologijo, ki nikjer po socialističnih državah socialnemu delu ni bila naklonjena.

Na omenjeni seji so se vsi pomembni akterji v tedanji socialni politiki izrekli o nujnosti nastanka šole. Angelca Ocepek²² je menila, da bi bili socialni delavci potrebni po tovarnah, občinah in družbenih organizacijah. Mira Svetina je dejala, da na področju socialne politike obstajajo ljudje brez znanja o socialni politiki, zgolj uradniki (SI AS 243, 2. 12. 1953). Lojze Piškur (predsednik Sveta za zdravstvo in socialno politiko LRS) je enoznačno podprl stališče Nike Arko, a za razliko od zagrebških načrtovalcev v zahodnih državah ni videl »naprednih narodov«, temveč je menil, da so »celo kapitalistične države prišle do prepričanja, kako se jim šolanje v socialni politiki izplača«. In nadaljeval:

20. Marija Jančar (1913–1991) je bila učiteljica iz Bele krajine; med vojno je vodila šolo na osvobojenem ozemlju ter bila aktivna pri ustanavljanju domov za sirote in izgnance. Leta 1955 je postala direktorica šole, kar je bila, kot je dejala sama, »partijska naloga« (Zaviršek 2005).

21. Več o Socialno politični šoli (1945–1949) kot predhodnici šole za socialne delavce v članku Mateje Jeraj v tematskem sklopu.

22. Angela Ocepek je bila predsednica glavnega odbora AFŽ.

Prepričan sem, da je pri nas v Sloveniji obstoj šole zasiguran za 6 do 7 let. Reševanje socialne politike po sedanjem kadru je povsem prakticistično, brez perspektive. Smatram vsak odpor proti ustanovitvi take šole za nerazumljiv in se na vsak način takoj začnimo boriti za ustanovitev šole (SI AS 243, 2. 12. 1953).

Gornje navedbe dokazujejo, da so politični funkcionarji na socialno delo gledali kot na izobraževanje za razumevanje tedanje socialne politike, torej kot študij o ukrepih, s katerimi je država izražala skrb do državljanov, in ne kot neposredno podporo posameznikom in skupinam. V novem političnem sistemu naj bi bilo ukvarjanje s socialnimi problemi usklajeno s cilji socialistične socialne politike. Svetina je na sestanku prisotne spomnila tudi na pomanjkanje zaposlenih na področju varstva otrok, saj naj bi na enega referenta v Škofji Loki prišlo 800 otrok: »Nikakor ni nevarnosti, da jih bo prišlo 10 v eno hišo, pač pa je nevarnost, da v 100 hišah ne bo nobenega socialnega delavca« (ibid.) Dogovorili so se, da bodo socialne delavke in patronažna služba med seboj tesno sodelovali; ker je patronažna služba še slabo razvita, bodo njej v pomoč razvijali še »socialno patronažno linijo«, torej enakovredne time patronažne in socialne službe. V sklepu zapisnika je udarno zapisano, da se bo za ustanovitev šole treba »boriti«, in sicer s »članki v časopisih« in »zbuditvijo interesa za šolo tudi na terenu«, da bo sicer »slej ko prej sigurno organizirana« in da je treba iskati »konkretne prostore« zanjo (ibid.).

Nekaj mesecev kasneje je Nika Arko pisala načelniku tajništva za ljudsko zdravstvo in socialno politiko LRS dr. Marjanu Dularju, »da je ustanovitev te šole nujna« (SI AS 243, 13. 3. 1954), in mu predlagala »čimprejšnjo ustanovitev dveletne šole za socialne delavce v Ljubljani, ki naj bi imela rang visoke šole«. Leto 1954 je bilo tudi sicer dinamično. Začel je izhajati Vestnik, ki ga je izdajal Svet za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije, iz katerega je leta 1982 nastala prva revija za socialno delo; na Hrvaškem so ustanovili društvo socialnih delavcev in v Sloveniji se je izoblikoval prvi predmetnik šole.

Omenjeni dokument omenja tudi podrobnosti, ki jih je leto kasneje formaliziral Zakon o ustanovitvi šole za socialne delavce (Ur. l. 30. 6. 1955: 517), in sicer da se bodo v njej šolali »kandidati s končano srednjo šolo, učiteljiščem, šolo za vzgojiteljice oz. šolo za medicinske sestre in diplomirani pravniki« ter da bo šola pod določenimi pogoji sprejemala tudi »sedanje sposobnejše referente na ljudskih odborih, katerim pomanjkanje strokovne izobrazbe dela težave pri njihovem delu« (SI AS 243, 13. 3. 1954) (pri tem so mislili na tiste, ki niso imeli ustrezne predizobrazbe, le nižjo srednjo šolo) (SI AS 243, 21. 2. 1955). Nika Arko je v zapisniku napisala: »Ker bomo socialne delavce potrebovali tudi v večini naših zavodov, socialnem zavarovanju, šolah, podjetjih itd., je obstoj šole za dalj časa zasiguran« (SI AS 243, 13. 3. 1954).

Zagotovo je marsikoga potrla, ko je v odgovoru Niki Arko prebral, da »šola ne bi mogla imeti rang visoke šole, temveč le višje šole«, da bo izenačena »z Višjo pedagoško šolo« (SI AS 243, 15. 4. 1954). Podpisani Marjan Dular je zapisal, da je treba med redne predmete vnesti tudi vsebine, kot so urejanja delovnih razmerij, zaposlovanja in varstva dela, organizacijo zdravstvene službe, pregled socialnega varstva v nekaterih drugih industrijsko bolj razvitih državah, ekonomično vodenje gospodinjstva, saj ljudje iz neznanja »mnogokje nepravilno koristijo obstoječe rodbinske budžete«. Za rejništvo je menil, da gre za »posebno važno obliko socialnega varstva otrok in mladine«. Učni program naj bi po njegovem mnenju vseboval tudi tematiki »mladinski kriminal in prostitucija, ki zavzemata vse širše oblike«. Dva meseca kasneje, junija 1954, je republiški Svet za zdravstvo in socialno politiko LRS sprejel sklep, da je »v LR Sloveniji potrebno ustanoviti šolo za socialne delavce« (SI AS 243, 3. 12. 1954). Ta natančnejši opis dogajanj v letu 1954 kaže na ambivalence in nelagodje partijskih vrhov, da bi se ustanovilo socialno delo, ter obenem prikaže posameznice in posameznike, ki so bili političnim vrhovom dovolj prikladni, da so uspeli v nameri, da se šolanje začne.

5 Predmetnik šolanja kot odgovor na zaznane socialne probleme

Led je bil prebit in širša razprava o vsebini šolanja se je začela odvijati s precejšnjo hitrostjo. Osnutek »programa šole za socialne delavce LRS« so poslali na 18 naslovov – med njimi so bili republiške institucije, zavodi, bolnišnice ter nekateri republiški in občinski funkcionarji, množične organizacije (Glavni odbor Rdečega križa Slovenije), Glavni odbor Zveze vojaških vojnih invalidov – in trem institucijam, ki so se ukvarjale s slepimi: Združenje slepih LRS, Zavod za slepo mladino in Dom slepih Stara Loka. Še isti mesec so na Svetu za zdravstvo in socialno politiko LRS sklicali sejo komisije za splošno skrbstvo, na kateri so razpravljali o prejetih pripombah (SI AS 243, 2063/3-54).²³ Dr. Mihajlo Rostohar²⁴ je na primer menil, da je osnutek ljubljanske šole boljši od zagrebškega programa, in se posebej zavzel za to, da bi šola dobila status štiriletne visoke šole, »ako

23. K vabilu za sestanek, ki ga je podpisala predsednica komisije Olga Krajger, vodja Glavnega odbora Rdečega križa Slovenije, so bili priloženi program zagrebške višje šole, osnutek programa šole v Ljubljani ter pripombe šestih posameznikov in Sveta za prosveto in kulturo LRS. Olga Krajger je bila leta 1954 med pobudniki ustanovitve Združenja socialnih delavcev za celotno socialistično Jugoslavijo v Zagrebu.

24. Mihajlo Rostohar je kot profesor psihologije do Informbiroja poučeval na Češkoslovaškem, imel je večletne izkušnje z akademskim delom, omenjal pa je tudi slabe izkušnje, ki so jih tam imeli z višjimi šolami.

nočemo, da bi se discipline, ki se bodo tretirale na tej šoli, le za silo predelale« in bi bili »sluša telji socialne šole polovičarsko izobraženi« (ibid.). Menil je tudi, da bo učni program šole treba razširiti in dopolniti z vsebinami, kot so statistika, osnove ljudske samouprave, zgodovinsko-politični razvoj jugoslovanske države; kriminalistika s posebnim ozirom na mladinsko sodstvo; preventiva zločinov; skrbstvo za delavski naraščaj; metode socialnoskrbstvenega dela; zdravstvena vzgoja; osnove psihologije s posebnim ozirom na osebnost človeka in psiho-socialne pojave; metode psihološkega opazovanja posameznikov in množic; psihologija dela; psihodefektologija; vzgojno in poklicno svetovanje; psihološke osnove vodenja množic; psihološke osnove govorniš tva; cilji sodobne napredne pedagogike in njene metode; telesna vzgoja; moralna vzgoja in njena načela ter množično prosvetno delo (ibid.). V nasprotju z Rostoharjem se je Marjanu Matku²⁵ svetovanje, ena od temeljnih metod socialnega dela, zdelo nepotrebno: »Predavanja o poklicnem svetovanju bi bilo bolje omejiti na pregled poklicev in poklicnih možnosti pri nas – brez tehnike svetovanja« (SI AS 243, 2063/3-54). Program se mu je v celoti zdel preobširen in »prenat rpan«; morda je menil, da lahko svetovanje opravljajo samo psihologi.

Matku se je posebej pomembna zdela izbira kandidatov; zavzemal se je za »strog izbor, povezan z obče zdravniško psihiatrično in psihološko selekcijo (da ne omenjam posebej politične – klerikalizem)« (ibid.). Kot Katji Vodopivec se je tudi njemu zdelo pomembno, da se socialno varstvo sekularizira. Predlagal je, da bi se glede selekcije »mogli povezati tako z Zagrebom, kjer so tovrstno selekcijo že izvršili, pa tudi z Dunajem, kjer sem o temu govoril z go. dr. Nuno Sailer²⁶«. Matija Golob, referent na državnem sekretariatu za notranje zadeve LRS, se je zavzemal za praktično naravnost predmeta, povezanega z mladinsko kriminaliteto, da bo »lahko s precejšnjim uspehom in tako rekoč neposredno načel tudi druga pereča socialna vprašanja kot na primer: vprašanje razdiralne vloge pijančevanja v družinah, delomrznosti, vlačugarstva, slabe vplive plehkega čtiva in filmov itd.« (SI AS 243, 2063/3-54). Zdi se, da so tedaj mnogi politični akterji v socialnem delu videli predvsem stroko za nadzor prebivalstva, neke vrste moralno policijo.

Pred ustanovitvijo šole so na Svetu za zdravstvo in socialno politiko LRS želeli tudi ugotoviti, kolikšno je število referentov, ki so tedaj delali v socialnih službah in ki bi želeli obiskovati šolo za socialne delavce (SI AS 243, 3. 12. 1954). Zato je decembra 1954 Svet za zdravstvo in socialno politiko LRS (podpisana Nika Arko)

25. Marjan Matko je bil psiholog, prvi direktor Vzgojne posvetovalnice za starše in otroke v Mariboru, ki je bila leta 1952 ustanovljena pod okriljem Zveze prijateljev Mladine.

26. Eno od lastnih imen Erne Sailer je bilo Nuna.

vse okrajne in mestne ljudske odbore ter njihova tajništva za zdravstvo in socialno politiko obvestil o ustanovitvi šole v Ljubljani ter o tem, da »bi morali ljudski odbori v času šolanja svoje referente štipendirati« (ibid.). Okrajni in mestni ljudski odbori so morali v treh tednih Svetu za zdravstvo in socialno politiko LRS sporočiti imena, priimke, starost, dotedanjo izobrazbo, tedanjo zaposlitev in dobo zaposlitve na socialni službi tistih referentov, ki so že delali na oddelkih za zdravstvo in socialno politiko in ki bi se bili ob pridobljeni štipendiji pripravljene študirati.

Hkrati z določitvijo predmetnika je bilo treba razmisliti o predavateljih. Februarja 1955 so številni kasnejši predavatelji na vrsti sestankov razpravljali o namenu šole in njeni ureditvi ter o učnem načrtu in njegovih izvajalcih. Najpogosteje so bili na sestankih omenjeni dr. Anton Kržišnik (ki je vodil nekatere od njih),²⁷ Lojze Piškur, dr. Rudi Kyovsky, dr. Marjan Dular in Nika Arko (SI AS 243, 11. 2. 1955). Eden od sklepov teh srečanj je bil, da naj bo šola usmerjena k »teoretični izobrazbi in uvajanju v prakso poklicnih (vodilnih) socialnih delavcev«, ki so zaposleni v sekretariatih svetov za zdravstvo in socialno politiko, organih skrbništva, socialnih in zdravstvenih zavodih, podjetjih, družbenih organizacijah (ibid.). Kot na Hrvaškem je nova država tudi v Sloveniji potrebovala nove kadre za vodilne položaje v socialnem varstvu in v novonastajajočih institucijah (zavodih za hendikepirane, prihodnjih centrih za socialno delo ipd.), zato ni čudno, da je bila tedaj okoli polovica slušateljev sicer feminiziranega poklica moških, kar dokazuje tudi ena redkih fotografij iz tistega obdobja (Zaviršek 2005: 55). Politični odločevalci so do konca vztrajali, da mora biti šola višja in da bo študij trajal štiri semestre. Predmete so razdelili v več skupin, med pomembnimi najdemo naslednje (ibid.):

Predavateljica/predavatelj	Naslov predmeta
Dr. Anton Kržišnik	Zgodovina socialnih služb
Lojze Piškur	Organizacija socialnih in zdravstvenih služb (organi, pristojnost, postopek, administracija)
Nika Arko	Splošno socialno varstvo (varstvo družine, otroka in mladine do 18. leta, varstvo odraslih, varstvo defektnih)
Dr. Rudi Kyovsky	Delovni odnosi in varnost pri delu Socialno zavarovanje in varstvo invalidov
Dr. Marjan Dular	Varnost pri delu

Šola naj bi imela štiri semestre (od katerih naj bi bil eden praktičen). Med predmeti so bili tudi: družbena in politična ureditev FLRJ, zdravstveno in socialno varstvo, osnove psihologije in pedagogike ter metode socialnoskrbstenega dela, tuji jezik in predvojaška vzgoja. Predmet Katje Vodopivec, Metode dela s

27. Več o Kržišniku v članku Mateje Jeraj v pričujoči tematski številki.

posamezniki (SI AS 243, 28. 2. 1955), je bil tedaj edini, ki je presegal zakonodajno-administrativni okvir socialne politike, statistike, ekonomike, defektologije in specifičnih medicinskih vsebin. Predmet je po prvem študijskem letu dobil ime »metodika«.

Izvršni svet Ljudske skupščine LRS je junija 1955 predavateljem sporočil, da je predlog Sveta za zdravstvo in socialno politiko LRS za ustanovitev šole sprejet in da bo osnutek zakona predložen Ljudski skupščini LRS (SI AS 243, 16. 6. 1955). Pod dokumentom se je lastnoročno podpisala »Arko«.

Večina predavateljev na novoustanovljeni šoli je bila moških. Tudi med slušatelji je bila v prvih generacijah skoraj polovica moških. Feminizacija poklica se je dogodila šele takrat, ko so vodilne funkcije v socialnovarstvenih institucijah že zasedli moški. Čeprav se je v uradni zgodovini socialnega dela ohranilo ime Antona Kržišnika kot »začetnika šolanja za socialno delo«, arhivsko gradivo tega ne potrjuje; najverjetneje je zaradi svojih političnih funkcij kot minister za socialno skrbstvo v vladi LR Slovenije do leta 1950 in kot podpredsednik skupščine LRS do 1953 vplival na nastanek šole. Brez dvoma je bila Nika Arko »motor« dogajanja; kot poverjenica Izvršnega sveta Ljudske skupščine LRS je hodila na seje različnih skupščinskih odborov, da bi dosegla, da bi do šolanja prišlo. Zgodovinski spomin in njegova patriarhalna osredotočenost na moške je te ohranila kot začetnike poklica, ženske pa izbrisala. Zato ni naključje, da avlo Fakultete za socialno delo še danes krasi Kržišnikov doprni kip, o pionirskih izobraževanja pa se ni govorilo.

Izvršni svet Ljudske skupščine LRS je zakon o ustanovitvi šole za socialne delavce, ki ga je sprejela Ljudska skupščina LRS, potrdil na seji Republiškega zbora 28. 6. 1955 (Ur. l. 30. 6. 1955: 517–518). Zakon je določal, da je šola pod neposrednim nadzorom Sveta za zdravstvo in socialno politiko LRS, ki je bil tudi njen financer. Naloga šole je bila, »da teoretično in praktično izobražuje kvalificirane strokovnjake za delo na področju socialnega varstva« ter da »znanstveno proučuje vprašanja s področja socialnega varstva«. Če je vladajoča oblast z odporom gledala na socialno delo, je bilo razumljivo, da so tem bolj nasprotovali ustanovitvi »višje« šole; tako je ta status višje šole dobila šele leta 1958, leta 1960 pa je bila umeščena v sistem visokošolskega izobraževanja.

6 »Socialni delavci« so potrebni vsepovsod

Ocena republiškega sveta za ljudsko zdravstvo in socialno politiko je bila, da potrebuje Slovenija najmanj 900 socialnih delavcev za delo v socialnem skrbstvu; področij dela, kot so jih navedli tedaj, je bilo šest: mladinska zaščita, skrb za družine, skrb za nepreskrbljene stare, kronično bolne in onemogle osebe, skrb za vojaške vojne invalide in invalide dela ter skrb za telesno defektne,

slepe, gluhe in področje socialno negativnih pojavov (»alkoholizem, prostitucija, skrb za odpuščene kaznjence, skrb za odpuščene bolnike iz bolnic za duševne bolezni«) (SI AS 243, Obrazložitev k predlogu za sprejem). Socialno delo in socialna politika sta bila ves čas prepleteni in ju niso razločevali. Prevladovalo je mnenje, da bodo v socializmu socialni problemi blažji, »ostanki starega« pa bodo še vedno porajali probleme, ki jih bo socializem »za vedno rešil«. Izbira jugoslovanske »tretje poti« in hladna vojna sta se odražali tudi v začetkih ustanavljanja šol za socialno delo po Jugoslaviji. Država ne sme biti takšna, kot je Sovjetska zveza, kajti tam »sploh ne priznavajo obstoja socialnih problemov«, in tudi ne takšna, kot so zahodne države, kajti »socialni delavci ne smejo biti kopija inozemskih ‚socialnih sester‘ ali ameriških ‚caseworkerjev‘, temveč strokovnjaki, ki bi ustrezali našim pogojem in problemom« (ibid.). Slednje se je leta 1955 prelilo v naslednjo definicijo socialnega dela:

Socialno delo je organiziranje socialnih služb in strokovna uporaba predpisov socialne zakonodaje, ki stremi za ustvarjanjem boljšega življenja. V izvajanju te naloge dela socialni delavec s kolektivom in poedincem. Pri delu s kolektivom (podjetje, zadruga, šola itd.) ugotavlja socialni delavec problem in potrebo (n. pr. veliko število odsotnih od dela, otroke in mladino brez nadzorstva, stare in bolne – neposredno za delo itd.), organizira kolektiv v borbi za rešitev problema, pomaga izdelati načrt za rešitev in vodi njeno izvršitev. Socialni delavec, ki dela s posameznikom, pomaga temu, v prvi vrsti tako, da doume svoj lastni problem in da v sebi razvije sile za njegovo rešitev; pri tem ga socialni delavec opozarja na pravice iz socialnih služb, katere mu nudi skupnost in mu pomaga, da jih najprilneje izkoristi (ibid.).

Delo s »kolektivom« je vedno pomenilo že organizirano, formalno urejeno skupino ljudi v tovarnah, šolah ali podjetjih. Delo s »posameznikom« je po eni strani pomenilo, da socialni delavec človeku pomaga priti do formalnih pravic, npr. denarne pomoči ali institucionalnega varstva, po drugi strani pa da, kot je bilo tedaj mnenje mnogih, »doume svoj lastni problem« in se potemtakem »popravi«.

V istem dokumentu je naštetih pet »sredstev« socialnega dela: zakonodaja, medicinska sredstva (poznavanje zdravstvene službe in njene organizacije, prve pomoči, higijene, zlasti industrijske, dietetike itd.); vsakodnevna operativna sredstva (sistematičen nadzor nad otroki v družinah, nadzor nad kaznjenci na pogojnem odpustu, obisk in pomoč družinam v primeru bolezni hranilca ali gospodinje, nasveti in razgovori, socialne ustanove, razne oblike skupnih akcij, na primer letovanja, taborjenje, prireditve), socialni fond itd.; administrativna

sredstva (dopisi, poročila – zbiranje podatkov in sestavljanje analiz) in znanstveno delo v socialni politiki, ki je obsegalo različna področja (stanovanjska vprašanja, izboljšanje življenjskega standarda itd.) (ibid.).

»Kadri« in »šola«, so poudarjali Arko in somišljeniki, so potrebni, da ne bi zaposleni na socialnih področjih že pri izvrševanju »najpreprostejših nalog delali napake« (ibid.). Med najtežjimi nalogami so bile omenjene skrbništvo, posvojitve in rejništvo. Socialni delavci naj bi bili potrebni vseh povsod, v zdravstvenih in socialnih zavodih, šolah, tovarnah in podjetjih, kmetijskih zadrugah in organih socialnega zavarovanja. Socialni delavec naj človeku, ki ga odpustijo iz bolnišnice, zagotovi ekonomsko pomoč, novo delovno mesto in stanovanje. V socialnih zavodih naj bi pomagali, da »dobi uprava zavoda jasno sliko o osebnosti in družinskih prilikah posameznega oskrbovanca, kar služi individualnemu obravnavanju oskrbovancev v socialnih zavodih« (ibid.). To je pomenilo, da so posameznika diagnosticirali in ga namestili v enega od zavodov. V šolah se je pričakovalo, da bo socialni delavec »umsko ali telesno defektnim otrokom« preskrbel »čim prej premestitev v ustrezne zavode« (ibid.). V zavodih za mladino naj bi socialni delavci delali na »pravilni prevzgoji«, v zavodih za zaščito mater in otrok (materinskih in dečjih domovih) pa naj bi posebej poskrbeli za matere samohranilke, njihovo zaposlitev, pridobitev stanovanj, ekonomsko gotovost, ko odidejo iz ustanove, denarno pomoč in ugotavljanje očetovstva. V zavodih za rehabilitacijo mladih, ki imajo »defekte«, in pri »vzgojno iztirjeni mladini« naj bi socialni delavec pomagal pri izbiri poklica, spremljal človeka po odpustu iz zavoda, dokler se ne vživi v novo okolje, pa tudi »proučeval« razmere, jih »analiziral« in »podajal predloge« (ibid.).

Nadalje naj bi v tovarnah socialni delavec skrbel za mlade delavce, da se vključijo v delo in ob prostem času v mladinske organizacije, kulturno delo in šport, pa tudi za pravilen odnos podjetja do zdravstveno šibkejših delavcev. Skrbel naj bi za stanovanjske razmere delavcev, pomagal delavkam, ki so imele nezakonskega otroka, da bi si uredile očetovstvo in plačevanje preživnine. Pomenljiv je tudi zapis, da socialni delavec »skrbi za to, da imajo vse zaposlene matere delovni čas razporejen tako, da jim je omogočen čim daljši stik z otroci – mati naj dela tedaj, ko je otrok v šoli, v jasli ali vrtcu« (ibid.). Poudarili so, da je zaposlitev matere, ko je otrok doma, »neštetokrat vzrok vzgojne zanemarjenosti ali celo kriminala«. Od žensk se je samoumevno pričakovalo, da opravljajo plačano in neplačano delo, od moških pa ne. V tovarnah naj bi imel socialni delavec tudi nadzorno funkcijo, in sicer nad mladimi delavci, nad katerimi naj »vrši neopazno kontrolo nad njihovim ponašanjem ob prostem času«. In končno, socialni delavec naj bi »odstranjeval« druge »negativne pojave v kolektivu«, kot so »alkoholizem, prostitucija, zapravljanje otroških dodatkov« (ibid.). Pri tem naj bi socialni delavec sodeloval s sindikalnimi podružnicami.

Dnevno časopisje je nastanek šole pospremilo s precejšnjim pompom, o njem so pisali *Ljudska pravica* (8. 11. 1955), *Ljubljanski dnevnik* (8. 11. 1955), *Slovenski Poročevalec* (9. 11. 1955: 1) in revija *Naša žena* (A. N. 1955). Tako temeljito medijsko pokritje dogodka ponuja domnevo, da je bilo odprtje šole vendarle spoznano kot politično pravoveren korak. Najobsežneje je o ustanovitvi šole poročala *Naša žena*; avtorica članka se je podpisala z inicialkama (A. N.), a ne gre dvomiti, da je šlo za Niko Arko, ki je kot kritična poznavalka področja objavila obsežno analizo tedanjega stanja.

7 Spominjanje, ki razkriva

Pionirke socialnega dela Nika Arko, Katja Vodopivec in Marija Jančar so na razvoj šolanja vplivale različno. Če je bila Nika Arko partijska insajderka, ki je poskrbela, da so pravi dokumenti romali od enega političnega organa do drugega in si utirali pot v zapleteni birokratski organizaciji socialističnega samoupravljanja, je dr. Katja Vodopivec poskusila spodbuditi naklonjenost za socialno delo pri vladajoči oblasti in iz tujine prinesla intelektualno novo razumevanje socialnega dela, za katero pa ni požela pohval.²⁸ Opozarjala je na tisto, kar je proti koncu svojega življenja izrazila z besedami: »/N/ isem verjela, da lahko politika vse reši« (Zaviršek 2005: 31). Marija Jančar, ki so jo nekateri opisovali kot zanesljivo direktorico in blizu političnim oblastem, je poskrbela, da je šolanje potekalo brez pretresov skoraj 20 let. Delo treh žensk je bilo v veliki meri pozabljeno; v učbenikih se je pisalo zgolj o Kržišniku kot ustanovitelju socialnega dela. V zadnjem času so vzklili zapisi o delu Katje Vodopivec²⁹, ki spodbujajo domnevo, da sili na površje prekrivajoči spomin. Freud (1986 [1899]) je s pojmom »prekrivajoči spomin« poudaril, da je spomin vedno že način, na katerega posameznik izpusti tiste elemente dogodka, ki so najpomembnejši deli pretekle zgodbe, na katero se nanaša spomin, in ki hkrati poskrbijo za to, da se spomin formira. Dogodek, ki se ga spomnimo, je že prekritje zgodnejšega spomina, razkriva pomembnost prekritega dogodka in hkrati omogoči njegovo

28. Kot je povedala sama: »Leta 1958 sem zapustila šolo. Teh pritiskov je bilo toliko, da ne bi mogla več. [...] Bila sem kritična ženska, zato me niso marali« (Zaviršek 2005: 41).

29. Ob opisovanju njenega učbenika *Mesec* v svojem eseju zapiše: »Po skriptah Katje Vodopivec Priročnik iz metodike socialnega dela [...], ki so imele velik odmev v vseh jugoslovanskih šolah za socialno delo [...]« (Mesec 2019: 273). Navedba ni podprta z nikakršnimi pisnimi ali ustnimi viri ali arhivsko dokumentacijo. Iz osebne izkušnje vemo, da Hrvati, Srbi, Makedonci itd. praviloma niso brali slovenščine, in še zlasti ne, če je na Hrvaškem že delovala šola za socialno delo s skriptami in knjigami v srbohrvaškem jeziku, ki so se ji kmalu pridružile še šole po drugih republikah.

potlačitev. To ne pomeni, da je konstruirani spomin napačen in neresničen, saj Freud poudarja pristnost najzgodnejših spominov, ki so nagnjeni k nezavednim izbiram; en dogodek izberejo kot spomin, ki ga lahko prikličemo v zavest, drugega pa ne. Prekrivajoči spomin torej nekaj prikrije (travmatsko mesto dogodka) in nekaj razkrije (formirani spomin, ki kaže na pomembnost potlačene povezave med spominom in dogodkom). Tako se »pozabljeni« dogodki, o katerih se je molčalo, ker so zbuiali nelagodje, spreminjajo v herojsko zgodovino. Njena funkcija je, da dokazuje kontinuiteto in kohezivnost namišljene skupnosti, kjer ni konfliktov in ne cenzure.

SUMMARY

A detailed reconstruction of the beginnings of social work education in Slovenia in the 1950s shows that, on one hand, the Yugoslav socialist government viewed social work with unease while, on the other, Yugoslavia was the only country of the former 'socialist bloc' to introduce comprehensive social work education in all its republics. Based on archival research, a thematic analysis of written social welfare sources from the 1950s, and oral narratives of professionals, the article describes the processes of the new profession's development. It compares the development in Croatia, analyses the main actors in the field of social welfare, and addresses the issues being discussed in the early period. The new post-war socialist state tried to break with everything 'old' and 'pre-war', but it soon became clear that those working in the social sector were poorly qualified and had difficulty responding to people's needs. In the first half of the 1950s, the official view of politicians and workers in high positions in social protection in Croatia and Slovenia was that social work training was essential. The establishment of the School of Social Workers in Ljubljana (1955) was inspired by events in Zagreb where UN experts had helped prepare a draft curriculum for the school's opening in 1952, which included, among others, a controversial method of individual casework. In Slovenia, individual casework was considered an 'American influence' on social work and was generally rejected. Yugoslav authorities believed that under socialism there were no social problems as difficult as those constantly produced by capitalism, yet at the same time they believed that the remnants of the old, not only economic deprivation and conflicting social relations, but also "people's consciousness", inadequate education, disease, and natural disasters still created social problems that social workers needed to solve. The political leadership expected social work to be a profession that solved the goals of socialist social policy. Social workers were needed everywhere, in health and welfare institutions, in schools, factories and enterprises, agricultural

cooperatives, and social insurance institutions. They were expected to provide economic support, a new job, and housing to people discharged from hospitals. Social work was defined as the organisation of social services and the application of social legislation with the goal of creating a better life. Social workers were expected to work first with the collective and then with the individual. While working with a collective (enterprise, cooperative, school etc.), social workers were expected to identify problems and needs (e.g., a large number of people absent from work, children and youth without care, older and disabled people in need), create a plan to solve the problem, and resolve it. Working with a 'collective' always referred to an already organised, formally regulated group of people in factories, schools, or state enterprises. Working with the 'individual' meant, first, that the social worker helped the person gain formal rights, e.g., financial support, institutional protection, and second, helping the person 'understand his own problem' and then 'correct himself'; social work was thus a normative profession. The archival analysis shows important people working in the field of social protection and involved in the creation of the first curriculum and what was the network of social protection organisations and institutions in Slovenia in the 1950s and beyond. Some of the actors became lecturers at the new school (Nika Arko, Katja Vodopivec, Anton Kržišnik etc.). In the patriarchal shaping of public memory, several pioneering women in social work have been forgotten, while the bronze statue of a man considered a pioneer in social work may still be seen at the Faculty of Social Work.

Zahvala

Za vsebinske pogovore in sugestije ter za posamezno izbrano arhivsko gradivo se zahvaljujem sodelavkam projekta Mateji Jeraj, Ireni Šumi, Tanji Buda in kolegici Dunji Dobaja.

Literatura

- Arko, Nika (1956): Sveti na področju socialnega varstva – njihov pomen in naloge. *Medicinska sestra na terenu*, 3 (2): 49–54.
- Arko, Nika (1958): Organizacija socialnih služb. V Društvo socialnih delavcev Slovenije, Socialne službe v Sloveniji. Gradivo I. občnega zbora Društva socialnih delavcev Slovenije dne 17. in 18. maja 1957. Ljubljana: Društvo socialnih delavcev Slovenije.
- Ajduković, Marina ur. (2002): 50 godina studija za socijalni rad 1952–2002. Zagreb: Sveučiliste u Zagrebu.
- Ajduković, Marina (2004): Povijest socialnog rada u Hrvatskoj: Intervju s akademikom Eugenom Pusićem. *Ljetopis studijskog centra socijalnog rada*, 11 (1): 141–154.

- Ajduković, Marina (2006): Ženske in zgodovina socialnega dela na Hrvaškem. *Socialno delo*, 45 (3–5): 153–159.
- Brecelj, Anton (1936): Mladinsko skrbstvo in zdravstvo v Sloveniji. Kraljevska banska uprava Dravske banovine. Ljubljana: Merkur, d. d.
- Bresler, Kamilo (2002): Kako je došlo do osnutka Društva socijalnih radnika Narodne Republike Hrvatske? V M. Ajduković (ur.): 50 godina studija za socijalni rad 1952–2002: 16–24. Zagreb: Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada.
- Dobaja, Dunja (2018): Za blagor mater in otrok: zaščita mater in otrok v letih 1919–1941. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Freud, Sigmund (1986[1899]): »Screen Memories« SE, 8. zv. (1893–1899): 301–322. London: Hogarth Press.
- Hering, Sabine, in Waaldijk, Berteke (ur.) (2003): History of Social Work in Europe (1900–1960). Opladen: Leske + Budrich.
- Hering, Sabine, in Waaldijk, Berteke (ur.) (2006): Helfer der Armen – Hueter der Oeffentlichkeit. Die Wohlfahrtsgeschichte Osteuropas 1900–1960. Opladen in Farmington Hills: Barbara Budrich.
- Hering, Sabine (2017): Comparing East and West – a flashback on the history of comparative research in social work. *European Journal of Social Work*, 20 (6): 801–810.
- Jeraj, Mateja (2005): Slovenke na prehodu v socializem. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Jeraj, Mateja (2012): Vida Tomšič. V A. Šelih in dr. (ur.): Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem: 518–522. Ljubljana: Tuma, SAZU.
- Mesec, Blaž (2019): Če jih zgrešimo, smo zgrešeni. *Socialno delo*, 58 (3–4): 271–292.
- Richter Malabotta, Melita (2006): Život i vrijeme Tatjane Marinić, jedne od osnivača studija socialnog rada u Hrvatskoj. *Ljetopis socijalnog rada*, 13 (1): 143–158.
- S. M. (2014): Za družino je ostala le nedelja. *Jana*, 16. 12. 2014. Dostopno prek: Nika-Arko-100-let-Jana-16_12_2014.pdf (dso-vic.si) (17. 9. 2022).
- Sailer, Erna (1961): New School of Social Work in Burma. *International Social Work*, 4 (26): 29–30.
- Costello, Susie, in Taik Aung, U (2015): Developing social work education in Myanmar. *International Social Work*, 58 (4): 582–594.
- Sklevicky, Lydia (1996): Konji, žene, ratovi. Izbrala in priredila: Dunja Rihtman Auguštin. Zagreb: Ženska infoteka.
- Skeledžija, Božo (2002): Osnivači Studija za socijalni rad u Zagrebu. V M. Ajduković (ur.): »50 godina studia za socijalni rad 1952–2002«: 24–31. Zagreb: Pravni fakultet Studijski centar socijalnog rada.
- Vode, Angela (1930): Jane Addams. *Ženski svet*, VIII (11. november).
- Vode, Angela (1932): Alica Salomon. *Ženski svet*, X (11. november): 309–312.
- Vodopivec, Katja (1959): Priročnik iz metodike socialnega dela. Ljubljana.
- Zaviršek, Darja (2005): »Ti jih boš naučila nekaj, ostalo bo naredil socializem!«

- Zgodovina socialnega dela med leti 1945 in 1961. V D. Zaviršek (ur.): »Z diplomom mi je bilo lažje delat!«: 7–54. Ljubljana: FSD.
- Zaviršek, Darja (2008a): Engendering social work education under state socialism in Yugoslavia. *British Journal of Social Work*, 38 (4): 734–750.
- Zaviršek, Darja (2008b): Gender, welfare and social work education under communism in Slovenia. V A. Buchanan (ur.): *Social Work: Major Themes in Health and Social Welfare*: 143–152. London, New York: Routledge.
- Zaviršek, Darja (2012): Women and social work in Central and Eastern Europe. V J. Regulska in B. G. Smith (ur.): *Women and gender in post-war Europe: from Cold War to European Union*: 52–70. London, New York: Routledge.
- Zaviršek, Darja (2015): Social work in Eastern Europe. V J. D. Wright (ur.): *International encyclopedia of the social & behavioral sciences*: 795–800. Oxford: Elsevier.
- Zaviršek, Darja (2018): *Skrb kot nasilje*. Ljubljana: Cf*.

Viri

Arhivski viri

- Odločba o ustanovitvi Doma za duševno defektne v Hrastovcu pri Mariboru. S-zak. 609, Ljubljana, 22. 10. 1948. Dostopno prek: <https://www.hrastovec.org/index.php/o-nas/zavod-skozi-cas> (10. 6. 2022).
- Zakon o ustanovitvi šole za socialne delavce (1955). Uradni list LRS, 24 (30. 6. 1955): 517–518.

Arhivska gradiva Arhiva Republike Slovenije

- SI AS 243, Svet za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije, t.e. 64, Obrazložitev k predlogu za sprejem Zakona o ustanovitvi višje šole za socialne delavce.
- SI AS 243, Svet za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije, t.e. 66, Svet za zdravstvo in socialno politiko LRS, dokument 2063/3-54.
- SI AS 243, Svet za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije, t.e. 75, Zapisnik seje komisije za varstvo matere in otroka pri Svetu za zdravstvo in socialno politiko LRS, k 341/-54, 2. 12. 1953.
- SI AS 243, Svet za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije, t.e. 75, Svet za zdravstvo in socialno politiko LRS, Ljubljana, 13. 3. 1954. II/1-451/1-54. del. št. 2360/1.
- SI AS 243, Svet za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije, t.e. 75, Svet za zdravstvo in socialno politiko LRS, Ljubljana, 3. 12. 1954. II/1-2946/28. del. št. 2360/2.
- SI AS 243, Svet za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije, t.e. 75, Tajništvo za ljudsko zdravstvo in socialno politiko, Pripombe k programu šole za socialne delavce Slovenije, Ljubljana, del. št. 2360/1-54, 15. 4. 1954.
- SI AS 243, Svet za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije, t.e. 76, Zapisnik o sestanku II. skupine (skupine za socialno politiko) za sestavo učnega načrta Višje šole za socialne delavce, 11. 2. 1955.

- SI AS 243, Svet za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije, t.e. 76, Zapisnik seja komisije za sestavo programa za Socialno politično šolo v Ljubljani, 21. 2. 1955.
- SI AS 243, Svet za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije, t.e. 76, Izvršni svet ljudske skupščine LRS, Ljubljana. Št. 631/13-55. Višja šola za socialne delavce, 28. 2. 1955.
- SI AS 243, Svet za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije, t.e. 76. Dokument, II/1 631/25-55, Ljubljana, 16. 6. 1955.
- SI AS 243, Svet za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije, Svet za zdravstvo in socialno politiko LRS, t.e. 76, 32. seja, 26. 9. 1955. Dokument II/1-4831/53, 5. 10. 1955.
- SI AS 243, Svet za zdravstvo in socialno politiko LR Slovenije, t.e. 64, Svet za zdravstvo in socialno politiko LRS, II/1-4831/50. Ljubljana, 12. 10. 1955.

Zgodovinski arhiv Ljubljana

- SI ZAL LJU 479, Mestni ljudski odbor Ljubljana, socialno skrbstvo in zdravstvo, t.e. 34, Poročilo Mestnega odbora OF Ministrstvu za socialno politiko, 1945.
- SI ZAL LJU 479, Mestni ljudski odbor Ljubljana, socialno skrbstvo in zdravstvo, t.e. 216, Mestni odbor OF v svoji okrožnici iz leta 1945.
- SI ZAL LJU 479, Mestni ljudski odbor Ljubljana, socialno skrbstvo in zdravstvo, t.e. 187, 965/55/III, 10. 10. 1953.
- SI ZAL LJU 479, Mestni ljudski odbor Ljubljana, socialno skrbstvo in zdravstvo, t.e. 166, 2307/54-III, 10. 4. 1954.
- SI ZAL LJU 479, Mestni ljudski odbor Ljubljana, socialno skrbstvo in zdravstvo, t.e. 187, Tajništvo za socialno varstvo pri Mestnem ljudskem odboru, spis 997/55.

Časopisni viri

- On (1955): Šola za socialne delavce odprta. Ljubljanski dnevnik, 8. 11. 1955. NUK: Časopisna čitalnica.
- M.N (1955): V Ljubljani so odprli šolo za socialne delavce: Na področju socialnega dela nas čakajo velike spremembe. Ljudska pravica, XVI (262, 8. 11. 1955): 2. NUK: Časopisna čitalnica.
- N.N. (1955): Šola za socialne delavce. Sreda Slovenski poročevalec, XVI (262, 9. 11. 1955): 1. NUK: Časopisna čitalnica.
- A.N. (1955): Ustanovljena je šola za socialne delavce. Naša žena, XIV (7–8): 195–196. NUK: Velika čitalnica.

Podatki o avtorici

prof. dr. **Darja Zaviršek**

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo

Topniška ulica 31, 1000 Ljubljana, Slovenija

E-mail: darja.zavirsek@fsd.uni-lj.si

Mateja Jeraj

SOCIALNA POLITIKA IN SOCIALNE DEJAVNOSTI V SLOVENIJI V PRVIH LETIH PO DRUGI SVETOVNI VOJNI

IZVLEČEK

Namen prispevka, ki je nastal na podlagi arhivskega gradiva, tiskanih in časopisnih virov ter relevantne literature, je predstaviti idejne osnove socialne politike, vlogo in vsebino socialnega varstva, prve oblike socialnega dela in načine usposabljanja za tovrstno delo v Sloveniji v prvih letih po drugi svetovni vojni. Socialno varstvo je v socializmu v roke prevzela država, ki pa sprva še ni bila sposobna zagotoviti socialne pomoči vsem, ki so jo potrebovali. Za pomoč je zadolžila t. i. množične organizacije, predvsem Antifašistično fronto žensk. Za čim hitrejšo strokovno in politično usposabljanje novih »socialnih delavk in delavcev« je pri ministrstvu, pristojnem za socialne zadeve, od 1945 do 1949 delovala Socialno politična šola.

KLJUČNE BESEDE: socialna politika, socialno varstvo, socialno delo, socializem, Slovenija.

Social Policy and Concept of Social Work in Slovenia in the First Years after the Second World War

ABSTRACT

The paper is based on archival records, legal bases and printed sources, and its purpose is to present the conceptual basis of social policy, the role and content of social welfare, the first forms of social work and methods of training for this type of work in Slovenia in the early years after the Second World War. Under socialism, the state took over the social welfare, but initially it was not yet able to provide social assistance to everyone who needed it. The state also appointed the 'mass

organisations', especially the Women's Anti-Fascist Front. From 1945 to 1949, a social political school operated at the ministry responsible for social affairs to provide professional and political training for new "social workers" as quickly as possible.

KEY WORDS: social policy, social welfare, social work, socialism, Slovenia

1 Uvod¹

Socialistična Jugoslavija (s Slovenijo kot njenim sestavnim delom) je v prvih letih obstoja sodila med države realnega socializma. Pojem realni socializem, ki je nastal z namenom razlikovanja med vzhodno- in zahodnoevropskim tipom socializma, se naslanja na Leninovo interpretacijo Marxa oz. na boljševizem in stalinizem; vključuje idejo diktature proletariata kot zgodovinske nujnosti na poti v komunizem in predpostavlja oblast komunistične stranke, ukinitve zasebne lastnine in civilne družbe ter prevlado politične sfere nad družbeno, vključno s predpisovanjem zasebnega življenja (Rangus 2016: 79–80).

V povojnem obdobju so bili postavljeni temelji njene prihodnje ureditve, hkrati pa so se pokazale razlike med novim in starim družbenim redom. Po letu 1950, ko je postalo jasno, da spora s Sovjetsko zvezo in državami informbiroja, ki je izbruhnil leta 1948, ne bo mogoče rešiti, je prišlo do oblikovanja drugačnih konceptov delovanja jugoslovanske komunistične partije, ki so vodili do uvedbe samoupravnega socializma in odpiranja proti Zahodu, kar je imelo za posledico uvažanje tržnih mehanizmov in razmislek o združljivosti nekaterih oblik zasebne lastnine s socialistično ureditvijo (Rangus 2016: 16, 90).

V pričujočem prispevku, ki je nastal na podlagi arhivskega gradiva, tiskanih in časopisnih virov ter relevantne literature, bodo predstavljene idejne osnove slovenske socialne politike, vloga in vsebina socialnega varstva, prve oblike socialnega dela in načini usposabljanja za tovrstno delo od konca druge svetovne vojne do ustanovitve Šole za socialne delavce v letu 1955. Največ pozornosti bo posvečene dogajanju v letih od 1945 do 1950, torej tistemu prelomnemu obdobju, v katerem so se najostreje pokazala ideološka nasprotja med meščansko demokracijo zahodnega tipa in realnim socializmom, hkrati pa so se že v prvih povojnih letih kazale tudi tendence k oblikovanju države blaginje.

1. Članek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, št. projekta: J5-2566. Naslov: Socialno delo kot družbena naprava solidarnosti: izbrane problematike v zgodovinski in izkušnjiški optiki.

2 Idejne osnove socialne politike v socialistični Sloveniji in cilji socialnega skrbstva v socialistični Jugoslaviji

Socialno skrbstvo, ki je v Kraljevini Jugoslaviji s kapitalističnim družbenim redom temeljilo pretežno na zasebni pobudi različnih dobrodelnih društev in posameznikov, naj bi v socializmu prevzela država. Ukinjene so bile tako cerkvene kot laične socialne ustanove, za vselej naj bi bil odpravljen sistem miloščin in podpor. Nova socialna politika naj bi bila – če si sposodim besede Vide Tomšič, ministrice za socialno politiko v prvi povojni slovenski vladi, izrečene na 1. kongresu Antifašistične fronte žensk (AFŽ) Jugoslavije junija 1945 –

usmerjena v stvaritev takih življenjskih pogojev za vsakogar, ki mu bodo zagotavljali človeka vredno življenje in dohodke za to življenje ne iz naslova podpore, ampak iz naslova pravične plače, pokojnine itd., skratka iz naslova njegove pravice, ne pa kot miloščina, ki mu je naklonjena iz usmiljenosti (Tomšič 1945: 96).

Takšni pogledi v slovenskem prostoru niso bili novi. Alojzija Štebi² je na primer že leta 1918 zapisala:

Danes se šopiri dobrodelnost, ki nima prav nič skupnega s pravim socialnim delom. Dobrodelnost je nekaj izumetničenega, je ponižujoča za one, ki so je deležni, a tudi za one, ki jo izvršujejo, ker je ta način socialne pomoči prisiljen. Prava, istinita socialna pomoč mora biti zavestna, mora izhajati iz prepričanja dolžnosti: ker smo vsi člani socialne skupnosti, zato imamo vsi socijalne dolžnosti, iz socijalne vesti, iz socijalne odgovornosti se mora oprijeti ženstvo dela v javnosti in za javnost (Štebi 1918: 6–7).

Ideje, ki jih je Štebi predstavila že ob koncu prve svetovne vojne, je pozneje prevzela tudi komunistična partija, le da jih v pogojih prve jugoslovanske države še ni bilo mogoče uresničiti.

Po letu 1945, ko so komunisti v socialistični Jugoslaviji prevzeli oblast, pa so poudarjali, da je cilj nove države tudi ta, da poskrbi za vse, ki brez lastne krivde niso mogli biti vključeni v delovni proces. Država oziroma upravni organi, pristojni za delo, so bili zadolženi za zaposlene (za ureditev delovnih odnosov in delovnih

2. Alojzija (Lojzka) Štebi (1883–1956), učiteljica, socialistka, feministka, političarka, med obema svetovnima vojnima ena od voditeljic jugoslovanskih ženskih društev, je med vojno podprla OF in partizansko gibanje. Po vojni je bila referentka pri ministrstvu za socialno politiko (za partizanske sirote), pri ministrstvu za socialno skrbstvo (referentka za vajenska vprašanja) in pri ministrstvu za delo (za vzgojo in »dvig« kadrov, nato šefinja tega odseka) in načelnica uprave za »strokovne delavske kadre« pri ministrstvu za prosveto (Slovenska biografija 2022).

pogojev, razporejanje kadrov, socialno zavarovanje in pokojnine itd.), organi za socialno skrbstvo pa so bili dolžni poskrbeti za vse tiste, ki brez svoje krivde niso mogli skrbeti sami zase. Dr. Anton Kržišnik, sooblikovalec socialnopolitičnega programa nove jugoslovanske države,³ je med osebe, upravičene do socialne pomoči, uvrstil vse tiste,

ki jih iz kateregakoli razloga ni mogoče bodisi začasno ali stalno vključiti v delovni proces, pa nimajo sredstev za preživljanje, niti iz dohodkov lastnega premoženja, niti nimajo zakonito urejenih prejemkov iz javnih sredstev, oziroma nimajo koga, ki bi bil dolžan ali voljan zanje skrbeti (Kržišnik 1947/ SI AS 540: škatla 56).⁴

Z zakonskimi predpisi, izdanimi v letih 1945–1947, so bili redni prejemki zagotovljeni vojaškim, vojnim in mirnodobnim »invalidom«,⁵ žrtvam fašističnega nasilja, družinam padlih borcev narodnoosvobodilnega gibanja in nepreskrbljenim družinam tistih, ki so opravljali vojaško obveznost. Za vse druge socialno ogrožene naj bi poskrbelo t. i. »splošno socialno skrbstvo«; v to kategorijo so sodili otroci brez obeh staršev, otroci, katerih starši niso bili sposobni skrbeti zanje (bolni, prizadeti zaradi elementarnih nesreč, pobegli, obsojeni na zaporne kazni), hendikepirani otroci, moralno ogroženi otroci (otroci pijancev, prostitutk ipd.), stari, onemogli ali »invalidi« brez pokojnin, starostnih rent ali drugih dohodkov (npr. bivši hlapci, dekle, poljedelski delavci, kočarji, bajtarji, sezonski delavci itd.), nepreskrbljeni družinski člani padlih v okupatorskih vojskah, emigrantov ali tistih, ki so prestajali zaporno kazen. Socialna vprašanja otrok naj bi se reševala z nameščanjem v otroške in mladinske ustanove, z oddajo v rejništvo ali skrbništvo, vprašanja odraslih pa z nameščanjem v domove za onemogle in druge zavode, s podeljevanjem podpor, s prešolanjem ipd. (Kržišnik 1947/ SI AS 540: škatla 56).

-
3. Dr. Anton Kržišnik (1890–1973), pravnik in politik, je bil med drugim poverjenik za socialno politiko Narodnega komiteja osvoboditve Jugoslavije (NKOJ), ustanovljenega na 2. drugem zasedanju Avnoja v Jajcu (29. 11. 1943). Po končani vojni je bil prvi jugoslovanski minister za socialno politiko, od marca 1946 (takrat se je dotedanje slovensko ministrstvo za socialno politiko, ki ga je vodila Vida Tomšič, preoblikovalo v ministrstvo za socialno skrbstvo) do konca 1950 je bil minister za socialno skrbstvo v tedanji slovenski vladi. Nato je bil do 1953 podpredsednik slovenske ljudske skupščine (Čepič 1992: 61; Kozina 1996: 130).⁴ Zapisnik 1. seje Socialno-zdravstvenega sveta, 17. februar 1947, referat A. Kržišnika.
 5. V besedilu ohranjam tedanjo terminologijo »invalidi«, ki je sicer danes v družboslovju nadomeščena z manj stigmatizirajočo in ki izhaja in mednarodnih dokumentov in sodobnih razumevanj oviranosti: »ljudje z ovirami«, »onesposobljeni ljudje«, hendikepirani (cf. Zaviršek 2000).

Organi socialnega skrbstva so se bili dolžni boriti proti »kvarnim socialnim razvadam«, med katere so uvrščali pijančevanje, beračenje in prostitucijo. Pijančevanje so skušali preprečevati z omejevanjem priložnosti za popivanje (zapiiranje gostiln ob določeni uri, prepoved točenja alkoholnih pijač vidno vinjenim osebam, »javno ožigovanje nepopoljšljivih pijancev«). Za »delo nesposobnim« beračem je bilo treba preskrbeti podporo, »delomrznežem« in »prostitutkam« pa najti primerno zaposlitev, nanje »vzgojno vplivati« in jih vključevati v množične organizacije (Ministrstvo za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije/ SI AS 228: škatla 1).⁶

3 Mreža za izvajanje socialnega skrbstva

Mrežo socialnega skrbstva so sestavljali upravni organi za socialne zadeve, t. i. množične organizacije, patronati in socialni fond Osvobodilne fronte (OF) ter socialno-zdravstveni sveti pri okrajnih in krajevnih ljudskih odborih. Poglejmo si nekaj ključnih deležnikov.

Ministrstvo za socialno politiko Narodne vlade Slovenije je bilo ustanovljeno z zakonom o Narodni vladi Slovenije 5. 5. 1945. Njegove osnovne naloge so bile: zagotovitev socialnega skrbstva vsem slojem »delovnega ljudstva«, zaščita socialno ogroženih, posebno »invalidov« ter drugih žrtev prve in druge svetovne vojne, zaščita mater, otrok in mladine, skrb za izseljence in repatriacijo vojnih ujetnikov, konfinirancev, internirancev in pregnancev ter nadzor nad izvajanjem socialnega zavarovanja in ureditvijo delovnih razmer (Kozina 1996: 127–130). Ob reorganizaciji vlade 6. 3. 1946 se je ministrstvo preimenovalo v *Ministrstvo za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije (LRS)*, a ni spremenilo področja dela, strukture in pristojnosti. 1. 3. 1951 je bil pri ministrstvu ustanovljen Svet za socialno skrbstvo (Kozina 1996: 130–131), 11. 4. 1951 pa Svet vlade LRS za ljudsko zdravstvo in socialno skrbstvo, ki je prevzel pristojnosti dveh ukinjenih ministrstev: za ljudsko zdravstvo in za socialno skrbstvo. Svet so sestavljali predsednik⁷ ter predstavniki zdravstvenih in socialnoskrbstenih zavodov ter družbenih in strokovnih organizacij. 10. 12. 1951 se je preimenoval v Svet vlade LRS za ljudsko zdravstvo in socialno politiko. Ta je prevzel tudi zadeve in pristojnosti tedaj ukinjenega Ministrstva za delo LRS. Junija 1952 je bil ustanovljen Zavod za socialno zavarovanje LRS, ki je prevzel vse zadeve dotedanje Republiške uprave za socialno zavarovanje, do tedaj v sestavi Sveta za ljudsko zdravstvo in socialno politiko LRS, 31. 1. 1953 pa so vse zadeve Sveta vlade LRS za ljudsko

6. Naloge krajevnih ljudskih odborov (KLO) na področju socialnega skrbstva in skrbništva, nedatiran dokument, najverjetneje iz leta 1947.

7. Predsednik je bil zdravnik in politik dr. Jože Potrč (1903–1963).

zdravstvo in socialno politiko prešle v pristojnost Sveta za zdravstvo in socialno politiko LRS (Kozina 1996: 134–136).

Medtem ko je bila v vojnem času prostovoljna pomoč posameznic in posameznikov razumljiva in sama po sebi umevna, so obstajala pričakovanja, da bo »v bodoči svobodni Sloveniji nova oblast z lahkoto iz javnih sredstev skrbela za vse nepreskrbljene zavedne Slovence (Gerk in drugi 1970: 110–112).⁸ Vendar takoj po vojni država zaradi ekonomskih razlogov in vsesplošnega pomanjkanja strokovno usposobljenih kadrov še ni bila sposobna vzpostaviti tolikšnega števila socialnih in zdravstvenih ustanov, da bi te lahko zadovoljile vse potrebe v vojni prizadetega prebivalstva. Tako kot med vojno je bilo tudi po njej marsikaj odvisno predvsem od prostovoljne pomoči posameznic in posameznikov, zato morda ni pretirano reči, da je bila socialna politika v tistem času nekakšna »ljudska ustanova«, saj so bili ljudje po vseh vojnih grozotah bolj pripravljeni pomagati sočloveku kot v običajnih razmerah (Gombač 1998a: 24–27).

Osebna iniciativa je bila sicer zaželeno, vendar politično vodstvo tudi socialne pomoči ni hotelo prepustiti zgolj »dobri volji« posameznic in posameznikov ali pa prizadevnosti posameznih referentov pri nastajajočih organih nove oblasti, ampak jo je skušalo s pomočjo t. i. množičnih organizacij čim bolj nadzorovati.⁹ Te naj ne bi pomagale le pri reševanju socialnih vprašanj, ampak tudi poskrbele, da bi bili tisti, ki bi skrbeli za socialno prizadete, »pravilno usmerjeni« ter poleg materialne in čustvene pomoči sposobni nuditi tudi ustrezno politično vzgojo (gl. npr. AFŽ 1948/ SI AS 1800: škatla 51, št. 48/310).¹⁰

Slovenske množične organizacije so zbirale finančne in materialne prispevke za sirote, vdove padlih partizanov in talcev ter za drugo socialno ogroženo prebivalstvo; pomagale so pri gradnji socialnovarstvenih ustanov. Poleg tega so sodelovale v treh širše zastavljenih akcijah, in sicer pri ustanavljanju patronatov in zbiranju prispevkov za socialni fond OF, delovale pa so tudi v socialno-zdravstvenih svetih, ki so jih organizirali oblastni organi kot pomoč državi pri reševanju vprašanj s področja socialnega skrbstva.

8. Dopis rajonskega odbora Slovenske protifašistične ženske zveze (SPŽZ) Banja Loka, 22. 12. 1943.

9. Med tovrstne organizacije, ustanovljene že v vojnih letih, uvrščamo predvsem sindikalno, mladinsko in žensko organizacijo ter Osvobodilno fronto. Z njihovo pomočjo si je komunistična partija priborila in pozneje vzdrževala vodilno vlogo v državi. Pomagale so širiti njeno ideologijo in v praksi izvajati njene ideje, saj so bili komunisti takrat le maloštevilna kategorija prebivalstva.

10. Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽ Slovenije za 3. kongres AFŽ Slovenije, 13. 12. 1948.

Funkcijo *patrona* oziroma zaščitnika kakšnega doma ali zavoda (mladinskega, otroškega, za ostarele ali osebe s posebnimi potrebami ipd.) je lahko prevzela ena ali več ustanov, podjetij, zadrug, terenov, vasi, množičnih organizacij, pa tudi vojaške enote, športna društva ipd. Predvidene so bile različne oblike pomoči: z rednimi finančnimi prispevki naj bi patron delno ali v celoti oskrboval posamezno ustanovo, poleg denarnih prispevkov bi lahko zbiral tudi igrače, obleke, knjige ipd., z udarniškim delom naj bi pripomogel k ureditvi zgradbe, vrta ali igrišča, z osebnimi stiki bi oskrbovancem popestril njihovo življenje, osebju pa z nasveti in opozorili pomagal odpravljati razne napake in pomanjkljivosti.

Zaradi neorganiziranega zbiranja prispevkov in marsikdaj prevelikega obremenjevanja posameznikov je vlada LRS 27. maja 1946 sprejela uredbo, ki je določala, da lahko na ozemlju Slovenije prostovoljne prispevke za reševanje nalog socialnega skrbstva zbirajo izključno *uprave socialnega fonda OF*. Ustanovljene so bile tako pri izvršnem kot pri lokalnih odborih OF; sestavljali so jih predstavniki OF, AFŽ, sindikatov, mladinske organizacije,¹¹ Rdečega križa Slovenije in tistih oblastnih organov, ki so bili pristojni za področje socialnega skrbstva in zdravstvenega varstva (Jeraj 1995: 86–91).

Del mreže socialnega skrbstva so bili tudi *socialno-zdravstveni sveti*, ki so delovali pri Ministrstvu za socialno skrbstvo LRS ter pri okrajnih in krajevnih ljudskih odborih. Sestavljeni so bili iz predstavnikov množičnih organizacij, Rdečega križa, t. i. invalidskega združenja, uprave socialnega fonda in zastopnikov s področja prosvete, zdravstva, socialnega skrbstva, sodstva in notranjih zadev. Dajali naj bi mnenja o upravičenosti posameznih prosilcev do različnih podpor, zbirali podatke o osebah, potrebnih socialne pomoči, in organizirali pomoč najbolj potrebnim. Pomagali naj bi tudi pri ustanavljanju patronatov, izbiri rejnic ter določanju zdravniških in zobozdravniških tarif ter dajali pripombe k zakonskim predpisom s področja socialnega skrbstva in zdravstva (Jeraj 1995: 91–93).

4 Socialne naloge ženske organizacije

Izmed vseh t. i. množičnih organizacij je imela najpomembnejšo vlogo pri izvajanju konkretnih socialnih nalog ženska organizacija, zato ji je namenjeno posebno poglavje. Ustanovljena je bila kot Slovenska protifašistična ženska zveza že leta 1943, po vojni pa se je preimenovala v Antifašistično fronto žensk (AFŽ) Slovenije. Vse tiste lastnosti, ki naj bi bile po tedaj splošno razširjenem

11. Med vojno (1942) je bila ustanovljena Zveza slovenske mladine (ZSM), ki se je po vojni naprej preimenovala v Zvezo mladine Slovenije, leta 1946 v Ljudsko mladino Slovenije (LMS), leta 1963 ponovno v Zvezo mladine Slovenije (ZMS), od 1974 do osamosvojitve Slovenije pa je delovala pod nazivom Zveza socialistične mladine Slovenije (ZSMS).

prepričanju ženskam kot bodočim materam že prirojene (sočutje, pomoč, nagnjenost k zanimanju za sočloveka), je skušalo v korist skupnosti uporabiti tudi partijsko vodstvo, ki je od ženske organizacije pričakovalo še posebej veliko pomoči pri reševanju socialnih vprašanj.

Zamisel ni bila nova. Obstoj t. i. socialnega materinstva so priznavali pripadniki različnih svetovnih nazorov. Omenjali sta ga evropska pionirka socialnega dela Alice Salomon (1872–1948) ter ameriška feministka, pisateljica in družbena reformatorka Charlotte Perkins Gilman (1860–1935), ki je med drugim zagovarjala tezo, da je na račun pretiranega poudarjanja spolne in materinske vloge ženske premalo upoštevana socialna in ekonomska sposobnost žensk (Perkins Gilman 1998: 329–330). Menila naj bi tudi, da so vse »matere sveta« odgovorne za vse »otroke sveta« (Štebi 1918: 5). Podobno je razmišljala tudi Alojzija Štebi, ki je ženske opozarjala, »naj obsega ljubezen vsake matere vse otroke, ne le lastnih« (Štebi 1918: 5–6). Skrb za sočloveka naj bi ženske, kot je menila Štebi, privzgojile tudi svojim otrokom (Štebi 1918: 2). Prvi voditelj Sovjetske zveze Vladimir I. Lenin je menil, da je skrb žensk za otroke in mladino »nadaljevanje in povišanje materinstva od individualnega v socialno«, ki je koristno tako za družbo kot za posameznice, saj bodo vključene v socialno življenje, lažje bodo »premagale svojo ozko in malomeščansko, individualistično miselnost doma in družine« (Čalovska in dr. 1960: 172). Ruska revolucionarka, ljudska komisarka za socialno skrbstvo v prvi sovjetski vladi in diplomatka Aleksandra Kollontaj (1872–1952) je socialno vlogo ženske razumela takole:

Močni materinski instinkt seveda ne sme biti zatiran, toda zakaj naj bi skrb in ljubezen matere omejevali na lastnega otroka? Ali ni bolj človeško, če matere svoj dragoceni instinkt trošijo na bolj smiseln način, in sicer za vse varstva potrebne otroke? (Kollontaj 1982: 130.)

O obstoju neke vrste socialnega materinstva so razmišljali tudi pripadniki komunizmu povsem nasprotnih svetovnih nazorov. Slovenski katoliški teolog Aleš Ušeničnik (1868–1952) naj bi na primer poleg »pravega« materinstva priznaval še »duhovno«, »karitativno« in »socialno materinstvo« (Jogan 1990: 156).

Nič čudnega torej, da so se jugoslovanski in slovenski partijski voditelji, ko so se soočali s številnimi kriznimi situacijami, oprli na ženske kot nosilke »nesebične materinske ljubezni«. Ob tem jim je posredno služila tudi podoba krščanske Marije, matere Kristusa in vseh kristjanov, ki je bila kljub ateističnim tendencam socialistične države zasidrana v tradicijo prebivalstva. Najprej se je ta podoba transformirala v lik »matere vseh partizanov«, pozneje pa se je prilagodila novemu družbenemu redu in se spremenila v podobo nekakšne skrbnice vseh pomoči potrebnih (Vodopivec 1999: 154).

Prav »primernost« žensk za socialne naloge je bila tudi razlog, da jugoslovansko partijsko vodstvo ni že takoj po vojni ukinilo ženske organizacije, ustanovljene le zaradi lažjega vključevanja žensk v narodnoosvobodilno gibanje (Jeraj 2003: 163). Vida Tomšič je vlogo žensk na socialnem področju predstavila takole:

Iniciativa žene, ki se posebno odraža preko naših organizacij AFŽ in preko organizacij Rdečega križa, bo imela, še prav posebno v prvi dobi, ko še nismo uspeli dokončno izgraditi naš državni aparat, izredno važno vlogo. Naše žene bodo zbirale sredstva in preko narodno osvobodilnih odborov nudile pomoč vsem potrebnim. Potrebno je organizirati mnogo virov zbiranja sredstev [...]. Naša najvažnejša naloga je, da preko naših organizacij mobiliziramo in aktiviziramo žene, ki bi po kratkih strokovnih kurzih bile sposobne delati v najrazličnejših institucijah socialnega skrbstva, v domovih za otroke, invalide, itd. Vemo, da je poleg materialnih težkoč najtežji problem vprašanje kadrov. Antifašistična fronta žena kot masovna politično-izobraževalna organizacija, kot mobilizator žena, mora na tem polju mnogo storiti (Tomšič 1945: 96).

Opozorila je tudi na vlogo ženske kot prve in najpomembnejše vzgojiteljice prihodnjih generacij: »Matere in žene, vzgojene v duhu AFŽ, bodo najboljše matere in vzgojiteljice ne samo svojim otrokom, temveč otrokom vse Jugoslavije« (Tomšič 1945: 96).

Številčnost in vnema, s katero so se ženske odzvale na klice k sodelovanju na socialnem področju, je dokazala, da so bile dejansko pripravljene nuditi pomoč v vojni prizadetim skupinam prebivalstva, najsi je bilo to zaradi njihovega »prirojenega« čuta za dobrodelnost, izhajajočega iz materinske vloge ženske, ali pa zgolj zato, ker so bile socialne naloge v nasprotju s političnimi in ideološkimi cilji konkretne, potrebne in vsem razumljive. Spekter nalog, ki so jih članice AFŽ opravljale v prvih povojnih letih, je bil zaradi kroničnega pomanjkanja profesionalnega kadra zelo obsežen. V povezavi z lokalnimi oblastnimi organi¹² so z nabiralnimi akcijami in prostovoljnim delom skrbele za nepreskrbljene otroke, vdove, bolne in »invalide«, sodelovale so pri ustanavljanju in delovanju socialnih ustanov, prevzemale patronate in delovale v socialno-zdravstvenih svetih. Takšne naloge so sicer opravljale tudi druge množične organizacije, a so bile članice AFŽ najbolj prizadevne, še posebej pri pomoči osirotelim otrokom. Rdeči križ in sindikati naj bi na tem področju delali precej manj, mladinska organizacija pa naj bi pokazala

12. V upravno-teritorialnih enotah (krajih, okrajih, mestih – ta so se delila na četrti, okrožja) so bili nosilci oblasti ljudski odbori. Sprva so se – tako kot med vojno nastajajoči organi nove oblasti – še imenovali narodnoosvobodilni odbori (NOO), leta 1946 pa so dobili naziv ljudski odbori (Vodušek 1978: 106).

skoraj popolno brezbriznost (Gombač 1996b: 14).¹³ Nasploh je bila t. i. zaščita matere in otroka glavno delovno področje ženske organizacije: pomagale so pri ustanavljanju in delu materinskih posvetovalnic, otroških bolnišnic, mladinskih domov, domov iger in dela, otroških jasli in letovišč, urejale so čakalnice za matere na železniških ali avtobusnih postajah, krpalnice in šivalnice, trgovine za matere, organizirale so različne tečaje in predavanja (o negi dojenčka, o zdravstvenih in vzgojnih vprašanjih ipd.), vodile so pravne posvetovalnice, zbirale so denar, hrano, oblačila in igrače za socialno ogrožene otroke in njihove matere, otrokom so iskale skrbnike,¹⁴ opravljale so naloge t. i. otroških obiskovalk, ki so nadzirale življenje otrok v družinah, pri katerih so bili otroci v skrbništvu (AFŽ/ SI AS 1800: škatla 21, št. 116/48; AFŽ/ SI AS 1800: škatla 23, št. 351/48).¹⁵

Pojavi vedno novih problemov in način dela, ki je večinoma temeljil na prostovoljstvu, so zahtevali precejšnjo mero improvizacije in samoiniciativnosti ter le ohlapno upoštevanje zastavljenih programov, ki so morali biti usklajeni s smernicami partijskega vodstva, sprejetimi na konferencah, kongresih, plenumih itd. Vse bolj se je kazal konflikt med načinom dela planskega gospodarstva po vzoru Sovjetske zveze (uvedenega v letu 1947), ko je vse delo državnih organov in političnih organizacij temeljilo na načrtu in izpolnjevanju nalog, zapisanih na papirju, in vsakdanjim življenjem. Zastavljeni in napisani načrti so postali pomembnejši od reševanja dejanskih problemov (Gombač 1998a: 83). Zakon o petletnem planu za razvoj narodnega gospodarstva Ljudske republike Slovenije v letih 1947–1951, ki ga je 8. julija 1947 sprejela slovenska skupščina (UL LRS št. 31/1947),¹⁶ je bil sicer v prvi vrsti namenjen gospodarstvu, zlasti razvoju industrije in rudarstva; toda planiranje ni bilo omejeno le na gospodarske panoge, ampak je seglo tudi na področja kulture, športa, zdravstva, sociale, izobraževanja, znanosti (Prinčič 1997: 6). Socialna pomoč, ki je bila prej v veliki meri prostovoljna in namenjena tistim, ki so jo potrebovali, in takrat, ko so jo potrebovali, je s »prisilnim« planiranjem

13. SI AS 1800: škatla 22, št. 236/48, Resolucija 2. kongresa AFŽ Jugoslavije o skrbi za otroke in mladino.

14. V gradivu Glavnega odbora AFŽ Slovenije se večinoma omenja le nadzorovanje otrok v skrbništvu, a je iz drugih dokumentov (npr. iz dopisov MNOO Ljubljana, predstavljenih v nadaljevanju besedila) razvidno, da so obiskovalke skrbele tudi za nadzor rejnikov. Poleg otrok so prostovoljke iz vrst AFŽ obiskovale tudi odrasle, predvsem matere v odročnih krajih, ki so jih poučevale o negi in vzgoji otroka, higieni, zdravi prehrani ipd.

15. SI AS 1800: škatla 21, št. 116/48, Delo sekcije »Mati in dete« pri Glavnem odboru AFŽ; škatla 23, št. 351/48, Delo AFŽ organizacije pri zaščiti matere in otroka od II. kongresa AFŽ Jugoslavije do danes.

16. Že pred tem je tak zakon za območje Jugoslavije sprejela zvezna skupščina (UL FLRJ, št. 36/1947).

izgubila spontanost, zaradi katere je bila prej tako uspešna. Oblike socialne pomoči so postajale vedno bolj okostenele. Številnih socialnih problemov ni bilo mogoče predvideti vnaprej, ker pa mnogi niso bili zajeti v »planu« (posamezni prejemniki socialne pomoči so bili načrtovani vnaprej), zanje ni bilo mogoče dobiti materialnih sredstev (Gombač 1998a: 83).

Iz »petletnega načrta« niso bile izvzete niti množične organizacije (Jeraj 1995: 35). Članice AFŽ so planske naloge s socialnega področja razumele takole:

V naše plansko delo spadajo tudi socialno skrbstvene naloge, katerim smo doslej sicer že posvečale precej pažnje, je pa vendarle še dosti nerešenih vprašanj. Poživitev patronatov, razširitev mreže obiskovalk, večja skrb za mater in otroka, več delati na vprašanju skrbništva, za partizanske vdove, skrb za vzgojo otrok (AFŽ 1947/ SI AS 1800: škatla 22, št. 48/276).¹⁷

Socialno varstvo je sicer še ostalo v delovnem programu AFŽ, vendar od leta 1947 dalje nobena naloga ni več služila prvotnemu namenu, ampak le izpolnjevanju časovno omejenih planov, ki so bili popolnoma podrejeni političnim ciljem. Če se, kot se je izrazil Tomc, »ekskluzivni položaj Partije/Države v družbi konstituira na osnovi monopola na politično odločanje in planiranje«, potem »v takšnih pogojih obstaja plan predvsem za to, da legitimira vladavino Partije« (1985: 19). Tudi različne ustanove, kot so bile jasli, domovi igre in dela, svetovalnice za matere in otroke ipd., naj bi postale predvsem pomagalo, ki je, kakor je zapisal Gombač,

lačnemu, naglo rastočemu gospodarstvu dalo delovno silo, ki bi drugače ostala izven delovnega procesa. Članice AFŽ so bile sicer še vedno prisotne pri akcijah socialnega značaja, vendar pa je država s svojim petletnim planom prostovoljce vse bolj vsrkala v svoj objem ... (Gombač 1998b: 28).

Ženska organizacija se v novih razmerah ni najbolje znašla. Večina njenih članic ni povsem razumela, da so postali politični cilji (izgradnja socializma na način, kot si ga je zamislilo partijsko vodstvo) pomembnejši od reševanja konkretnih socialnih problemov. Ker AFŽ ni zmogla uresničiti partijskih zahtev,¹⁸ se je podvrgla ostri samokritiki. V poročilu o delu, ki je bilo pripravljeno ob 3. kongresu AFŽ Slovenije ob koncu leta 1948, je njeno vodstvo¹⁹ zapisalo, da so ženske do konca leta 1946 sicer rešile »mnogo perečih socialno skrbstvenih

17. Sklepi konference AFŽ Slovenije, 29. 12. 1947.

18. Prav nerazumevanje političnih nalog je v precejšnji meri pripomoglo k ukinitvi AFŽ v letu 1953.

19. Slovensko AFŽ je ves čas njenega obstoja vodila Angelca Očepek; Vida Tomšič je bila od 1948 do 1953 predsednica AFŽ Jugoslavije.

vprašanj», da pa so bile nabiralne akcije, ki so bile v tem času najvažnejša oblika dela, uspešne le v »materialnem oziru«, niso pa bile »povsod dovolj politično obrazložene in izkoriščene«, socialne akcije pa naj bi nasploh imele večkrat le »humanitaren značaj« (AFŽ 1948/ SI AS 1800: škatla 23, št. 48/310).²⁰

Bolj ko so vsa delovna področja dobivala političen značaj, bolj je bila omejena osebna iniciativa posameznic in posameznikov, s tem pa je usihala tudi pripravljenost za sodelovanje in pomoč. Posledice so bile na socialnem področju takoj opazne. Že leta 1948 je upadel dotok prostovoljnih prispevkov v socialni fond OF, patronati niso upravičili pričakovanj, le individualno delo naj bi dobro potekalo še nekaj časa; leta 1948 se je namreč še povečalo število obiskovalk otrok, »ki so učinkovito opravljale svoje delo v povezavi s skrbniškimi organi« (Gombač 1998a: 70).

5 Vloga otroških obiskovalk: terenske obiskovalke otrok in mladine

Izmed vseh dejavnosti, ki so jih ženske, večinoma članice AFŽ, opravljale na področju socialnega varstva, je bila dejavnost otroških obiskovalk še najbližje nalogam poznejših socialnih delavk in delavcev. Skrbele so za otroke, ki so bili pri skrbnikih in rejnikih, ter pazile, da so bili deležni vzgoje, ki bi jim omogočila postati dobri in koristni državljani (AFŽJ/ SI AS 1800: škatla 22, št. 236/48).²¹ O svojih ugotovitvah so poročale pristojnim oblastnim organom, ki so se nato odzvali z denarnimi spodbudami za dobro opravljeno delo ali pa z odvzemom otroka v primeru zanemarjanja (Gombač 1996b: 26).

Za skrbništvo²² so bila sprva pristojna sodišča, kasneje pa upravni organi, ki so bili otrokom in mladim dolžni postaviti skrbnike. Lokalni ljudski odbori so bili dolžni zagotoviti tudi zadostno število t. i. obiskovalk kot svojih pomožnih organov, ki so ugotovljale, kako skrbniki opravljajo svoje dolžnosti in kateri otroci še

20. Poročilo o delu in organizacijska vprašanja AFŽ Slovenije za 3. kongres AFŽS, 13. 12. 1948.

21. Resolucija 2. kongresa AFŽJ o skrbi za otroke in mladino.

22. Po temeljnem zakonu o skrbništvu z dne 1. aprila 1947 (Uradni list FLRJ št. 30/1947) je bilo z zakonom urejeno varstvo mladoletnih otrok, za katere ne skrbijo starši, v posebnih primerih pa tudi skrbništvo odraslih, ki niso bili sposobni skrbeti za svoje pravice in koristi. Namen skrbništva ni bil le zavarovanje premoženjskih in drugih pravic mladoletnikov; skrbnik naj bi mladoletniku omogočil takšno vzgojo, ki bo v njem budila ljubezen do države in naroda ter ga usposobila za dejavnega člana družbe. V skladu s 26. členom ustave FLRJ iz leta 1946, ki je določal, da so mladoletniki pod posebnim varstvom države, je skrbništvo nad mladoletnimi osebami prevzela država preko ljudskih odborov. Ti so bili kot skrbstveni organi mladoletni osebi dolžni postaviti skrbnika in potem še nadzorovati, če ta ustrezno skrbi za svojega varovanca (Uradni list FLRJ št. 10/1946).

nimajo skrbnikov. Pobudo za organiziranje prostovoljnih obiskovalk otrok je dalo Ministrstvo za socialno politiko že v prvih mesecih po končani vojni. Do septembra 1945 so obiskovalke že delovale v različnih slovenskih krajih (SI ZAL LJU 479: škatla 34, popisna enota (p. e.) 1101).²³ Pozneje so dobile izkaznice, s katerimi so se lahko legitimirale, podale pa so tudi svečano zaobljubo, s katero so izrazile pripravljenost za prevzem te posebne odgovornosti. Ohranjen je osnutek zaobljube, ki ga je pripravil Mestni narodnoosvobodilni odbor (MNOO) Ljubljana:

Ob prevzemu dolžnosti obiskovalke socialne zaščite potrebnih otrok v mojem kraju svečano obljubljam in se zavezujem, da bom svoj posel opravljala vestno in predano. Otroku, ki ga prevzemam v varstvu bom posvetila vso skrb in ljubezen, kakor, da gre za mojega otroka. Redno bom obiskovala otroke, za katere sem prevzela skrb, se udeleževala sej, ki jih bo sklical za obiskovalke okraj, izpolnjevala listine, dajala potrebne informacije, obveščala okrajnega varuha s poročili, gojila prijateljske odnose z rejniki in jih v primerni obliki tudi poučila, če bo tako pokazala potreba. Zavedam se v polni meri, kako veliko odgovornost prevzemam s poslom obiskovalke, zavedam se zlasti odgovornosti, ki jo imamo kot posamezniki in celota pred padlimi borci in aktivisti, pred očeti in materami naših sirot. Storila bom vse, kar je v moji moči, da bom do kraja izpolnila svoje dolžnosti (MNOO 1945/ SI ZAL LJU 479: škatla 34, p. e. 1101).²⁴

Iz različnih na tem mestu predstavljenih dokumentov in iz besedila zaobljube je razvidno, da je bilo obiskovanje otrok izključno ženska naloga in da so obiskovalke večinoma izhajale iz vrst AFŽ. Obiskovalke so bile prostovoljke, večinoma brez ustrezne izobrazbe za opravljanje tovrstnega dela. Zato so v sklopu sestankov, namenjenih obiskovalkam, od 13. 9. do 8. 11. 1945 potekala izobraževalna predavanja s temi naslovi: »Higijenski pogoji za normalni razvoj otroka« (Mojca Klemenčič), »Normalni telesni razvoj otroka in na zunaj zaznane abnormalnosti« (dr. Logar), »Duševni razvoj otroka v puberteti«, »Delo otroka v šoli in sodelovanje staršev oziroma varuhov v roditeljskih svetih«, »Izbira poklica« (dr. Smidt), »Uprava varovančeve imovine« (dr. Skaberne), »Moralno ogrožena in zanemarjena mladina« (dr. Vodopivec), »Politična vzgoja mladine in politična pripadnost rejnikov« (Nada Dolenc), »Praktično delo na terenu in neobhodna potreba administracije« (Mojca Klemenčič) (SI ZAL LJU 479: škatla 34, p. e. 1101).²⁵

23. Iz dopisov NOO mestnih četrti Št. Vid in Tabor je mogoče razbrati, da je do konca leta 1945 v teh dveh ljubljanskih četrtih delovalo že 20 obiskovalk.

24. Dopis Oddelka za socialno skrbstvo MNOO Ljubljana Ministrstvu za socialno politiko, 13. 9. 1945.

25. Nepodpisan in nedatiran dopis; to je eden redkih ohranjenih dokumentov, ki govori izključno o rejništvu.

Sprva so bila za obiskovalke organizirana enodnevna predavanja, zaradi nezadovoljive obiskanosti pa je bil v novembru 1945 organiziran večerni tečaj. Obravnavane teme so bile: 1) Ljudska država in njena skrb za mladino, 2) Terenski odbori OF in njihove naloge, 3) Četrtni ljudski odbori (LO) in njihove naloge; povezava obiskovalk z oblastjo, 4) Terenske obiskovalke kot politični delavec na terenu, 5) Kako podpiramo partizanske sirote. Skrb za kolonizirane otroke, iz Primorja in drugih federalnih edinic, 6) Kako podpiramo sirote splošnega skrbstva, 7) Naloge terenske obiskovalke z ozirom na slepo, gluhonemo, duševno zaostalo mladino in invalidno mladino, 8) Terenska obiskovalka v otrokovem domu, 9) Varuštvo, posvojitev in zaščitni postopki varuha, skrbnika in posvojitelja, 10) Skrb terena za otroka. Patronati, 11) Smernice za vzgojo v družini, 12) Telesna vzgoja otrok, 13) Obiski pri rejenčkih in poročilo o obiskih, 14) Anketne naloge (Ministrstvo za socialno skrbstvo 1946/ SI ZAL LJU 479: škatla 51, p. e. 3033).²⁶

Vodstvo AFŽ je bilo z delom otroških obiskovalk zadovoljno; njihovo dejavnost je označilo kot »dobro obliko dela socialnega skrbstva in zdravstva po liniji AFŽ« (AFŽ 1948/ SI AS 1800: škatla 20, št. 81/48).²⁷ Tudi Gombač ugotavlja, da je število obiskovalk otrok, ki so živeli v skrbništvu, naraščalo še tudi po uvedbi planskega gospodarstva, ko so druge [prostovoljne socialne, op. avtorice] naloge zamirale (Gombač 1998a: 70).

Sodobnice, ki so se srečevale s terenskimi obiskovalkami, so bile do njihovega dela dokaj kritične. Ela Zupančič, od začetka šestdesetih let direktorica centra za socialno delo občine Ljubljana Center, jih je označila kot »preproste« ali celo »primitivne ženske« (brez formalne izobrazbe), ki so upravičence do socialne pomoči opredeljevale večinoma po »političnih« kriterijih (Zaviršek 2005: 25).

Bolj prizanesljiva je bila Katja Vodopivec, ena od ustanoviteljic strokovnega izobraževanja za socialno delo, pozneje med drugim direktorica Kriminalističnega inštituta in profesorica na Pravni fakulteti,²⁸ ki je obiskovalke predstavila kot sicer »preproste«, a »dobre ženske, ki so hotele pomagati«; nekatere naj bi bile »že zelo kritične« do »političnih pritiskov, druge pa prav nič«. Da pa so »ljudje osebe, ki so se ukvarjale s socialnim delom« lahko »doživljali kot socialno kontrolo«, naj bi izvedela šele pozneje (Zaviršek: 2005: 25–26). Delo otroških obiskovalk je omenila tudi v poročilu o strokovnem izpopolnjevanju iz socialnoskrbstvene analize in statistike v ZDA (na študijskem obisku od 24. 2. do 7. 7.

26. Dopolis Ministrstva za socialno skrbstvo (oddelek za mladinsko skrbstvo) Socialno zdravstvenemu oddelku Mestnega ljudskega odbora Ljubljana, 20. 10. 1946.

27. Poročilo o delovanju organizacije AFŽ od 1. kongresa do 1. 1. 1948.

28. Podrobneje je predstavljena v članku Darje Zaviršek, objavljenem v tej publikaciji.

1952), kamor je bila poslana kot štipendistka Organizacije združenih narodov (OZN) v času, ko je bila zaposlena na Statističnem uradu LR Slovenije. Poročilo, ki je vsebovalo tudi predlog za ustanovitev izobraževanja za profesionalne socialne delavce tudi v Sloveniji, je posredovala Vidi Tomšič. Med vprašanji, ki jih je posebej izpostavila, je bilo tudi vprašanje »otroškega skrbstva«:

V ZDA je eden najvažnejših programov v otroškem skrbstvu rejništvo in adopcija. Treba je omeniti Children's Aid Society v Buffalo s poslopjem, ki je bilo posebej zgrajeno za prve stike med otrokom in rejniki. Ta organizacija je posebej namenjena za probleme adopcij in iskanja rejniških domov, imajo specializirane socialne delavce in njihovo delo je zares na visoki stopnji. V naši državi smo razvili prostovoljne organizacije žena, ki ima nalogo skrbeti za otroke po rejniških domovih (obiskovalka otrok). Mislim, da bi s pomočjo nekaj profesionalnih socialnih delavcev in nekaj denarja, ta organizacija lahko dosegla enak nivo dela (Vodopivec 1952/ SI AS 1413: škatla 89).²⁹

Na delo prostovoljnih obiskovalk na terenu je vsekakor mogoče gledati z dveh vidikov: po eni strani »jim gre zasluga za to, da so poskrbele za sirote in zanemarjene otroke, za najrevnejše družine, hendikepirane in stare«, po drugi pa je služilo »sortiranju« in nadzorovanju ljudi (Zaviršek 2005: 49). Ne glede na to, kateri vidik nam je bližje, pa prispevek, objavljen leta 1948 v reviji Kmečka žena, kljub kritičnim pogledom delo terenskih obiskovalk spodbuja k razmisleku:

Če bi bila v Veržaju – bogatem trgu sredi prekmurske ravnine – ob pravem času prava, skrbna otroška obiskovalka, tedaj se gotovo ne bi mogel zgoditi zločin, kakršnega je pred kratkim nad svojim drugim otrokom zagrešila zverinska mati. Sama je prinesla v umazane cunje zavito, strahovito opečeno, še živo drobno telesce v bolnišnico in ga položila na zdravnikovo mizo, češ – zgodila se je nesreča ...

Preiskava ni dognala samo tega, da je mati otročička sama do smrti opekla, ugotovila je tudi, da je na drugačen, nič manj grozen način že prej umorila prvega otroka.

Kolikor vem, Veržej kljub temu še vedno nima otroške obiskovalke (Kmečka žena 1948).

29. Poročilo Katje Vodopivec, štipendistke OZN in pomočnice direktorja Zavoda za statistiko, Vidi Tomšič o študiju v ZDA (poročilo je bilo poslano v slovenskem prevodu 3. 9. 1952).

6 Socialno politična šola v Ljubljani 1945–1949

Za čim hitrejšo vzgojo novih »socialnih delavk in delavcev« je skušala v prvih povojnih letih poskrbeti Socialno politična šola. Delovati je začela poleti 1945 pri Ministrstvu za socialno politiko, potem pa je z delom nadaljevala v okviru Ministrstva za socialno skrbstvo.

Šola je bila ustanovljena za reševanje kadrovskih problemov ministrstva, pristojnega za socialne zadeve, socialno-zdravstvenih oddelkov in odsekov pri ljudskih odborih ter domov socialnega varstva. Namen šole je bil vzgojiti nove kadre, ki naj ne bi bili le »ustrezno strokovno usposobljeni«, ampak tudi »pravilno politično usmerjeni«. Glede na to, da je ministrstvo nujno potrebovalo veliko število novih kadrov, ni utegnilo čakati, da bi si ti pridobili izobrazbo v rednih šolah, zato se je odločilo za organiziranje posebnih od deset- do štirinajstdnev- nih tečajev, na katerih naj bi se tečajnice in tečajniki seznanili s »pridobitvami narodno-osvobodilne borbe« in s praktičnim delom, ki naj bi ga opravljali na terenu. Tečaji naj bi potekali v dveh delih: prvi naj bi se končal z »anketno dis- kusijo«, drugi z zaključnimi izpiti; med prvim in drugim delom naj bi tečajniki nekaj mesecev opravljali praktično delo. Učne načrte je pripravilo Ministrstvo za socialno skrbstvo v dogovoru s Svetom za strokovno šolstvo pri ministrstvu za prosveto. Za organizacijo tečajev je bil odgovoren Načrtni oddelek Ministrstva za socialno skrbstvo, ki so mu morali vsi predavatelji svoja predavanja podati v pisni obliki, tečajniki pa so jih dobili ob zaključku tečaja (Ministrstvo za socialno skrbstvo 1947/ SI AS 228: škatla 1, p. e. I/III/3).³⁰

Iz ohranjenih programov je razvidno, da so se na tečajih usposabljali bodoči kadri okrajnih ljudskih odborov, osebje domov »splošnega« in »mladinskega skrbstva« ter upravitelji otroških počitniških kolonij. Obravnavane teme na tečajih za strokovne vodje socialno-zdravstvenih odsekov pri okrajnih ljudskih odborih bi lahko strnili v tale področja: »pridobitve narodno osvobodilne borbe«, zakonodaja, organizacija »socialnoskrbstvene« in zdravstvene službe v Sloveniji, naloge ljudskih odborov na področju zdravstva in socialnega varstva, zdravstvena zaščita oskrbovancev, osnove pedagogike, higijene in prehrane, oblike sodelovanja »ljudskih množic pri izvrševanju socialno-skrbstvene službe«, izdelava statistik in delovnih poročil, finančni proračun, splošni predpisi o administraciji. Tečaji za »mladinske referente« in osebje v domovih so poleg splošnih tem vsebovali predavanja o socialni zaščiti otrok in mladine ter o organizaciji njim namenjenih zavodov in ustanov, na programu pa je bilo tudi »postopanje z nenormalnimi otroki« (ibid.).³¹

30. Dopis Načrtnega oddelka Ministrstva za socialno skrbstvo Ministrstvu za prosveto in Svetu za strokovno šolstvo, 10. 1. 1947.

31. Dopis Načrtnega oddelka Ministrstva za socialno skrbstvo Ministrstvu za prosveto, Svetu za strokovno šolstvo, 10. 1. 1947, priloženi učni načrti tečajev.

Socialno politična šola, ki je delovala do konca julija 1949, je organizirala tudi tečaje za otroške obiskovalke. Pri izbiri kandidatke je bilo treba »paziti na sledeče: da je predana naši stvari, da se je izkazala pri dosedanjem delu, da ima čut odgovornosti, ljubezen do dela in da je tovariška« (Ministrstvo za socialno skrbstvo 1946/ SI ZAL LJU 479: škatla 51, p. e. 3033).³²

7 Zaključek

Ne moremo sicer zanikati, da je socialistična jugoslovanska država po političnih in ekonomskih značilnostih v obdobju pred uvedbo samoupravljanja sodila med države t. i. realnega socializma, a jo je v socialnem pogledu mogoče uvrstiti tudi med države blaginje. V primeru socialističnih držav se govori o »socialističnem« modelu blaginje, »ki je bil po eni strani vseobsežen in je formalno zagotavljal socialno varnost, od zibelke do groba, po drugi strani pa je bil namenjen le določenim kategorijam prebivalstva« (Novak 1996: 922). V slovenskem primeru so bili iz sistema socialnega varstva izključeni politični nasprotniki in neredko tudi njihovi svojci, kmetje (če niso bili vključeni v kmetijsko zadrugo) in drugi samozaposleni, ki so pravico do zdravstvenega in pokojninskega zavarovanja dobili šele v šestdesetih letih 20. stoletja (Rendla 2022: 183). Vendar je razvoj zahodnoevropskih in socialističnih držav blaginje potekal na podoben način, zaradi česar Novak meni, da ni razloga še naprej govoriti o posebnih socialističnih modelih: »Sami modeli in na njih utemeljena socialna politika so bili povsod rezultat součinkovanja med zunanjimi zgledi in razmerami v konkretnem družbenem sistemu. Te razmere pa so bile kompleksen preplet tradicije, moči posameznih družbenih skupin in interesov elit« (Novak 1996: 922).

Socialna varnost je bila v povojni Sloveniji pogojena z zaposlenostjo, na katero je bilo vezanih večina socialnih pravic. Podobno je bilo tudi v industrijsko razvitih evropskih državah, kjer je bila življenjska raven večine prebivalstva odvisna od dohodkov iz zaposlitve, od katerih je bilo odvisno tudi »prejemanje dohodkov iz naslova zavarovanja za tipične primere začasnega ali trajnega prenehanja aktivnosti« (Rendla 2022: 182).

Nedvomno je bilo terensko socialno delo (od zbiranja sredstev do obiskovanja otrok pri rejnikih in skrbnikih) kot predhodnik profesionalnega socialnega dela v socialistični Sloveniji po drugi svetovni vojni povezano z željo po nadzoru državljanov in s politično »vzgojo« prejemnikov socialne pomoči. Ženske iz vrst AFŽ, ki so sicer rade pomagale ljudem, pa niso zmogle uresničiti t. i.

32. Dopis upraviteljstva Socialno politične šole pri Ministrstvu za socialno skrbstvo sekretarju OF za okrožno mesto Ljubljana, 7. 8. 1946.

»političnovzgojnih nalog«, saj jih marsikatera med njimi še sama ni povsem razumela. Glede ugotavljanja lojalnosti novi državi je bilo od vsake posameznice odvisno, kako je to lojalnost razumela in ali je bila o »razmerah na terenu« pripravljena poročati pristojnim oblastnim organom.

Kljub temu nikakor ni mogoče zanikati, da so socialno angažirane članice AFŽ, pa tudi predstavnice in predstavniki drugih množičnih organizacij opravili veliko koristnega dela, pogosto na račun prostega časa in posvečanja lastni družini. Kljub vmešavanju »politike« v socialno delo je socialistična Slovenija sčasoma zgradila razvejano mrežo otroških in mladinskih ustanov ter dokaj uspešen sistem zdravstvene in socialne zaščite, ki ga je spoštoval celo marsikateri drugače misleči (npr. Janžekovič 1984: 64–66). Vendar so politične in planske zahteve v letih 1947–1949 zavrle živahno samoiniciativnost in osebno angažiranost številnih posameznic in posameznikov, ki bi bili v samoupravnem obdobju še kako koristni.

V prvi polovici petdesetih let je bila država sposobna naloge socialnega skrbstva prevzeti povsem v »svoje roke«, zato so sindikati izgubili socialne naloge, leta 1953 je bila ukinjena AFŽ, ki jo je politično vodstvo zaradi praktičnih potreb ustanovilo le za določen čas, sicer pa je kot odločen nasprotnik feminizma nasprotovalo vsakršni izključno ženski organizaciji.

Potrebe po ustrezno izšolanih kadrih, zaposlenih tako v upravnih organih, pristojnih za socialne zadeve, kot v ustanovah socialnega varstva, so ostale. Pokazalo se je, da izobraževanje v obliki tečajev ne zadošča več; vedno bolj so bile izražene potrebe po bolj izobraženih socialnih delavkah in delavcih. Po številnih pripravah, zapletih in prizadevanjih različnih posameznic in posameznikov je bila leta 1955 v Ljubljani ustanovljena Šola za socialne delavce.

SUMMARY

The paper is based on archival records, legal bases and printed sources, and its purpose is to present the conceptual basis of social policy, the role and content of social welfare, the first forms of social work and methods of training for this type of work in socialistic Slovenia in the early years after the Second World War. Social protection, which in the pre-war Yugoslavia with a capitalist social order was based on the private initiative of various charities and individuals, in socialism was taken over by the state. Initially, the state was still unable to provide social assistance to all those who needed it, both for economic reasons and due to the general lack of professionally qualified personnel. The political leadership was also aware of this and did not want to leave social assistance to the goodwill of individuals, but tried to control it as much as possible. Therefore,

it tasked 'mass organisations' (trade unions, youth and women's organisations, the Liberation Front), which it itself founded. These were not only to provide social assistance recipients with material and emotional help, but also political education.

Leadership of the Communist Party placed great expectations on the Women's Anti-Fascist Front (AFŽ). As future mothers, women are said to already have innate qualities (compassion, tenderness, a tendency to be interested in their fellow human), which came to the fore in the field of social welfare and it was these qualities that the Yugoslav and Slovenian party leadership tried to use for the benefit of the community. The number and zeal with which women responded to the calls to participate in the social sphere proved that the assumptions about women's social sense were not without foundation. The range of tasks performed by AFŽ members in the first post-war years was extremely wide due to the great lack of professional staff. In connection with the authorities, with the help of fundraising campaigns and voluntary work, they took over the care of deprived children, widows, the sick and disabled, and participated in the establishment and operation of social institutions. Other organisations were also performing similar tasks, but AFŽ members were the most diligent, especially in helping mothers and children. Namely, they helped to establish maternity consultation rooms, children's hospitals, youth homes, childcare facilities for preschool children, and organised various courses and lectures (on baby care, on health and educational issues etc.), collected money, food, clothes and toys for children, performed tasks such as children's or field visitors, who primarily supervised the lives of children in foster care families.

In the first post-war years, both employees of the authorities for social affairs and the volunteers from mass organisations were engaged in social work, yet most did not have adequate education for this work. For this reason, in 1945 a social political school (that operated until 1949) was founded. It took place in the form of courses and was intended for officers for social and health affairs at the authorities, staff of youth, children's and other social care homes, as well as appointed children or field visitors, who were mostly members of AFŽ.

Undoubtedly, voluntary social work in socialist Slovenia in the first years after the Second World War was connected with the desire to control citizens and with the »political education« of recipients of social assistance. Women from AFŽ, who were happy to help with social issues, were not able to fulfil their political tasks as many of them did not fully understand them themselves. Regarding the determination of loyalty to the new state, it was up to each individual how they understood this loyalty and whether they were ready to report such findings to the competent authorities. Despite the interference of »politics« in social work,

we cannot deny the fact that socially conscious members of AFŽ as well as representatives of other mass organisations performed a lot of useful work, often at the expense of their free time and dedication to their own families. Socialist Slovenia eventually built an extensive network of children's and youth institutions and a successful system of health and social protection.

In the first half of the 1950s, the help of volunteers was no longer needed to the same extent as before. The state was able to take the tasks of social welfare completely into »its own hands«, and the need for properly educated and trained personnel, employed in both administrative bodies responsible for social affairs and social welfare institutions, remained. It was realised that education in the form of courses was no longer sufficient. After lengthy preparations, complications and efforts of many individuals, the School for Social Workers was founded in Ljubljana in 1955.

Zahvala

Najlepše se zahvaljujem Tanji Buda, ki je z menoj delila zbrano arhivsko gradivo in časopisne vire, ter prof. dr. Darji Zaviršek za dolge in izčrpne pogovore o obravnavani problematiki.

Literatura

- Čalovska, Ljiljana, in Jančič - Starc Jelena (ur.) (1960): Socializem in osvoboditev žensk, Izbor besedil iz Marxa, Engelsa, Bebla, Lenina in drugih. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Čepič, Zdenko (1992): Kržišnik, Anton. Enciklopedija Slovenije 6. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Encyclopaedia Britannica (The editors): Charlotte Perkins Gilman. Dostopno prek: <https://www.britannica.com/biography/Charlotte-Perkins-Gilman> (20. 8. 2022).
- Gerk, Stana, Križnar, Ivka, in Podbevše Ravnikar, Štefanija (ur.) (1970): Slovenke v narodnoosvobodilnem boju II-1. Zbornik dokumentov, člankov in spominov 2. Ljubljana: Zavod Borec.
- Gombač, Jure (1998a): Nova ideja socialnega skrbstva v Sloveniji med leti 1944 in 1950. Diplomaska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino.
- Gombač, Jure (1998b): Družbena skrb za mladoletne vojne sirote v republiki Sloveniji (1945–1952). Diplomaska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo.
- Janžekovič, Janez (1984): Krščanstvo in marksizem, Od prepira do razgovora. Izbrani spisi, I. zvezek, ponatis. Celje: Mohorjeva družba.
- Jeraj, Mateja (2003): Komunistična partija, Antifašistična fronta žensk in uresničevanje ženske enakopravnosti. Arhivi, XXVI (1): 161–178.
- Jeraj, Mateja (2005): Slovenke na prehodu v socializem. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.

- Jeraj, Mateja (1995): Slovenski sindikati in socialna politika 1945–1950. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Jogan, Maca (1990): Družbena konstrukcija hierarhije med spoloma. Ljubljana: Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo.
- Kollontaj, Aleksandra (1982): Ženska v socializmu. Ljubljana: Krt.
- Kozina, Brane (1996): Republiški upravni organi v LRS od 1945 do 1953. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije.
- Novak, Mojca (1996): Razvoj slovenske države blaginje. Teorija in praksa, XXXIII (6): 922–939.
- Perkins Gilman, Charlotte (1998): Women and Economics: A Study of the Economic Relation Between Men and Women as a Factor in Social Evolution. Berkeley: University of California Press. Dostopno prek: <http://ark.cdlib.org/ark:/13030/ft896nb5rd/> (29. 8. 2022).
- Prinčič, Jože (1997): Slovensko gospodarstvo v drugi Jugoslaviji. Ljubljana: Modrijan.
- Rangus, Marjetka (2016): Parlamentarne prakse socialistične Jugoslavije: V iskanju ravnotežja med skupščinskim sistemom in parlamentarizmom. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Rendla, Marta (2022): Socialno-ekonomski položaj gospodinjstev in problematike revščine v socializmu: njeno merjenje in raziskovanje. V I. Smiljanić (ur.): Sočutje in stigma. Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini: 175–203. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Slovenska biografija: Štebi, Alojzija. Dostopno prek <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi665283/> (20. 8. 2022).
- Štebi, Alojzija (1918): Demokratizem in ženstvo. Ljubljana: Slovenska Socialna Matica.
- Tomc, Gregor (1985): Planiranje v Jugoslaviji – med planiranjem bodočnosti in uresničevanjem vizije. Družboslovne razprave, II (3): 17–29.
- Tomšič, Vida (1945): Socialno skrbstvo kot najvažnejša naloga AFŽ pri obnovi dežele, referat na 1. kongresu AFŽ Jugoslavije junija 1945. Naša žena, IV (4–5): 96.
- Vodopivec, Nina (1999): Podoba ženske v listu Naša žena med leti 1945 in 1951. Kronika XLVII (1–2): 153–167.
- Vodušek Starič, Jera (1978): Organizacija ljudske oblasti v Sloveniji po letu 1945. V V. Kološa (ur.): Arhivsko gradivo v Sloveniji po osvoboditvi (Referati VIII. zborovanja arhivskih delavcev Slovenije v Kočevju od 20. do 22. oktobra 1977): 99–116. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije.
- Zaviršek, Darja (2000): Hendikep kot kulturna travma. Ljubljana: Cf*.
- Zaviršek, Darja (2005): »Nekaj jih boste naučili vi, ostalo bo naredil socializem«. Začetki izobraževanja za socialno delo v Sloveniji v obdobju med 1945 in 1961. V D. Zaviršek (ur.): »Z diplomo mi je bilo lažje delat!«. Znanstveni zbornik ob 50. letnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji: 7–53. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.

Viri

Arhivski viri

Arhivska gradiva Arhiva Republike Slovenije

SI AS 228, Ministrstvo za socialno skrbstvo Ljudske republike Slovenije.

SI AS 540, Republiški svet Zveze sindikatov Slovenije.

SI AS 1800, Glavni odbor Antifašistične fronte žensk Slovenije.

SI AS 1413, Vida Tomšič.

Zgodovinski arhiv Ljubljana

SI ZAL LJU 479, Mestni ljudski odbor Ljubljana, socialno skrbstvo in zdravstvo.

Tiskani viri

Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ), 1946, 1947.

Uradni list Ljudske republike Slovenije (LRS), 1947.

Časopisni viri

Kmečka žena (1948): Lepo je poslanstvo otroške obiskovalke. Kmečka žena, II (6): 123.

Podatki o avtorici

dr. **Mateja Jeraj**

Arhiv Republike Slovenije

Zvezdarska 1, 1000 Ljubljana, Slovenija

E-mail: mateja.jeraj@gov.si

Nina Vodopivec

SOCIALNO DELO V SOCIALISTIČNIH TOVARNAH

IZVLEČEK

Avtorica bo v prispevku predstavila, kako se je vzpostavljalo socialno delo v socialističnih tekstilnih tovarnah od šestdesetih letih prejšnjega stoletja naprej. Prispevek je nastal na podlagi pregleda zapisnikov sej delavskih svetov v tovarni trikotaže Pletenina, študentskih raziskav o socialnem delu v socialističnih tekstilnih tovarnah na takratni Višji šoli za socialno delo ter pogovorov in intervjujev z nekaterimi nekdanjimi socialnimi delavkami v tekstilnih tovarnah. Gradivo kaže na težave, s katerimi so se soočale socialne delavke in delavci v tovarnah, a hkrati na problematične razmere, v katerih so živele in delale tekstilne delavke in delavci. Študentske naloge so relevanten vir za razkrivanje socialnih razmer tekstilnega delavstva v preteklosti kot tudi preteklega družbenega prepoznavanja problemov. Temo interpretiram v kontekstu večletnega raziskovanja izkušenj tekstilnega delavstva v Sloveniji.

KLJUČNE BESEDE: socialno delo v podjetjih, socialistične tovarne, tekstilne delavke in delavci, Slovenija

Social Work in Socialist Factories

ABSTRACT

The article deals with the development of social work in socialist textile factories in Slovenia from the 1960s. The article is based on reports of workers' council meetings in the Pletenina knitwear factory and on research conducted by students of the School of Social Work in socialist factories, and on interviews with some former social workers in textile factories. The empirical material points to social problems identified by the social workers and the miserable social conditions in

which the textile workers lived and worked. The studies conducted by the students are important sources for researching the social conditions of textile workers in the socialist past. They also point to the social understanding of the problems and social work in the former political system. I interpret the material in the context of my year-long study of the experiences of women textile workers in Slovenia.

KEY WORDS: social work in companies, socialist factories, textile workers, Slovenia

1 Uvod¹

Na temo socialno delo v socialističnih tovarnah sem prišla po naključju, ko sem v Zgodovinskem arhivu Ljubljana leta 2014 pregledovala zapisnike sej delavskih svetov v tekstilnih tovarnah trikotaže Pletenina in dekorativnih tkanin Dekorativna. Zanimalo me je, kako je potekalo samoupravljanje v tovarnah ter kakšno vlogo so imeli proizvodne delavke in delavci. V petdesetih letih prejšnjega stoletja se je namreč v tovarnah z geslom »Tovarne delavcem« vzpostavljalo samoupravljanje, kar je pomenilo, da so upravljanje tovarne preko delavskih svetov prevzeli vsi zaposleni, tudi proizvodne delavke in delavci. Zanimanje za temo je izhajalo iz večletnega raziskovanja izkušenj tekstilnih delavk in delavcev v različnih tovarnah po Sloveniji in njihovih spominov na socializem (Vodopivec 2015 (2007); 2021a).

Ob pregledovanju zapisnikov sej delavskih svetov tekstilne tovarne trikotaže Pletenina mi je v oči padla vloga socialne delavke Marije Oštir v tovarni.² Ob koncu šestdesetih let 20. stoletja je na podlagi sistematično zasnovanih raziskav razkrivala problematiko kolektiva in oblikovala smernice za njihovo reševanje. Na osnovi njenih analiz je vodstvo skupaj z delavskim svetom sprejemalo nadaljnje ukrepe, načrtovalo družbeno politiko in vzpostavljalo infrastrukturo. Presenetila sta me sistematičen pristop njenega dela in tudi vloga, ki jo je imela na sestankih delavskih svetov v tovarni. Poiskala sem njeno ime in jo obiskala.

V članku predstavljam izsledke iz najinega intervjuja, iz intervjujev z dvema drugima socialnima delavkama v tekstilnih tovarnah³ ter iz nekaterih diplomskih nalog študentk in študentov socialnega dela, opravljenih v tovarnah med

1. Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa Politična zgodovina ARRS P6-0281.

2. Zapisniki sej DS, stanovanjske komisije in komisije za družbeni standard, ZAL LJU 572: šk. 11, 12, 13.

3. Vse intervjuje je posnela in hrani avtorica.

šestdesetimi in devetdesetimi leti prejšnjega stoletja.⁴ Namen članka ni opis zgodovine socialnega dela v tovarnah; na konkretne študije socialnega dela gledam kot na vir za ugotavljanje razmer, v katerih so živele in delale delavke in delavci, ter hkrati vir za ugotavljanje družbenega prepoznavanja problemov specifičnega historičnega prostora in časa. Zanima me, katerim temam so v raziskavah socialnega dela v socialističnih tovarnah posvečali pozornost, kar interpretiram v kontekstu svojega večletnega raziskovanja (med letoma 2001 in 2021)⁵ spominov in življenja tekstilnega delavstva v Sloveniji.

2 Pionirski začetki socialnega dela v tovarnah

Marija Oštir⁶ je ponosna povedala, da je bila prva socialna delavka, ki je najprej v tovarni nogavic v Polzeli, potem pa v Pletenini v Ljubljani to službo šele vzpostavljala. Po osnovni izobrazbi je bila učiteljica, živela je v Celju. Ker je bila zelo aktivna, so ji na občini predlagali štipendijo za študij socialnega dela. Štipendirala jo je občina Žalec. Takrat je bila stara 27 let. A po dokončanem študiju socialnega dela⁷ se v občini ni mogla zaposliti, zato ji je občinska načelnica predlagala, naj poskusi v industriji.

Načelnica je poklicala direktorja Polzele,» pravi Marija. »To je bil zelo ambiciozen tekstilni inženir. Čez eno uro sva se usedli v avto in odšli. Tam je bilo že veliko strokovnega kadra, samo še socialno službo so hoteli. A oni so vedeli, da je to potrebno. Začela sem leta 1963 in bila tam pet let. Potem sem odšla v Ljubljano, v Pletenino. Jaz sem bila druga generacija iz šole [za socialno delo], ko smo mladi oblikovali profil poklica. Bilo je težko. Smo se morale dokazati, si pridobiti zaupanje, morale smo biti samozavestne, a hkrati smo imele podporo direktorja. Mi smo imeli na šoli širok asortima predmetov, učili smo se statistično obdelovati podatke, pa pravo, psihopatologijo ipd. Ampak to je bilo teoretsko, v industriji pa ...,

-
4. Deloma sem izsledke predstavila na simpoziju o Ženskah v gospodarstvu (Vodopivec 2016), a takrat je bil fokus na razumevanju gospodarstva v socializmu in ženskega plačanega dela.
 5. O metodah raziskave v Vodopivec 2015 (2007); 2021a.
 6. Intervju, 2014.
 7. Marija Oštir je študij končala leta 1963 z nalogo Uspehi resocializacije bivših gojencev vzgojnega zavoda za področje Moste Polje, odpuščenih 1955–1960. Kot pove že naslov njene naloge, se je Marija zanimala predvsem za problematiko mladine. Ko je leta 1972 zapustila Pletenino, se je po nekaj letih bivanja v ZDA zaposlila v Svetovalnem centru za otroke, mladostnike in starše, v osemdesetih letih pa ponovno v podjetju, in sicer v Iskri.

je Marija pripovedovala, kako je bilo treba socialno delo v industriji vzpostavljati v konkretnih razmerah in skozi prakso.

Ko pridete v kolektiv, ga morate najprej spoznat. Ta podatek je vsebina, s čim se ukvarjat. Takrat se je zelo na družbeni standard gledalo, a vprašanje je bilo, v kaj vlagat. Sem rekla, moram najprej videt sestavo kolektiva, izvedet razmere posameznih ljudi, da se potem ve, kako planirat. Sem pregledala osebne kartone, naredila vprašalnik, to obdelala in ugotovila, da se problemi šele začenjajo. To se je videlo iz starostne strukture in po stanu. Sem odkrila s konkretnimi podatki ... Meni so v nadaljevanju naložili pripravo predlogov za višino posojil, vsebino posojilne pogodbe, ker sem pravo poznala iz šole. Pa delavce sem seznanjala, kje se gradi, jim svetovala pri izbiri stanovanja. Navezovala sem stike z vrtci. Vrtcev ni bilo dovolj, potrebe pa ogromne, so ljudje tudi po dve leti čakali, babic tu ni bilo [v Pletenini so se zaposlovali predvsem ljudje iz Dolenjske]. Veliko je bilo dogovarjanja in pogajanja. Na koncu uradnega delovnega časa nisem šla nikoli domov. Ker so bili ljudje na izmenah, sem le na tak način lahko videla ljudi različnih izmen. Prav tako sem zjutraj marsikdaj prišla prej, da sem ujela še nočno izmeno. Poleg mene sta bili še dve, kadrovik, pa administratorka. Jaz tipkala nikoli nisem, sem rekla, bi bilo škoda mojega časa. Jaz sem delala na vsebini. To sem tudi že takoj na začetku povedala, saj se je bilo treba marsikaj dogovoriti, da sem lahko uspešno delala.

Z izsekom njene pripovedi želim opozoriti na pionirske začetke vzpostavljanja socialnega dela v tovarnah, na to, kako je do tega prihajalo v praksi, pa čeprav ne trdim, da je bilo v vseh tovarnah tako. Ne glede na to, da se je v takratnih političnih dokumentih veliko pisalo o družbenem standardu, se vendar takšna služba ni sistematično vzpostavljala v vseh tovarnah in kar sama od sebe. V večjih modernih obratih je pobudo za razvoj službe dalo vodstvo, kot na primer v Polzeli ali Pletenini, ali pa posamezne uslužbenke, kakršna je bila npr. kadrovska uslužbenka Lea Rappl v Predilnici Litija.⁸

Lea Rappl se je namreč pri delu neprestano srečevala s problemi proizvodnih delavk, zato je leta 1967 v okviru dodatnega izobraževanja na Višji šoli za organizacijo dela v Kranju izdelala raziskavo, s katero je probleme identificirala in pokazala na potrebo po zaposlitvi socialne delavke v tovarni. V analizi se je osredotočila na v proizvodnji zaposlene matere, ki so se ob stanovanjskih problemih in težavah z otroškim varstvom spopadale še z zdravstvenimi težavami

8. Intervju, 2004.

(38 odstotkov anketiranih je imelo težave z obolenji). Socialna delavka se je v Predilnici zaposlila leta 1974. A tudi Lea je morala imeti podporo direktorja.

Z opuščanjem centralnoplanskega modela se je del odgovornosti za razvoj podjetij z države in ministrstev prenašal na tovarniške uprave in lokalne skupnosti. Od šestdesetih let 20. stoletja dalje so imela podjetja avtonomnejši položaj, glavno besedo pri njihovem vodenju pa je imela direktorjeva ekipa, pa čeprav so njene odločitve morali formalno potrditi delavski sveti (Prinčič 2008). A to ni pomenilo, da predstavniki delavstva v delavskem svetu niso nič razpravljali. Vpogled v seje delavskih svetov⁹ kaže, da so bile v šestdesetih in začetku sedemdesetih letih prejšnjega stoletja razprave živahne, a predvsem ko je bil govor o ureditvi delovnih in bivalnih okoliščin ter plač delavstva, ne pa o upravljanju podjetja (prim. Županov 1989).

Tovarna je bila v socialističnem modernizacijskem scenariju zamišljena kot generator socialistične ideologije in družbenega razvoja. Industrijska modernizacija je bila usmerjena k vzpostavljanju moderne družbe z boljšim življenjskim standardom širšega kroga ljudi. Četudi v vsakdanjem življenju ni bilo povsod in vedno tako, so bili izrednega pomena že takšno zamišljanje in posamezni napori v tej smeri. Družbene modernizacije v socializmu pa ne gre interpretirati zgolj v sklopu vladajoče ideologije, temveč tudi v kontekstu vsakdanjih razmerij in odnosov med ljudmi, teženj in želja po boljši prihodnosti, naporov in osebnega angažmaja: tako vodstvenega kadra, zdravnikov v obratnih ambulantah in socialnih delavk kot tudi drugih zaposlenih (Archer in Musić 2016; Bonfiglioli 2020; Vodopivec 2015 (2007); 2021a).

Pregled zapisnikov sej DS v Pletenini, nekaterih študentskih nalog na VŠSD (Arzenšek 1966; Barlič 1957; Bratina 1958; Lah Vild 1965; Rappl 1967; Žagar 1974) in študij zdravnikov medicine dela (Vodopivec 2021b) pokaže na marsikdaj zelo problematične delovne in življenjske razmere (predvsem v 50. in 60. letih 20. stoletja), obenem pa povsem jasne vizije drugačne prihodnosti in napore, da bi razmere izboljšali.

Šestdeseta leta prejšnjega stoletja so prinesla velike spremembe tako v gospodarstvo kot v vsakdanje življenje (Lazarevič 2014; Prinčič 2013). Takrat se je namreč začelo več pozornosti in denarnih sredstev posvečati bivanjskim razmeram zaposlenim, razvoju pristočasnih dejavnosti, zdravju ter dvigu življenjskega in družbenega standarda, postopoma se je razvijalo potrošništvo, Jugoslavija je odpirala svoje meje. Do takrat sta se v veliki meri obnovili in vzpostavili težka industrija in osnovna javna infrastruktura, modernizirali so se industrijski obrati. Tovarne so se najprej osredotočile na prostorsko in tehnološko modernizacijo –

9. Seje DS, ZAL 572: sk. 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 30.

gradile so nove prostore ter vlagale v tehnična in inženirska znanja, potem pa se je vedno bolj kazala potreba po vstopu družboslovno-humanističnih znanj v tovarno, po bolj celostnem pogledu na življenje in delovanje ljudi.

Službo socialnega dela se je utemeljevalo v okviru družbenega standarda (Vodopivec 1958: 39, 40), ta pa je po tedanjem razumevanju obsegal kolektivno zadovoljevanje potreb, zdravstveno in socialno varnost ter urejene delovne in življenjske razmere zaposlenih. Zajel je torej ureditev prehrane in prevozov, gradnjo stanovanj, organizacijo otroškega varstva, zdravstvene službe in letovanj, delo na področju invalidnosti ipd. Slednjega ne gre razumeti zgolj kot političen program; za industrijske delavke in delavce so bila namreč naštetá področja izredno pomembna. Na podlagi večletnih pogovorov s tekstilnimi delavkami in delavci lahko zapišem, da sta se marsikatera delavka in delavec v tovarni zaposlila tudi zato, da sta lahko prišla do stanovanja (ali sta vsaj imela to možnost) oziroma do posojila, da sta dobila zdravstveno zavarovanje¹⁰ in socialno varstvo ali pa ker sta težila k boljšemu življenjskemu standardu.

3 Socialno delo v socializmu

Pavla Rapoša Tajnšek, ki je na VŠSD poučevala predmet Socialno delo v delovnih organizacijah, je začetke socialnega dela v podjetjih povezala z zaposlovanjem žensk v tovarnah v Angliji med prvo svetovno vojno. Angleške izkušnje so po prvi svetovni vojni preučili v Franciji, kjer so tudi zakonsko določili, da so morale tovarne z več kot sto zaposlenimi delavkami najeti posebno nadzornico, ki je skrbela za sprejem delavk, higienske razmere, socialno varstvo in obravnavo pritožb nad delovnimi razmerami (Rapoša Tajnšek 1997: 97).

Ljudje so v Sloveniji zaradi pospešene industrializacije in urbanizacije po drugi svetovni vojni veliko odhajali v mesta, kar je sprožalo večjo potrebo po stanovanjih in vrtcih, tudi zaradi zaposlovanja večjega števila žensk, potrebo po oblikovanju širše infrastrukture, ki je najprej težila k podružabljanju številnih dejavnosti, kasneje pa k razbremenitvi, predvsem žensk. Vlogo za organizacijo in koordinacijo teh dejavnosti so v nekaterih primerih prevzele socialne službe v delovnih organizacijah. V petdesetih letih prejšnjega stoletja se je začela načrtneje razvijati kadrovska politika v podjetjih, v okviru te pa na pobudo republiškega sveta Zveze sindikatov Slovenije konec petdesetih let socialno delo (Vodopivec 1958: 39, 40). Socialne delavke in delavci so se zaposlovali v socialno-kadrovskem sektorju, ki je pokrival področje družbenega standarda,

10. Kmetje namreč do začetka šestdesetih let niso bili vključeni v zdravstveno varstvo (Rendla 2018: 94).

varstvo zaposlenih (zdravje, socialno varstvo) in kadrovske naloge (uvajanje novincev, motivacija, izobraževanje).

Razvoj socialnega dela v tovarnah je bil povezan s profesionalizacijo stroke in z izobraževanjem na šoli za socialno delo, ustanovljeni leta 1955 v Ljubljani.¹¹ Od leta 1960 je bil na šoli poseben oddelek za socialno delo v gospodarstvu oziroma za zaposlovanje v socialno-kadrovskih službah. Številni so bili na študij napoteni iz konkretnih tovarn. Prvi socialni delavci v tovarnah so bili po pisanju Rapoše Tajnšek moški, večinoma zaposleni v moških kolektivih, uživali so sindikalno in politično podporo v podjetju in lokalni skupnosti, mnogi so tudi sami aktivno sodelovali v samoupravnih organih ali lokalnih političnih organizacijah. A kot kažejo nekatere naloge (Horjak 1961, po Rapoša Tajnšek 2006: 252), so ti imeli težave, zaradi katerih niso mogli samostojno izvajati svojega dela, saj se je v socialno delo vtikalo več ljudi. To je bil predvsem strokovno-tehnični kader, ki je imel pooblastila, da izdaja odločbe oziroma namešča in premešča ljudi. V več primerih se vodilni ljudje v tovarnah niso imeli časa ukvarjati s socialno-kadrovsko politiko in problemi ali pa so hoteli narediti vse sami.

Predavateljica socialnega dela v delovnih organizacijah Rapoša Tajnšek piše (2006: 255, 256), da je bilo treba na začetku potrebo po socialnem delu v podjetjih šele utemeljiti. To je s študijo naredil Rado Miklič. Gre za prvo študijo o socialnem delu v gospodarstvu v Sloveniji, izšla je leta 1960 na Inštitutu za javno upravo pri Pravni Fakulteti. Rudi Kyvosky, ki je vodil inštitut in je bil tudi sam honorarno zaposlen kot predavatelj na šoli za socialne delavce, je v uvodniku k študiji zapisal, da stroko v podjetjih spremlja več težav: prva je že splošna definicija socialnega dela v gospodarstvu, ki je bila utemeljena v skrbi za človeka in se je kazala kot nekaj naravnega, kot nekaj, kar ne potrebuje stroke, saj jo lahko opravlja vsak; druga težava pa je bila politično-ideološke narave. Socialno delo v socializmu je bilo treba utemeljiti v razliki od njegovega razvoja v kapitalizmu. Službo socialnega dela v podjetjih moramo obravnavati v širšem kontekstu profesionalizacije stroke v socializmu, ki jo je (so)kreirala politika. Na odnos jugoslovanske komunistične politike do socialnih problemov po eni strani kaže razvoj organiziranega socialnega dela oziroma njegove profesionalizacije. Ta namreč v komunističnih državah nikakor ni bila nekaj samoumevnega. V nekdanji Sovjetski zvezi, socialistični Bolgariji ali Romuniji podobnih socialnih služb ni bilo (Zaviršek 2005: 8), a tudi v socialistični Jugoslaviji so bili pogledi na organizirano socialno delo, predvsem pa na načine, kako probleme reševati, različni.

11. Šola za socialno delo se je leta 1960 preimenovala v Višjo šolo za socialno delo, v sedemdesetih letih je postala članica Univerze v Ljubljani, leta 2003 pa je pridobila status fakultete.

Razvoj socialnega dela po drugi svetovni vojni gre povezati tudi s predvojnimi pobudami in z mednarodnimi povezavami. Povojna politika se je trudila socialno delo definirati drugače od zahodnega. Socialno delo je imelo prizvok miloščine, feminizma in ženskega meščanskega dela. Najbolj problematično je bilo strokovno delo s posameznikom, ki je veljalo za sinonim zahodnih buržoaznih vrednot. Razvoj socialnega dela je po eni strani krojila potreba, ki so se je zavedali tudi politiki, po drugi strani pa je socialno delo politike spominjalo, da imajo ljudje individualne potrebe, da življenje prinaša različne socialne stiske, kar se je zdelo v nasprotju s socialistično družbo socialne pravičnosti (Zaviršek 2005: 49).

Nekateri strokovnjaki so že v petdesetih letih, ko so v Ljubljani ustanavljali Šolo za socialne delavce, prišli v konflikt z vodilnimi komunističnimi politiki in ideologi, ki so bili prepričani, da bo socialne probleme rešil socialistični sistem in da njihovo posebno reševanje ni potrebno, oziroma so socialno delo sprejemali kot nujno zlo, ki pa naj se omeji na izvrševanje socialnih politik. Med njimi je bila tudi moja babica, ena prvih predavateljic na šoli za socialno delo, Katja Vodopivec. Leta 2005 je njene spomine na začetke šole in delo zapisala Darja Zaviršek. Katja Vodopivec se je med študijskim obiskom v ZDA leta 1952 seznanila s socialnim delom in dala pobudo za ustanovitev šole. Ko je učila na šoli, je napisala tudi prvo skripto o metodah dela (Vodopivec 1959), a je morala zaradi svojih nazorov o reševanju socialnih problemov oditi, njeno skripto pa so nehali uporabljati. Zavzemala se je namreč za individualno pomoč in skupinsko delo, kar politiki, ki je prisegala na kolektivno in politično reševanje problemov, ni bilo pogodu.¹²

»Postopoma je politika vsaj deklarativno sprejela socialno delo«,¹³ a tudi v nadaljevanju je njegov razvoj oblikoval nenehni spopad med individualno podporo in kolektivnim reševanjem socialnih vprašanj, nihal med kritično socialno akcijo in izvajanjem družbenega nadzora nad ljudmi. Socialne delavke in delavci v podjetjih pa so se poleg naštetega v šestdesetih letih in kasneje soočali še s problemom, ki je izhajal iz tržnega prostora in ekonomske logike. »Že takrat nekateri niso hoteli slišati, da je podjetje dolžno za ljudi tudi poskrbet, ne pa samo [od njih] zahtevati,« je povedala nekdanja profesorica Rapoša Tajnšek.¹⁴ Po njenem mnenju je socialno delo v delovnih organizacijah spremljal odklonilen odnos, ker »je bilo vedno vprašanje, kako dokazati ekonomske koristi socialnega dela«.

12. Primerjaj tudi spomin Bernarda Stritih (Zaviršek 2005: 12).

13. Tako je v intervjuju dejala Katja Vodopivec (Zaviršek 2005: 40).

14. Intervju, 2014.

A pri tem je vendarle pomembno izpostaviti pomen, ki so ga v okviru družbenega samoupravljanja v podjetjih pripisovali družbenim in socialnim nalogam. Pri razvoju po socialističnem modernizacijskem scenariju ni šlo zgolj za številke ter rast kapitala in proizvodnje, temveč tudi za vzpostavitev osnovne infrastrukture, katere neločljiv del je bil poleg cest, elektrifikacije, kanalizacije ipd. osebni in družbeni standard ljudi, kar zajema gradnjo stanovanj, vrtcev, zdravstvenih domov, osrednjih družbenih in rekreativnih prostorov ipd. Jugoslovanske samoupravne tovarne so na prav posebne načine (drugače kot fordistične tovarne na zahodu) prepletale delovne in prostočasne dejavnosti ljudi, tovarniške prostore z lokalnimi, strukturirale življenje širšega prostora in populacije od zgolj zaposlenih in njihovih družin (Vodopivec 2021a; Archer in Musić 2016).

Kljub temu pa so tudi v samoupravnem jugoslovanskem sistemu obstajale številne neenakosti (Archer in Musić 2016; Bonfiglioli 2013; Petrović in Hofman 2017; Rendla 2018),¹⁵ razlike so bile v življenjskem standardu v različnih jugoslovanskih republikah in različnih slovenskih regijah (Lazarević 2002; Prinčič 2013: 164–174; Prinčič in Borak 2006; Rendla 2018; Verlič Dekleva 1990). V kriznih razmerah je prihajalo do težav s preskrbo osnovnih življenjskih potrebščin in vrste drugih dobrin (Piškurič 2019; Prinčič in Borak 2006; Rendla 2018), veliko ljudi je kombiniralo zaslužke različnih virov, številni so odhajali na delo v tujino. Tako kot gospodarske in življenjske razmere se je ves čas spreminjal tudi samoupravni sistem.

Po eni strani vpogledi v študentske naloge socialnega dela v tovarni ter zapisnike sej DS in sej družbenega standarda (v Pletenini) kažejo na nesorazmerje med deklarativnimi politikami ter spolno in družbeno oz. razredno neenakostjo, a po drugi strani tudi na to, da je kritika obstajala in se artikulirala ter da se je poskušalo iskati izboljšave.

4 Problematične razmere tekstilnega delavstva

Osrednji problem industrijskih delavk in delavcev v šestdesetih letih prejšnjega stoletja, na katerega so opozarjale tudi socialne delavke in delavci, je bilo stanovanjsko vprašanje (Arzenšek 1966; Bratina 1958; Barlič 1957; Rappl 1967; Žagar 1974).¹⁶ Industrijsko delavstvo je pogosto živelo v slabih, nezdravih, vlažnih, kletnih ali podstrešnih in majhnih stanovanjih, v več primerih brez vode

15. Režiser Želimir Žilnik je v svojih filmih – npr. Črni film (1971) in Nezaposleni ljudi (1968) – prikazoval težke razmere, v katerih so živele delavke in delavci (Bonfiglioli 2013). O delavcu Železarne Zenica Arifu Heraliću, ki je bil upodobljen na bankovcih, a je umrl v revščini, sta pisali Petrović in Hofman (2017: 6).

16. Zapisniki sej DS Pletenine leta 1969 in komisije družbenega standarda ZAL 572: šk. 12.

in stranišča (prim. Strle 2022: 91–93). Študent socialnega dela Boris Bratina, ki je leta 1958 opravljal obvezno absolventske prakso v tovarni Rog v Ljubljani, je zapisal, da je bilo pri anketiranju delavk in delavcev že težko razčistiti ločena pojma sobe in kuhinje, saj jih je večina kuhala in spala v istem prostoru (1958: 29). »Neredki so pojavi,« je nadaljeval, »da delavec spi v eni postelji skupaj z ženo in otroki.« V dveh primerih sta delavca prenočevala celo na kozolcu (1958: 42). A najbolj prizadeti so bili po njegovem pisanju tisti, ki so živeli pri starših, sorodnikih ali podnajemnikih, saj so v teh primerih lahko živele celo tri družine skupaj. Zaradi pomanjkanja prostora je bilo med ljudmi več napetosti in sporov, prizadeti so bili tudi otroci.

V še posebej težkih razmerah so živele družine v samskih domovih, ki niso imele niti osnovnih sanitarij (Vodopivec 1958: 41; Barlič 1957). Zakonca pogosto nista živela skupaj, prav tako marsikatera mati ni živela z otrokom oz. otroki. Slednje je bilo povezano tudi s problemom varstva otrok (Pucelj Zorko 1975; Korošec 1968; Košir Sadar 1976; Rappl 1967; Žužek 1969); vrtcev je bilo premalo, delavnik vrtca pa pogosto ni bil prilagojen izmenskemu delu proizvodnje. Številni so namreč delali izmenjaje zjutraj, popoldne in ponoči, vrtci pa so obratovali zgolj dopoldne. Delavnik v proizvodnji se je pogosto začel že pred začetkom vrtca. Otroke so najpogostejše čuvali izmenjaje oče in mati (kar so številni imenovali »šihtanje«) ali pa stari starši (predvsem »babica servis«), v nekaterih primerih kolegice iz službe, sosedi, zasebne varuške, v številnih primerih so otroci ostajali sami doma (Vodopivec 2021a: 114). Moje sogovornice iz različnih tekstilnih tovarn so pogosto pripovedovale o razdvojenosti med delom in domom ter težkimi občutji, ko so otroke puščale same doma ali pa so ti morali že zelo zgodaj hoditi sami v vrtec. A s podobnimi težavami so se spopadale tudi nekatere zaposlene matere v drugih službah (Zaviršek 2006: 28).

Eden osrednjih problemov industrijskega delavstva je bila ureditev prehrane. Kot kažejo zdravniški pregledi, so se zlasti ženske prehranjevale skromneje, prehrana je bila neuravnotežena, ni bila prilagojena za delo v industriji, veliko je bilo podhranjenosti, a prav tako debelosti in hkrati fizične izčrpanosti (Lah Vild 1965; Vodopivec 2021b). Izredno pomembno je bilo, da je bila pozornost posvečena zdravju, poškodbam in premestitvi na druga delovna mesta znotraj podjetja, saj je industrija generirala številne poškodbe in obolenja. V tekstilni industriji je bilo zelo veliko invalidnosti, predvsem med predicami in tkalkami. Povprečna starost invalidske upokojitve za ženske je bila 47, za moške pa 49 let, s 25-letno delovno dobo pri moških in 22-letno pri ženskah (Modic in Modic 1989: 574, 575). Številne delavke in delavci so se tudi v drugih tekstilnih branžah spopadale z revmatičnimi obolenji, težavami s hrbtenico in kroničnimi obolenji dihal, torej boleznimi, ki so jih povzročale delovne in življenjske okoliščine.

Poklicne bolezni so bile sicer v socializmu priznane (danes namreč niso pravno urejene, razen v primeru azbestose), a vendar to še ni pomenilo, da je stroka prepoznala vse posledice dela, kar dokazujejo tudi spreminjajoči se sezname poklicnih bolezni skozi čas (Vodopivec 2021b). Najpogostejše zdravstveno registrirane težave tekstilnih delavk so bile poleg kronično degenerativnih sprememb bolezni dihal in živčna obolenja, bolezni sečil in spolovil ter kronična utrujenost, mdr. zaradi nočnega dela. A večina teh psihofizičnih posledic dela ni dobila priznanja poklicnih bolezni.

Leta 1989 je več različnih specialistov s posebno interdisciplinarno študijo dokazovalo potrebo po beneficirani dobi predic in tkalk v tekstilnih tovarnah zaradi kronične okvare gibal ter preobremenjenosti kot posledice specifičnega večletnega dela. Garaško delo je z leti intenzivno izčrpavalo delavke.¹⁷ Prisilna drža jih je s prisilo hitrega tempa (normiranega) dela bremenila psihično in fizično, med njimi se je krepila anksioznost (Modic in Modic 1989). Elaborat je še posebej izpostavil resne posledice nočnega dela.¹⁸ Raziskava je dokazala kronične okvare gibal, ki so skupaj s psihosomatskimi boleznimi in procesom staranja tako zmanjšale zmožnost dela, da po 48. letu delavke niso mogle več opravljati svojega dela. Po drugi strani pa je raziskava pokazala, da je bilo gospodarstvo in politiko težko prepričati, da so tudi v t. i. lahki industriji vplivi dela na zdravje ljudi tako zelo resni.

Socialni delavki Marija Oštir in Ivana Skamen¹⁹ se spominjata, da sta pogosto sodelovali skupaj z zdravniki pri odkrivanju povezav med delom obolenji in poškodbami oz. so v primerih obolenja ali okvare poskrbele za premestitev na druga delovna mesta.

*Smo pogledali, kaj ni bilo ustrezno, in smo potem reševali vse probleme skupaj, ne da bi šla delavka na odpad. Če je šivilja dobra, a ni škoda, da gre iz šivalnice ven? Prilagodili smo ji mašino, ji uredili delo, da je dve uri zlagala brisače, dve uri šivala.*²⁰

Zaradi boljšega razumevanja pomena takšnih ukrepov bom v nadaljevanju na kratko predstavila organizacijo in izkušnje dela v proizvodnji.

17. Med predicami (zaposlenimi na končnem predenju) ni bilo nobenega moškega, med tkalci pa je bilo moških 2,28 odstotka (Modic in Modic 1989: 32).

18. Konvencija Mednarodne organizacije dela, h kateri se je zavezala tudi socialistična Jugoslavija, je sicer prepovedala nočno delo žensk v industriji in gradbeništvu (na določenih delovnih mestih), a ga je po drugi strani dovoljevala, če so to »terjale okoliščine« (Kavar Vidmar 1996: 496, 497).

19. Ivana Skamen je bila socialna delavka v tovarni Svilanit v Kamniku med letoma 1980 in 2008.

20. Intervju, 2014.

Delo v proizvodnji je bilo v tekstilnih tovarnah najpogosteje individualno normirano, kar pomeni, da je bilo natančno izmerjeno in določeno, koliko sta morala delavka ali delavec proizvesti v osemurnem delavniku. Če sta proizvedla več, je bila plača višja, in obratno. Norma je priganjala in disciplinirala. Moje sogovornice in sogovorniki so jo povezovali z živčnostjo in strahom, a hkrati tudi z avtonomijo. Imeli so namreč občutek, da norma zagotavlja večjo pravičnost, saj si bil z normiranim delom plačan toliko, kolikor si naredil. Zaradi navidezne samostojnosti normiranega dela sta imela delavka in delavec občutek, da lahko sama organizirata in nadzorujeta delo. Ritma dela v proizvodnji pa niso narekovalе zgolj norme in stroji; pri linijskem delu so bile namreč delavke in delavci odvisne od sodelavk in sodelavcev, ki so delali na liniji pred njimi, odvisne so bile tudi od vzdrževalcev, ki so popravljali stroje, in vodij, ki so jim razdelili delo. Proizvodni proces (po liniji, ki razdeli delo na številne delovne postopke) uteleša načelo soodvisnosti, kar vzpostavlja konflikt in stisko, občutja nemoči, a hkrati spodbuja solidarnost in izkušnjo skupinske ustvarjalnosti. Slednje navajam, ker je pomembno za razumevanje odnosov in izkušenj dela. Vse to so bile teme, ki so zanimale socialno delavko ali delavca, kar bom pokazala v nadaljevanju na primeru tovarne oblačil Mura.

Kadrovski socialni sektor v Muri se je takoj po ustanovitvi leta 1961 lotil raziskovanja slabe storilnosti pri delu. Polovica delavk in delavcev v proizvodnji namreč norme ni mogla doseči. Z raziskovanjem storilnosti v proizvodnji tovarne Mura se je ukvarjala Marija Lah Vild, ki je na šoli za socialno delo diplomirala leta 1965. V zaključni nalogi je zelo sistematično prikazala razmere, v katerih so delale in živele proizvodne delavke in delavci (Lah Vild 1965). S konkretnimi podatki je zavrgla predvidevanja, da norme ne dosegajo tiste delavke in delavci, ki poleg v industriji delajo tudi na kmetijah. Teh je bilo skoraj polovica. Ko je iskala vzroke za slabo storilnost, je prikazovala delovne in življenjske razmere tekstilnega delavstva. Ugotovila je, da storilnosti ne determinirajo previsoke norme, prav tako ne stanovanjski problem, oddaljenost od tovarne, slaba izobrazba, kvalificiranost ali nižje plače žensk (zaradi zaposlitve žensk na nižjih delovnih mestih) oziroma problem varstva otrok. Za izvedbo dela so bili najpomembnejši odnosi v delovni skupini (brigadi), na kar pa je v največji meri vplivala vodja – predelavka delovne skupine. Storilnost je bila torej odvisna od njenega odnosa do ljudi v skupini oziroma od neformalnih odnosov, ki jih je predelavka mobilizirala ali koordinirala, od odnosov med ljudmi, ki so delali v neposredni bližini. Študija Marije Lah Vild je zgodovinsko in etnografsko relevantna, saj ob tem, ko išče pravi vzrok za slabo storilnost, hkrati opisuje tudi delovne in življenjske razmere proizvodnega delavstva.

Teza, ki jo je socialna delavka v Muri ovrgla, je izhajala iz predsodka, da so bili delavci zaradi dela na kmetijah slabši delavci od tistih, ki niso opravljali

kmečkega dela. Za Slovenijo je bil namreč značilen polproletariat, kar je pomenilo, da so se v tovarnah zaposlili na kmetijah živeči ljudje. Gospodinjstva so zaposlitev v tovarni kombinirala z delom na kmetijah. Oblast je imela do takšnih kombiniranih gospodinjstev mešane občutke; po eni strani jih je obravnavala kot nekaj začasnega, a po drugi strani jih je potrebovala, saj so ta prispevala k družbeni stabilnosti (Centrih 2020: 157). Mešani občutki so prevladovali tudi v drugih tovarnah in širši družbi. A študije so vendar dokazovale, da so bili kmetje delavci »tudi v socialističnem sektorju boljši gospodarji« (Levstik 1964 v Centrih 2020: 167).

Najpogostejše so delavci kmeti živeli odmaknjeni od tovarne. Nekateri so morali zato vstati tudi ob dveh ponoči, nato pa dolge razdalje pešati ali se voziti s kolesi, da so zjutraj prišli pravočasno na delo. Zato so tovarne organizirale avtobusne prevoze. Mura je v začetku sedemdesetih let povečala proizvodnjo, delavke in delavce je iskala na podeželju, odpirala nove podružnice (v Ljutomeru, Gornjih Petrovcih in Gornji Radgoni ter pozneje v Lendavi) in gradila prometno infrastrukturo. Socialna delavka v Muri Šarika Ficko se je spominjala, da so, ko se je v osemdesetih letih zaposlila, prvi avtobusi iz Ljutomera v tovarno šele začeli voziti. Leta 1986, ko je šla v pokoj, pa je obstajalo že 32 avtobusnih linij, ki so tovarne podružnice povezovali s 504 vasi (Pšajd 2012).

V svojih raziskavah sicer nisem naletela na ambivalenten odnos do delavcev kmetov, a po mnenju nekdanjega direktorja Predilnice Litija²¹ Jožeta Mirtiča so delavke, ki so hkrati delale na kmetijah, veljale celo za še bolj »vztrajne in trpežne, navajene trdega dela«. Mirtič je še povedal – in podobno sem slišala od drugih sogovornic in sogovornikov – da delavk in delavcev iz mešanih gospodinjstev med večjimi sezonskimi opravili pogosto ni bilo v tovarno. Slednje je vodstvo do neke mere toleriralo, kar sem interpretirala v sklopu tihega zavezništva med vodstvom in proizvodnjo v nekaterih tovarnah (Vodopivec 2021a: 118).

Fluktuacija je bila v splošnem po tovarnah zelo razširjen problem; veliko je bilo zaradi bolezni, poškodb, nege otrok ali prekinitve z delom (ljudje so pogosto prehajali med različnimi tovarnami). Obstajale so tudi govorice, da ljudje goljufajo in se doma ukvarjajo z neformalno ekonomijo. Od svojih sogovornic in sogovornikov nisem slišala o takšnih goljufijah, slišala pa sem, da so številni opravljali še dodatna dela. Študent Boris Bratina je na podlagi anket in pogovorov z zaposlenimi v tovarni Rog v Ljubljani zapisal, da skoraj polovica opravlja še dodatno delo za plačilo. Moški in ženske so delali pri obrtnikih in kmetih, delavke najpogostejše kot hišne pomočnice. Večina jih je delala zaradi premajhnih zaslužkov in zaradi stanovanja ter potreb in želja po boljšem življenju.

21. Intervju, 2004.

Samska dekleta so sobo v najem pogosto dobila le pod pogojem, da bodo opravljale delo hišnih pomočnic (Bratina 1958: 41).

Z leti so v nalogah diplomantov šole za socialno delo več raziskovalne pozornosti pridobivali odnosi med ljudmi v proizvodnji, problemi zaradi usklajevanja delovnega in družinskega okolja ter vzgojni in učni problemi otrok. Tovarne so bile velike in so lahko zaposlovale tudi po več tisoč ljudi. Ti so bili zelo različni, prihajali so iz različnih okolij (regionalnih, družbenih, nacionalnih ipd.), napestosti med njimi pa je, kot že zapisano, spodbujala tudi sama organizacija dela. Nekatere študije so še posebej izpostavljale probleme moških delavcev, ki so se zaradi zaposlovanja v industrijskih urbanih okoljih selili s podeželja, v mestih pa so bili izgubljeni in osamljeni. Denar so pošiljali domov, sami pa živeli v skromnih razmerah brez podpornega okolja, v nezdravih bivalnih razmerah, se slabo prehranjevali. Po pisanju dveh študentov socialnega dela, Rogača in Kopine, ki sta delo opravljala v tovarnah v Ljubljani, so nekateri trpeli za kompleksom manjvrednosti, med njimi je bil razširjen alkoholizem (1964).

Socialni delavki Marija Oštir in Ivana Skamen sta govorili o »prilagoditvenih problemih« in o tem, kako težko so ljudje usklajevali delovno in družinsko okolje. Ljudje, navajeni na kmečko življenje, so se težka privajali na drugačne urnike in odnose v urbanih okoljih ter na nov način življenja brez podpornega okolja širše družine. Socialne delavke v tekstilni industriji so še posebej opozarjale, da so na odnose pri delu vplivali družinsko in zakonsko življenje, težave z vzgojo otrok ter razdvojenost žensk med delom in domom. Poudarjale so, da so problemi v obeh okoljih medsebojno povezani, zato jih je treba obravnavati skupaj. Veliko so pripovedovale tudi o alkoholizmu in nasilju v družini.

5 Odnos do socialnega dela v tovarni

Marija Oštir in Ivana Skamen sta poudarili, kako pomembno je bilo, da sta »dobro poznali proizvodnjo«, se pogosto sprehodili med stroji in si tako pridobili zaupanje ljudi, ki so delali v proizvodnji. Obe sta poudarili, da je slednje zahtevalo, da sta v službo prihajali bolj zgodaj in iz nje odhajali izven osemurnega delovnika, saj sta le tako lahko srečali delavke in delavce vseh izmen. Obe sta bili prepričani, da ni bilo v vseh tovarnah za socialno službo dobro poskrbljeno. Ko so se pogovarjali s kolegi, so bili nekateri presenečeni, kaj delata. Službe prav tako ni bilo v vseh tovarnah. Družbene in socialne probleme so v takšnih primerih reševali nekoordinirano in nesistematično, s pomočjo posameznikov v podjetju ali strokovnih služb izven organizacije (Rogač in Kopina 1964).

Na začetku je bilo socialno delo v podjetjih usmerjeno v celostno obravnavo kolektivov, potem pa vedno bolj v posamezne primere, v marginalizirane ljudi.

A socialno delo je imelo v podjetjih ves čas slabšalni prizvok. Marija Lah Vild je bila kljub podpori vodstva leta 1965 kritična do podcenjevalnega odnosa do socialnega dela v tovarni. »Čeprav statut in interni akti uvrščajo sektor na enakovredno mesto, pa je v praksi čutiti, da so deležni podcenjevanja« (1965: 57). Pritožbe so prihajale tudi iz drugih tovarn, predvsem zaradi nerazumevanja s strani vodstva in tehničnih strokovnjakov. Ne glede na to, da so posamezni primeri organizirane socialne službe v podjetjih predvsem v šestdesetih in začetku sedemdesetih let pokazali, da so bile socialne delavke v tovarni upoštevane, pa vendar lahko zapišem, da se je služba v splošnem ves čas borila s protislovnim položajem: po eni strani so jih v podjetjih potrebovali, po drugi pa so jih imeli za tiste, ki se ukvarjajo z najbolj marginaliziranimi in družbeno izključenimi ljudmi. Njihovo delo je bilo predvsem od druge polovice sedemdesetih let naprej pogosto omejeno na izvajanje s predpisi določenih nalog. Močnejšo vlogo so imeli tisti, ki so se specializirali za posebno področje, na primer preprečevanje in zdravljenje alkoholizma (Rapoša Tajnšek 2006: 257). V sedemdesetih letih je socialna služba v podjetjih dosegla visoko stopnjo profesionalizacije, število zaposlenih je sredi osemdesetih doseglo skoraj 400 (niso pa vsi opravljali socialnega dela). Polovica večjih podjetij je vendarle ostala brez lastne socialne službe (Rapoša Tajnšek 1997: 122–126). Proti koncu osemdesetih let je bilo pri socialnem delu v podjetjih več kurative, manj pa preventivnega in timskega dela. Več socialnih delavk se je pritoževalo nad preobilico administrativnega dela in številnimi reorganizacijami, jezile so se tudi nad pomanjkanjem stika z delavci. Njihova ponavljajoča opozorila, da socialna služba v delovnih organizacijah ni administrativna, pač pa strokovna služba, kaže na takratni prevladujoči odnos do socialnega dela v podjetjih in družbi.

Socialno službo v gospodarstvu je ves čas (pa čeprav z različno intenziteto in z razlikami med podjetji) spremljala skepsa zaradi razdvojenosti stroke med zagovorništvom oz. podporo zaposlenim in kadrovskim menedžeriranjem. Služba je namreč na eni strani zajela pomoč menedžmentu pri strateških odločitvah v zvezi z ljudmi in preventivnim delovanjem, namenjenim vsem zaposlenim, na drugi strani pa neposredno pomoč pri reševanju problemov zaposlenih. Konflikt je eskaliral v devetdesetih letih prejšnjega stoletja, ko so številni socialni delavci izgubljali svojo profesionalno identiteto, njihova delovna mesta pa so se preoblikovala v kadrovice (Rapoša Tajnšek 1991; 2006: 284). Po letu 1990 se je z gospodarsko krizo in družbeno-političnimi preoblikovanji, s prehodom v tržni sistem, socialno delo usmerilo na blaženje posledic socialne negotovosti (Rapoša Tajnšek 1991). Politična izjava »sociala ven iz podjetij« je dokončno reducirala razumevanje socialnega dela na administrativno stroko in državni servis. Po mnenju upokojene profesorice Rapoša Tajnšek tudi mladi in neizkušeni kadri

pogosto niso bili kos nalogam v preoblikovanih podjetjih, hkrati pa je vodstvo v takratnih težkih gospodarskih razmerah od njih pričakovalo preveč. »Problem je bil tudi, da je bil študij socialnega dela dolgo časa dvoletni, status socialnega delavca v primerjavi s psihologi, pravniki je bil vedno nižji«. ²²

Na ugled in status socialnega dela je poleg že naštetega vplivala tudi feminizacija poklica. Socialno delo je bilo tako kot delo v tekstilni industriji feminizirano, v obeh sektorjih so bile zaposlene večinoma ženske. Odstotek zaposlenih žensk v tekstilni industriji je v socializmu zrastel s približno 60–65 % na 80–85 %, a večina zaposlenih ni bila formalno izobražena v tekstilu, številne so bile ne- oz. polkvalificirane, kvalifikacijo so pogosto pridobile s tečaji v tovarni (Vodopivec 2010). V socialnem delu je bilo s profesionalizacijo stroke sprva krajši čas več moških (če seveda ne upoštevamo žensk, ki so se pred in med drugo svetovno vojno ter po njej s socialnim delom ukvarjale neprofesionalno), potem pa je odstotek hitro padel. Po anketi leta 1957 je bilo od skupaj 293 poklicnih socialnih delavcev 41,3 % moških (Organizacijsko poročilo 1958: 29). V šoli za socialno delo pa je bilo v letih 1955–1965 med 997 študenti 32 % moških in 68 % žensk; število slednjih se je povečalo predvsem po letu 1964 (Kyovsky 1966: 36). Vrednotenje poklica pa ni sooblikovala zgolj številka zaposlenih žensk v sektorju, temveč tudi specifično vrednotenje poklica, vrednost, ki se jo je v družbi v konkretnem času in prostoru pripisalo tekstilnemu in socialnemu delu. Ne prvega ne drugega sektorja se namreč ni obravnavalo v povezavi s priučenimi visokovrednotnimi spretnostmi in kompetencami, temveč z ženskimi naravnimi lastnostmi in njihovimi osebnimi značilnostmi (Vodopivec 2010; Zaviršek 2005).

6 Sklep in metodološka refleksija

Profesionalizacijo socialnega dela v socializmu je kreirala politika, a hkrati tudi gibanja pred drugo svetovno vojno, povojne povezave z mednarodnim okoljem ter angažma konkretnih posameznikov in posameznikov. Socializem je spremenljivo in dinamično obdobje več desetletij, kar je pri razpravi o socialnem delu v socialističnih tovarnah še posebej pomembno upoštevati. Spreminjal se je odnos politike do socialnega dela, kot tudi vloga socialnega dela v tovarnah, na kar je vplivalo tudi gospodarsko okolje. V članku opozarjam, da socialnega dela v socialističnih tovarnah ni sooblikovala zgolj politika, temveč tudi tržna ekonomija. Socialne delavke in delavci v tovarnah so se ves čas borili z dvojno vlogo: po eni strani naj bi pomagali delavkam in delavcem ter vsem drugim zaposlenim, po drugi strani pa naj bi poskrbeli za boljšo storilnost in produktivnost. Njihovo

22. Intervju, 2014.

delovanje se je od skrbi za družbeni standard – kar je zajelo vzpostavljane družbene infrastrukture vseh zaposlenih – sčasoma usmerjalo na posamezne socialne primere in marginalizirane ljudi ter na administracijo. Status poklica je ves čas sooblikovala tudi feminizacija poklica.

Intervjuvanke ne predstavljajo reprezentativnega vzorca, na podlagi katerega bi lahko zaključili, kako je potekalo socialno delo v vseh socialističnih tovarnah v Sloveniji. A vendar njihove pripovedi opozarjajo na vsakdanje prakse pogajanja, do katerih je prihajalo v nekaterih tovarnah, ter na angažmaje in prakse, ki so težili k boljši prihodnosti. Prav tako naloge študentk in študentov šole za socialno delo ne obravnavajo vseh tovarn in regij v Sloveniji, opozarjajo pa na osrednje probleme tekstilnega delavstva. Pomen socialnega dela v gospodarstvu je zato treba obravnavati v povezavi s socialnimi razmerami industrijskega delavstva. Diplomске in magistrske naloge študentk in študentov socialnega dela – predvsem iz šestdesetih in sedemdesetih let prejšnjega stoletja – ponujajo dober vir za preučevanje delovnih in življenjskih razmer industrijskih delavk in delavcev. Izbrani problem obravnavajo celostno, v povezavi z različnimi med seboj prepletenimi družbenimi in življenjskimi dejavniki, statističnimi pregledi, anketami in lastnimi opažanji – večina socialnih delavk in delavcev je bila takrat zaposlena v tovarnah in so imeli dober uvid v razmere in odnose ali pa so bili v proizvodnji vsaj na praksi. Naloge in intervjuji z nekdanjimi socialnimi delavkami v tovarnah kažejo na socialne neenakosti, a hkrati tudi na to, da se je kritika artikulirala, obenem pa so nastajale študije, ki so bile namenjene detektiranju konkretnih problemov ter iskanju vzrokov in možnosti za izboljšave.

SUMMARY

The article deals with the development of social work in socialist textile factories in Slovenia from the 1960s until 1990. It is based on reports of the workers' councils of the Pletenina knitwear factory, studies by students of social work carried out in socialist factories, and interviews with some former social workers in textile factories. The material collected is part of a multi-year study of textile workers' memories and lives conducted between 2002 and 2020. The interviewees do not constitute a representative sample from which we may conclude the way social work was carried out in all socialist factories in Slovenia. However, their interpretations point to the everyday practices of social worker negotiation and engagement as well as the particular problems industrial workers faced. Socialist social modernisation should not be reduced to ideology alone, but should be interpreted in the context of people's aspirations, their desires for a better life and a future, their efforts and their personal commitment.

The professionalisation of social work in the 1950s was created by politics, but also by the efforts of the movements before the Second World War, the links with the international environment in the post-war period, and the commitment of certain individuals and the market economy. Socialism is a changeable and dynamic period of several decades; this must be taken into account, especially when it comes to social work in socialist enterprises. Social workers came into the enterprises in the late 1950s and 1960s. The initiative came from the trade union, but in reality usually from a director and his team. The social workers were supposed to help create better working and living conditions (social standards) in terms of work, workplace organisation, factory material infrastructure (which was modernised in the 1960s), finding solutions to low productivity and high standards/requirements, high levels of sick leave, disabilities and illnesses, but most importantly in solving the life problems of industrial workers, their housing problems, organising childcare, hot meals, transportation to factories etc. Reports and studies by social workers reveal very problematic working and living conditions of industrial workers (especially in the 1950s and 1960s), but also very clear visions and individual efforts to improve the situation. The importance of social work in industry can be better understood by gaining insight into the working and living conditions and experiences of industrial workers, their needs and problems. Student studies, especially from the 1960s and some from the 1970s, are a good source for examining the working and living conditions of industrial workers because they approach the chosen problem intersectionally, in the context of various interwoven social and living factors, statistical reviews, surveys, and subjective observations, since most of the social work students at the time were employed in factories (or had done a short internship there) and had a good insight into the working and living conditions. These studies and interviews with former social workers point to inequalities that existed in everyday life at the time. At the same time, they also show that criticism was voiced and studies were made that aimed to identify concrete problems, look for causes and find ways to improve them. Despite political support, the profession was not systematically developed. Social work in factories was consistently accompanied, albeit with varying degrees of intensity and with differences between factories, by scepticism stemming from the split in the profession between representing the interests and support of workers and management. This split in professional identity grew in the 1990s: Social workers left the factories or became human resource managers. The students' thesis shows that social workers in factories struggled with bureaucracy (increasingly so after the 1970s), and a lack of understanding by managers and technical experts. The position of social work in socialist factories was also affected by the feminisation of the profession.

Both social work and the textile industry employed mostly women. In both fields, work was not associated with learned, valuable skills and competencies, but with women's natural qualities and personal characteristics: their nimble fingers, diligence and caring.

Zahvala

Za komentarje pri oblikovanju članka se zahvaljujem urednici tematskega bloka, prof. dr. Darji Zaviršek, in obema recenzentoma.

Literatura

- Archer, Rory, in Musić, Goran (2016): Approaching the socialist factory and its workforce: considerations from fieldwork in (former) Yugoslavia. *Labor History*: 1–23. DOI: <https://doi.org/10.1080/0023656X.2017.1244331>.
- Bonfiglioli, Chiara (2013): Gendering Social Citizenship: Textile Workers in post-Yugoslav States. CITSEE Working Paper Series 2013/30. Dostopno prek: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2388858 (22. 6. 2022).
- Bonfiglioli, Chiara (2020): Women and Industry in the Balkans: The Rise and Fall of the Yugoslav Textile sector. London: I.B. Tauris.
- Centrih, Lev (2020): Polkmetje in socialistična država: integrirana kmečka ekonomija v Sloveniji v letih 1957 in 1965. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 60 (2): 152–167.
- Kavar Vidmar, Andreja (1996): Upoštevanje družine v delovnem pravu. *Socialno delo*, 35 (6): 495–509. Dostopno prek: <http://www.dlib.si/?URN=URN:NBN:SI:doc-H1MZORB4> (24. 6. 2022).
- Kyovsky, Rudi (1966): Diplomске naloge absolventov višje šole za socialne delavce v obdobju 1955–1965. V *10 let – Višja šola za socialne delavce v Ljubljani*: 31–38. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Lazarevič, Žarko (2002): Razkorak med razvitimi in nerazvitimi – zaviralni dejavnik modernizacije Jugoslavije? *Prispevki za novejšo zgodovino*, XLII (2): 77–89.
- Lazarevič, Žarko (2014): Zgodovinska ozadja tekstilne industrije na Slovenskem. V M. Pušnik in E. Fajt (ur.): *Moda in kultura oblačenja*: 25–37. Maribor: Aristej.
- Levstik, Jože (1964): Ekonomska in družbena problematika polproletariata. Poročilo sklada Borisa Kidriča, 4 deli. Ljubljana: Kmetijski inštitut Slovenije, Biotehniška fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Modic, Samo, in Modic Sočan, Sonja (1989): Vpliv dela, delovnega okolja in delovnih razmer na življenje, zdravje in delovno zmožnost predic in tkalk s posebnim ozirom na vpliv starosti na pešanje telesne moči, urnosti in spretnosti rok, zmogljivosti čutil (vid in sluh) ter oceno zmožnosti za opravljanje svojega dela glede na vse obremenitve in škodljivosti pri delu. Dopolnitev strokovne dokumentacije za priznanje beneficirane dobe s povečanjem. Razvojno raziskovalni projekt. Ljubljana: Klinični center v Ljubljani, TOZD Inštitut za medicino dela, prometa in športa.

- Petrović, Tanja, in Hofman, Ana (2017): *Rethinking Class in Socialist Yugoslavia: Labor, Body, and Moral Economy*. V D. Jelača (ur.): *The Cultural Life of Capitalism in Yugoslavia: (Post)socialism and its Other*: 61–80. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Piškurč, Jelka (2019): *Bili nekoč so lepi časi: Vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Prinčič, Jože, in Borak, Neven (2006): *Iz reforme v reformo, slovensko gospodarstvo 1970–1991*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Prinčič, Jože (2008): *Pot do uspešnega direktorja*. V J. Fikfak in J. Prinčič(ur.): *Biti direktor v času socializma: Med idejami in praksami*: 103–134. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Prinčič, Jože (2013): *Pot do slovenske narodno gospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Rapoša Tajnšek, Pavla (1991): *Perspektive socialnega dela v podjetjih*. Socialno delo, 30 (1–2): 12–19.
- Rapoša Tajnšek, Pavla (1997): *Socialno delo v delovni organizacijah*. Ljubljana: Visoka šola za socialno delo.
- Rapoša Tajnšek, Pavla (2006): *Razvoj socialnega dela v delovnem okolju*. V D. Zaviršek in V. Leskošek (ur.): *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji. Med družbenimi gibanji in političnimi sistemi*: 245–261. Ljubljana: UL, Fakulteta za socialno delo.
- Rendla, Marta (2018): *Kam ploveš standard? Življenjska raven in socializem*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Socialne službe v Sloveniji (1958): *Gradivo 1. občnega zbora Društva socialnih delavcev Slovenije dne 17. in 18. maja 1957 v Ljubljani*: 25–30. Ljubljana: Društvo socialnih delavcev.
- Strle, Urška (2022): *Družbeni položaji tobačnega delavstva v retrospektivi dolgega trajanja*. V I. Smiljanić (ur.): *Sočutje in stigma. Družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini*: 69–100. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Verlič Dekleva, Barbara (1990): *Odnos med urbanih središč in podeželje. Teorija in praksa: družboslovna revija*, 27 (12): 1590–1598.
- Vodopivec, Katja (1958): *Socialni delavec v podjetju. Poročilo skupine*. V Socialne službe v Sloveniji. Gradivo 1. občnega zbora Društva socialnih delavcev Slovenije dne 17. in 18. maja 1957 v Ljubljani: 31–48. Ljubljana: Društvo socialnih delavcev.
- Vodopivec, Katja (1959): *Priročnik iz metodike socialnega dela (skripta)*. Ljubljana.
- Vodopivec, Nina (2007 (2015)): *Labirinti postsocializma: socialni spomini tekstilnih delavk in delavcev*. Elektronska izdaja 1.0. – El. knjiga. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino. Dostopno prek: <http://sistory.si/11686/34857> (22. 6. 2022).
- Vodopivec, Nina (2010): *From Nimble fingers*. *Anthropology of East Europe Review*, 28 (1): 165–183.
- Vodopivec, Nina (2016): *Od niti in majice do družbenega standarda: pogled v socialistično tovarno*. V N. Vodopivec in M. Šorn (ur.): *Žensko delo: delo žensk v zgodovinski perspektivi*: 163–178. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.

- Vodopivec, Nina (2021a): Tu se ne bo nikoli več šivalo. Doživljanja izgube dela in propada tovarne. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino (Razpoznavanja 45).
- Vodopivec, Nina (2021b): *Poklicne bolezni in z delom povezane bolezni v Sloveniji*. Prispevki za novejšo zgodovino, 140 : (3) 61–168. Dostopno prek <https://ojs.inz.si/pnz/article/download/3896/4325?inline=1> (25. 6. 2022).
- Zaviršek, Darja (2006): Spol in profesionalizacija socialnega dela. Primerjalna analiza. V D. Zaviršek in V. Leskošek (ur.): *Zgodovina socialnega dela v Sloveniji*. Med družbenimi gibanji in političnimi sistemi: 15–36. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Zaviršek, Darja (2005): »Ti jih boš naučila nekaj, ostalo bo naredil socializem!« Zgodovina socialnega dela med leti 1945 in 1961. V D. Zaviršek (ur.): »Z diplomo je bilo lažje delati«, znanstveni zbornik ob 50. letnici izobraževanja za socialno delo v Sloveniji: 7–63. Ljubljana: Fakulteta za socialno delo.
- Županov, Josip (1989): Samoupravni socializem, konec neke utopije. Teorija in praksa, 26 (11–12): 1387–1399.

Viri

Arhivski viri

Zgodovinski arhiv Ljubljana

SI_ZAL_LJU/0572, Fond Pletenina, tovarna trikotažnih izdelkov.

Zapisniki sej DS, zapisniki sej stanovanjske komisije in komisije za družbeni standard.

Intervjuji

Mirtič, Jože, Litija, 2004.

Oštir, Marina, Ljubljana, 2014.

Rappl, Lea, Litija, 2004.

Rapoša Tajnšek, Pavla, Ljubljana, 2014.

Skamen, Ivana, Kamnik, 2014.

Študentske naloge

Arzenšek, Helga (1966): Delokrog socialnega delavca v Lilet-u: tovarna obutve Maribor. Diplomaska naloga. Ljubljana: Višja šola za socialno delo.

Barlič, Minka (1957): Stanovanjska problematika s posebnim ozirom na samske delavce in delavke v tovarni Litostroj. Diplomaska naloga. Ljubljana: Višja šola za socialno delo.

Bratina, Boris (1958): Potrebe po socialni službi v tovarni Rog. Diplomaska naloga. Ljubljana: Višja šola za socialno delo.

Horjak, Franc (1961): Sprejemanje sodelavcev v kolektiv Železarne Jesenice. Diplomaska naloga. Ljubljana: Višja šola za socialno delo.

Korošec, Frančiška (1968): Problemi otroškega varstva v Železarni Ravne ob prehodu na nov delovni čas. Diplomaska naloga. Ljubljana: Višja šola za socialno delo.

- Košir - Sadar, Marjana (1976): Varstvo otrok v TOZD Merinka. Diplomaska naloga. Ljubljana: Višja šola za socialno delo.
- Lah Vild, Marija (1965): Problemi vključevanja žena manj razvitega področja občine Murska Sobota v tovarno oblačil, perila in pletenin Mura. Diplomaska naloga. Ljubljana: Višja šola za socialno delo.
- Oštir, Marina (1963): Uspehi resocializacije bivših gojencev vzgojnega zavoda za področje Moste Polje odpuščenih 1955–1960. Diplomaska naloga. Ljubljana: Višja šola za socialno delo.
- Pucelj Zore, Brigita (1975): Varstvo otrok zaposlenih žena v proizvodnih obratih »Gorenjske predilnice« Škofja Loka. Diplomaska naloga. Ljubljana: Višja šola za socialno delo.
- Rappl, Lea (1967): Problematika zaposlenih mater v Predilnici Litija, ki delajo na vseh treh posadah, t.j. ponoči. Kranj: Višja šola za organizacijo dela (neobjavljena naloga).
- Rogač, Franc, in Kopina, Alojz (1964): Vloga centra za socialno delo v manjših gospodarskih organizacijah. Diplomaska naloga. Ljubljana: Višja šola za socialno delo.
- Žagar, Marjeta (1974): Analiza stanovanjskih razmer delavcev v Savi. Diplomaska naloga. Ljubljana: Višja šola za socialno delo.
- Žužek, Frančiška (1969): Varstvo otrok zaposlenih žena v tovarni Saturnus. Diplomaska naloga. Ljubljana: Višja šola za socialno delo.

Film

- Pšajd, Jelka (2012): V Soboti ni tako slabega vremena, da mi ne bi mogle priti. Pripovedovanja Kluba upokojenk in ostalih delavcev v tovarni Mura. DVD. Murska Sobota: Pomurski muzej.

Podatki o avtorici

dr. **Nina Vodopivec**

Inštitut za novejšo zgodovino

Privoz 11, 1000 Ljubljana, Slovenija

E-mail: nina.vodopivec@inz.si

Dunja Dobaja

OTROCI S POSEBNIMI POTREBAMI V SLOVENIJI (1918–1990): OD SEGREGACIJE DO INTEGRACIJE

IZVLEČEK

Prispevek se osredotoča na dve skupini otrok, in sicer gluhe in naglušne ter slepe in slabovidne. Sledi razvoju vzgojno-izobraževalnega sistema za omenjene otroke od konca prve svetovne vojne do konca obdobja socializma v začetku devetdesetih let, s poudarkom na obdobju po drugi svetovni vojni. V tem obdobju sta se pri skrbi za otroke s posebnimi potrebami uporabljala dva temeljna koncepta, in sicer segregacija in integracija.

KLJUČNE BESEDE: otroci, gluhost, slepota, segregacija, integracija

Children with Special Needs in Slovenia (1918–1990): From Segregation to Integration

ABSTRACT

The article focuses on two groups of children with special needs: the deaf and hard of hearing, and the blind and visually impaired children. The article outlines the development of the education system for the mentioned groups of children in the period from the end of the First World War to the end of the socialist period at the start of the 1990s. The contribution mainly focuses on the period after the end of the Second World War. In that period, two underlying concepts were used in the care for children with special needs, namely segregation and integration.

KEY WORDS: children, hearing impairment, visual impairment, segregation, integration

1 Uvod¹

Prva svetovna vojna, z vsemi svojimi posledicami, je pri evropskih državah okrepila občutje o pomembnosti človekovega življenja ter skrb za zdravje in splošno človeško blaginjo. V tem kontekstu je bila v ospredju predvsem skrb za otroke, ki so jih dojemali kot prihodnost naroda, pri čemer pa so bili otroci s posebnimi potrebami izvzeti. Seveda so se tudi zanje iskale možnosti za povečanje njihove »uporabnosti« (Cergol Paradiž 2015: 98).

Skrb za otroke s posebnimi potrebami se je po prvi svetovni vojni sicer res sistemizirala, a so evropske države nekaj korakov v to smer naredile že v 19. stoletju. Otroke s posebnimi potrebami so namreč začele vključevati v segregirane oblike izobraževanja. Začetke segregirane vzgoje in izobraževanja prepoznamo kot pozitivne in jih razumemo v kontekstu začetkov strokovnega ukvarjanja z otroki, za kar prej ni bilo poskrbljeno. Zasnova segregacije je imela pozitivne učinke, a se to večkrat pozablja, saj sama beseda asociira na izolacijo, zanikanje in manjše možnosti (Vršnik 2003: 143).

Pogled nazaj pokaže obstoj programov usposabljanja in izobraževanja oseb s posebnimi potrebami že v poznem 18. in zgodnjem 19. stoletju kot sestavni del dobrodelnih, verskih in s strani države odobrenih programov (Hansen 2018: 244). Temeljna načela tovrstnega izobraževanja in usposabljanja so bila ekonomska neodvisnost, prispevek družbi in utilitarizem (McFarlane 2018: 273–274). Usposabljanje in izobraževanje sta potekala v t. i. azilih, ki so bili prostorsko segregirani. Prostorska segregacija je spodbudila mistifikacijo azilov in njihovih prebivalcev (McFarlane 2018: 274). Pristop do oseb s posebnimi potrebami je bil medikaliziran, kar pomeni obravnavo hendikepiranosti² kot nečesa patološkega, kar potrebuje konstantno zdravljenje, popravek ali odpravo (Rembis in dr. 2018: 1). Istočasno je dominacija medicinskega modela pomenila prakso zapiranja in kaznovanja, ki je bila v Evropi znana od 17. stoletja (Zaviršek 2014: 134).

Nov način obravnave hendikepiranosti v okviru »medicinskega modela« se pojavi v začetku petdesetih let 20. stoletja, to je t. i. medicinska rehabilitacija,

1. Članek je nastal v okviru raziskovalnega programa Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.
2. Koncept »hendikepa« (angl. »disability«) poudarja, da telesne, senzorne in intelektualne ovire posameznike sicer omejujejo pri vsakdanjih opravilih, resnične ovire pa nastanejo šele v stiku posameznika z izključujočim okoljem. Takšno okolje temelji na predstavi o »normalnem« telesu in »normalnem« delovanju, pri čemer vse, česar ne zazna kot »normalno«, doživlja bodisi kot »nenormalnost« bodisi kot »drugačnost« (Zaviršek 2014: 134).

ki je delovala v smeri priprave posameznika na samostojno življenje (Bregain 2018: 122). Usklajevala naj bi vse intervencije, namenjene oviranim osebam vseh starosti, vključno z izobraževanjem in poklicnim usposabljanjem. Zato se ta rehabilitacija nekaj let kasneje imenuje »integralna« rehabilitacija, sledimo pa ji do srede sedemdesetih let (Bregain 2018: 122).

O zgodovini hendikepa pa lahko govorimo šele v osemdesetih letih 20. stoletja, ko se ta pojavi v okviru študij o hendikepu (Rembis in dr. 2018: 2). Eklektična skupina avtorjev je izzvala dotedanji način razmišljanja o hendikepiranosti, načinu življenja oseb z ovirami in pomenu temeljnih konceptov, kot so identiteta, skupnost, državljanstvo in normalnost. Leta 1985 je Paul K. Longmore, aktivist za pravice hendikepiranih in zgodovinar hendikepa, pisal o negativnih in ponižujočih predstavah glede oseb z ovirami (Rembis in dr. 2018: 2). Namen zgodovine oseb s posebnostmi v razvoju je bil preseči nezaželen družbeni status v smislu oviranosti kot »ozdravljeni«, »popravljeni«, »rehabilitirani«.

Zgodovina hendikepa glede obravnave oseb z ovirami prikazuje tudi premik od zgodovine segregacije in izključevanja do večje vključenosti in zagotavljanja državljanskih pravic (Brown 2018: 488). Z novim razumevanjem hendikepa se razvije tudi proces integracije oseb z ovirami, ki ga države, tako kot koncept hendikepa, različno razumejo in izvajajo.

Osnovni fokus pričujočega prispevka so vzgojno-izobraževalni sistemi za gluhe, naglušne, slepe in slabovidne otroke v času od konca prve svetovne vojne do osamosvojitve Slovenije leta 1991, s poudarkom na obdobju po letu 1945. Skupini sta izbrani zato, ker sta bili v vsem obravnavanem obdobju enako opredeljeni tako s strani odločevalcev kot v družbi, medtem ko se je opredelitev oseb za večino drugih vrst hendikepiranosti *sčasoma zelo spreminjala in bo morala biti zaradi svoje kompleksnosti predmet posebne raziskave*. Namen prispevka je na podlagi arhivskega gradiva Arhiva Republike Slovenije, strokovne in spominske literature ter zakonodaje raziskati, kako so se ti sistemi spreminjali tako po svoji obliki kot tudi vsebini, ter ugotoviti povezave teh sprememb z elementi širšega okolja in družbe.

2 Obdobje med obema vojnama

Višji šolski svet v Ljubljani je na seji 6. aprila 1919 sklenil natančno pretehtati vprašanje skrbstvene vzgoje za otroke s posebnostmi v razvoju ter na podlagi ugotovitev sprejeti primerne smernice za njihovo vzgojo in izobraževanje. Skupno mnenje je bilo, da so za njihovo vzgojo in izobraževanje potrebna posebna strokovna znanja, kar so pokazale že izkušnje iz avstro-ogrske monarhije. Teh znanj ljudskošolski učitelji niso imeli, prav tako jim ni bil prilagojen redni vzgojno-izobraževalni program v ljudskih šolah. Višji šolski svet je ocenil, da je

nadaljevanje segregiranega učnega procesa v njihovo korist (Serše 2018: 35). Omenjeni otroci pogosto niti v domačem okolju niso imeli potrebnih socialnih spodbud, kaj šele potrebnega strokovnega znanja staršev.

Problem so predstavljale težnje po prostorski segregaciji. Leta 1922 je Ministrstvo za narodno zdravje preselilo Zavod za slepe iz Ljubljane v neprimerne prostore v Kočevje, ker je njegove dotedanje prostore preuredilo v bolnišnico za ženske bolezni (Šorn 2009: 266). Umik zavoda na periferijo lahko razumemo kot prostorsko segregacijo »motečih« in hendikepiranih. Težnje po preselitvi je bila deležna tudi šola za gluhe otroke. Uprava splošne ljubljanske bolnišnice si je namreč prizadevala izsiliti preselitev zavoda na podeželje, njegove prostore pa uporabiti za svoje namene (Dermelj 1950: 17). Splošna bolnišnica se je soočala s hudim pomanjkanjem prostora (Dobaja 2018: 55–68).

Tudi na sejah banskega sveta Dravske banovine, natančneje na seji januarja 1931, so nekateri banski svetniki predlagali prostorsko segregacijo v smislu preselitve gluhih in slepih otrok ter vedenjsko problematičnih dečkov na skupno posestvo v Ponovičah (AS 77, t. e. 1, 22. 1. 1931). Taki predlogi so pojasnjevali varčevanje pri vzdrževanju upravnega aparata in niso v ničemer izhajali iz potreb omenjenih mladoletnih. Ban Drago Marušič je take predloge zavrnil, saj se je zavedal, da terjajo podrobno študijo (AS 77, t. e. 1, 22. 1. 1931).

Gluhi otroci so bili tako kot vsi otroci s posebnimi potrebami obravnavani – če uporabimo izraz iz zapisnika zasedanja banskega sveta februarja 1938 – kot reveži (AS 77, t. e. 12, 16. 2. 1938) v smislu oviranosti in večinoma slabega socialnega statusa, ki so imeli z izobraževanjem v ljubljanski gluhonemnici (uporabljamo tedanji izraz) možnost odpraviti gluhoneme hibe (Pianecki 1940: 106–108). V obdobju med obema vojnama je bil gluhi otrok pojmovan kot oseba, katere pomanjkljivost je bilo treba odpraviti in prilagoditi polnočutni okolici. Pot za doseg tega cilja je bila glasovno-govorna metoda poučevanja. Oralna metoda je bila v obdobju med obema vojnama osrednja metoda poučevanja gluhih ne samo v Sloveniji, ampak tudi širše v Evropi. Bila je način približanja in integriranja gluhega otroka slišči okolici, kretnje pa so bile prisotne le za pojasnjevanje pojmov (Dobaja 2022: 47–67).

V času internatskega šolanja so se gluhi in slepi učenci usposobili za ročne poklice, prilagojene njihovim posebnostim. Kaj več mladi po koncu osnovne šole v obdobju med obema vojnama niso mogli doseči, saj s strani oblasti in širše družbe niso imeli takšne podpore, kot je bilo to v drugih evropskih državah (Mazi 1933: 15–20).

V obdobju med obema vojnama sta segregirana vzgoja in izobraževanje omogočila strokovno vzgojno-izobraževalno delo (pogosto v skromnih razmerah) z otroki s posebnimi potrebami, prilagojeno njihovim potrebam, ter jim

omogočila integracijo v družbo v smislu izučiti se poklica, dobiti zaposlitev in biti finančno neodvisen. To je bil v obdobju med obema vojnama končni cilj vzgojno-izobraževalnih ustanov za otroke s posebnimi potrebami. Tako pojmovanje gluhih in slepih otrok kot na splošno otrok s posebnimi potrebami je bilo prisotno tudi po drugi svetovni vojni, torej integracija v smislu prilagajanja družbi, pri čemer pa je vedno bolj stopalo v ospredje razvijanje pozitivnega odnosa družbe do omenjenih otrok. Povojna oblast je med ključne naloge postavila skrb za ogrožene osebe, med katere so sodili tudi otroci s posebnimi potrebami (Vehar 2018: 847). Podatki ministrstva za socialno skrbstvo glede števila omenjenih otrok za čas tik ob koncu druge svetovne vojne niso popolni. Natančna ocena je bila narejena šele leta 1947, ko je bilo evidentiranih 34.481 otrok, ki so deloma ali v celoti potrebovali javno pomoč. Od tega je bilo 3375 otrok s posebnimi potrebami, med njimi 2650 gluhih, slepih in slabovidnih (Vehar 2018: 849).

3 Obdobje po drugi svetovni vojni

Takoj po drugi svetovni vojni sta se gluhonemnica in Zavod za slepe otroke soočila z vprašanjem pristojnosti in prostora. Vodja kabineta pri Ministrstvu za socialno politiko je 26. junija 1945 na Ministrstvo za prosveto naslovil vprašanje o pristojnosti gluhonemnice, in sicer ali kot šolska ustanova sodi v pristojnost prosvetnega ministrstva ali kot zavod za socialne pomoči potrebne sodi v pristojnost socialnega ministrstva (AS 231, t. e. 37, 1945). Med obema ministrstvoma ni bilo razjasnjeno vprašanje, ali sta šola za gluhe otroke in šola za slepe otroke prosvetni ali socialni ustanovi. Če je bilo v obdobju med obema vojnama jasno, da gre za prosvetni ustanovi, ki pa sta spričo razmer (večina učencev je prihajala iz socialno šibkih družin) neformalno postali tudi socialni ustanovi, v obdobju takoj po drugi svetovni vojni to ni bilo jasno. Obe skupini otrok sta bili spričo svojih ovir avtomatično obravnavani kot socialne pomoči potrebne osebe. Začasna delegatka Zavoda za slepe otroke Vilma Kralj je v dopisu prosvetnemu ministrstvu z dne 25. junija 1945 jasno zapisala, da je zavod v prvi vrsti prava šolska ustanova, in ne zavetišče. Njegova naloga pa je, »da nudi zdravim slepim splošno in poklicno izobrazbo« (AS 231, t. e. 37, 1945).

Za kakovosten pouk je bilo treba rešiti vprašanje primernih prostorov za slepe otroke. Zavod za slepe otroke v Kočevju je bil namreč med vojno v vojaških in bombnih napadih poškodovan, zato so se otroci preselili v ljubljansko gluhone-mnico (Šorn 2009: 274). Po vojni so oboji strokovni učitelji prosvetno ministrstvo, ki je v končni fazi prevzelo obe šoli, opozarjali na nujnost rešitve prostorskega vprašanja. Vodstvo Zavoda za slepe otroke je pozivalo ministrstvo, naj slepi otroci dobijo lastne šolske prostore v središču Slovenije, to je v Ljubljani. Čimprejšnjo

rešitev prostorskega vprašanja pa je terjalo tudi dejstvo, da so septembra 1945 pričakovali vpis novih učencev. Zavod za slepe otroke je računal na najmanj 70 novih otrok (AS 231, t. e. 37, 1945), gluhonemnica pa je skupaj z novovpisanimi pričakovala okoli 140 otrok (AS 231, t. e. 39, 1945). Povečano število slepih učencev je bilo povezano z nesrečami z eksplozivnimi sredstvi po vojni. V letih od 1945 do 1960 je bilo v zavodu 233 učencev, od katerih je bilo 64 učencev poškodovanih z razstrelivi (Golob 1999: 31). Povečano število učencev v gluhonemnici je bilo povezano z vpisom novincev v prvi razred in ponovnim prihodom tistih, ki so se šolali že pred vojno, pa so morali zaradi vojnih dogodkov ostati doma in prekiniti šolanje (Jakopič in Savić 1986: 81).

Konec vojne ni pomenil konca teženj po prostorski segregaciji gluhih in slepih otrok. Splošna bolnišnica je obudila težnje po pridobitvi prostorov ljubljanske gluhonemnice. Takratni minister za zdravje dr. Marjan Ahčin je v dopisu Ministrstvu za prosveto z dne 21. junija 1945 napovedal začetek adaptacije in razširitve posameznih oddelkov splošne bolnišnice (AS 231, t. e. 37, 1945). Nekaj manjših oddelkov je bilo treba preseliti iz kompleksa splošne bolnišnice, da bi se zagotovil potreben prostor, ostati pa so morali v čim večji bližini drugih oddelkov. Minister Ahčin je menil, da je edini primeren prostor za preselitev manjših oddelkov stavba ljubljanske gluhonemnice v neposredni bližini. Ministrstvo za prosveto je pozval k reševanju vprašanja premestitve gluhonemnice (AS 231, t. e. 37, 1945). Njegov predlog je izrazil prostorske segregacije. Navajamo njegove besede: »[Z]ato predlagam Ministrstvu za prosveto, da pristopi k rešitvi vprašanja premestitve gluhonemnice, za katero ni nujno, da je v Ljubljani sami, in kateri bi bilo možno odkazati primerno posestvo, ki jih je sedaj gotovo več na razpolago« (AS 231, t. e. 37, 1945).

Teženj po prostorski segregaciji je bil takoj po vojni deležen tudi Zavod za slepe otroke. Bile so težnje po njegovi preselitvi v Jelšin Grad pri Šmarju pri Jelšah (Golob 1999: 31). Ravnateljica zavoda in tiflopedagoginja Bogomira Dobovšek je posredovala pri takratni ministrici za prosveto in kulturo Lidiji Šentjunc. Z njeno podporo je zavod ostal v Ljubljani (Golob 1999: 31). Dobil je svoje prostore. Leta 1945 je Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije (LRS) slepim otrokom dodelilo bivši zavod De Notre Dame in leta 1946 se je zavod dokončno preselil na Langusovo ulico, kjer je še danes (Šorn 2009: 274). Ljubljanska gluhonemnica je z letom 1950 dobila novo ime – Zavod za gluho mladino v Ljubljani (Jakopič in Savić 1986: 82). Zavod so leta 1966 preselili v nove, večje prostore na Vojkovi cesti za Bežigradom v Ljubljani (Jakopič in Savić 1986: 92). Danes na tem mestu deluje Zavod za gluhe in naglušne Ljubljana (ZGNL).

Začetne težnje po prostorski segregaciji vseeno ne morejo negirati novega, kakovostnejšega vzgojno-izobraževalnega procesa gluhih in slepih otrok v

Sloveniji ter na splošno otrok s posebnimi potrebami. Zavoda sta vzgojo in izobraževanje razširila tudi na naglušne in slabovidne otroke.

3.1 Osnovnošolsko izobraževanje

Ustava Federativne ljudske republike Jugoslavije (FLRJ) iz leta 1946 je zagotavljala vzgojo in izobrazbo vsej mladini v državi (Odlok ustavodajne skupščine FLRJ o proglasitvi ustave FLRJ 1946). Obvezno osnovnošolsko šolanje je določal Zakon o sedemletnem osnovnem šolanju (Zakon o sedemletnem osnovnem šolanju 1945). S tem zakonom je bila določena šolska obveznost od 7. do 15. leta starosti. Osnovnošolsko izobraževanje je bilo obvezno tudi za otroke s posebnimi potrebami. V obeh ljubljanskih zavodih kakor tudi v portoroškem in kasneje mariborskem,³ je potekal segregiran učni proces, prilagojen posebnostim in potrebam učencev. V začetku februarja 1946 je prosvetno ministrstvo FLRJ Ministrstvu za prosveto Narodne vlade Slovenije in drugim republiškim ministrstvom poslalo okvirni učni načrt in program za šole za otroke s posebnimi potrebami z namenom preučitve. Ministrstvo za prosveto FLRJ je republiške predloge in dopolnitve pričakovalo do marca 1946 (AS 231, t. e. 48, 1946). Na osnovi predlogov je predsednik Komiteja za šolstvo in znanost vlade FLRJ Boris Zihelr konec istega leta na republiška prosvetna ministrstva naslovil okvirne učne načrte in programe za šole za otroke s posebnimi potrebami ter jih pozval, naj na njihovi osnovi in na osnovi učnega programa za redne osnovne šole izdelajo učne načrte in programe za omenjene šole ter en izvod pošljejo Komiteju za šolstvo in znanost FLRJ (AS 231, t. e. 48, 1946). Učni načrti so bili izdelani na osnovi učnih načrtov za redne osnovne šole, a prilagojeni posebnostim in potrebam otrok. To je od učiteljev zahtevalo veliko znanja in iznajdljivosti, predvsem zaradi pomanjkanja učil in učnih pripomočkov v letih po vojni (Petrič 1999: 48). Učna načrta obeh ljubljanskih zavodov sta opredelila vzgojno-izobraževalne cilje. Cilji vzgojno-izobraževalnega dela v ljubljanski gluhonemnici so bili usmerjeni v razvoj govora in odgledovanja⁴ z ust sogovornika do stopnje, ki sta gluhemu omogočala komunikacijo s slišječimi, pridobitev osnovnega znanja za vsakdanje življenje in vključitev v družbo kot produktivnemu članu, seznanjenemu

3. 1. januarja 1946 je z delom pričel Zavod za korekcijo sluha in govora v Portorožu. Bil je prvi zavod na osvobojenem ozemlju Primorske (Jakopič in Savič 1986: 110). Center za korekcijo sluha in govora je bil ustanovljen na 15. seji upravnega odbora Zdravstvenega doma Maribor 29. junija 1962 (Jakopič in Savič 1986: 101).
4. Večina glasov človeškega govora ima v svoji tvorbi tudi bolj ali manj izrazito vidno podobo, ki se kaže predvsem na ustnicah. Te optične podobe gluhonemi »odgledava« (bere z ust) in »posluša« z očmi. Odgledovanje je bilo zato eden od najpomembnejših predmetov v gluhonemnici (Dobaja 2012: 390).

s pridobitvami osvobodilnega boja (AS 231, t. e. 48, 1946). Oralna metoda poučevanja je bila v Sloveniji prevladujoča tudi po drugi svetovni vojni. Njeno prevlado je stroka argumentirala enako kot v obdobju med obema vojnama. Znakovni jezik je bil izključen iz pouka, kar je pri marsikaterem učencu ustvarjalo stiske: »Mučili smo se z izgovorjavo, obenem pa so naše iztegnjene roke ob bokih sooblikovale neke kretnje« (Pavlič 2014: 11). Šele strokovni posvet v Portorožu leta 1986 je sprejel sklep o rehabilitaciji znakovnega jezika (Rogič Ožek in dr. 2019: 8). Po sprejetju deklaracije o znakovnih jezikih leta 1988 so mnoge države, tudi Slovenija, zakonsko priznale pravico do uporabe znakovnega jezika v javnih jezikovnih položajih (Rogič Ožek in dr. 2019: 8–9).

Cilji šole za slepe otroke so bili prav tako usmerjeni v osvojitve osnovnih znanj, ki bi slepim omogočila vključitev v družbo kot produktivnim članom (AS 231, t. e. 48, 1946). Opredelitev vzgojno-izobraževalnih ciljev je podobna kot v obdobju med obema vojnama – pridobitev osnovne izobrazbe, ki bo gluhim in slepim omogočila integracijo v družbo in samostojno življenje. V duhu novega časa pa je oblast poudarjala še pomen družbeno-politične vzgoje v smislu seznanitve otrok s pridobitvami osvobodilnega boja⁵ in njihove kasnejše pravilne usmeritve v delovni kolektiv. Torej, družba kot celota naj bi prispevala k izgrajevanju novega človeka, človeka socializma, ki ima čut dolžnosti, odgovornosti, notranje discipline in pravega tovarištva (AS 231, t. e. 94, 1948). V tem smislu se je tudi od učiteljev pričakovala družbena angažiranost in poudarjanje vezi šola – dom. Starši so bili veliko bolj spodbujeni k udeležbi pri vzgojno-izobraževalnem procesu kot v predvojnem obdobju. Z nadaljnjim razvojem je postajalo sodelovanje s starši vse bolj pomembno.

Ljubljanski osnovni šoli za obe skupini obravnavanih otrok sta bili internatsko urejeni. V portoroškem zavodu je bil dom za učence iz oddaljenih krajev Slovenije, kasneje pa so razvili tudi sistem rejništva (Jakopič in Savić 1986: 108), prav tako v mariborskem centru (Jakopič in Savić 1986: 113). Učno in vzgojno delo v obeh ljubljanskih zavodih je potekalo v predšolskem oddelku in do leta 1950 v sedmih razredih osnovne šole (Golob 1999: 48). Ko so leta 1950 uvedli ponovno osemletno šolsko obveznost, sta tudi oba ljubljanska zavoda uvedla štiri razrede osnovne šole in štiri razrede nižje gimnazije (Golob 1999: 48). Po letu 1950 je portoroški zavod v večini sledil učnemu načrtu ljubljanske šole za gluhe (Jakopič in Savić 1986: 135). Z vrsto zakonov in uredb za vse vrste

5. Učenci so v šolskih glasilih pisali tudi o zgodovinskih dogodkih iz časov osvobodilnega boja, o zgodovini Komunistične partije Jugoslavije (KPJ), delu mladinske organizacije in obiskih pomembnih spominskih obeležij. Tvrstne spise zasledimo npr. v glasilu Zavoda za slepo in slabovidno mladino *Naša misel*, šolsko leto 1972/73.

šol je oblast med letoma 1958 in 1962 utrdila enotno osemletno osnovno šolo kot edino obliko obveznega osnovnega šolanja (Okoliš 2008: 120). Šolska reforma leta 1958 je uvedla enotni sistem vzgoje in izobraževanja, ki so ga sestavljale tudi šole za »obvezno osnovno vzgojo in strokovno izobraževanje otrok z motnjami v telesnem in duševnem razvoju«, kot lahko beremo v 5. členu Splošnega zakona o šolstvu (Ivanec 2013: 174). Osnovne šole za otroke s posebnimi potrebami so imele enako nalogo kot splošne osnovne šole, le da so poleg splošne vzgoje in izobrazbe ponujale tudi splošno strokovno izobrazbo. Leta 1946 je bila na ljubljanski gluhonemnici ustanovljena obrtnonadaljevalna šola, za ustanovitev katere se je zavzel predvsem tedanji ravnatelj Mirko Dermelj (AS 231, t. e. 50, 1946). Ministrstvo za industrijo je odobrilo ustanovitev šole, ki je, kot lahko beremo v poročilu ob otvoritvi šole, pričala o skrbi ljudske oblasti do delavstva, »kamor spadajo tudi vsi naši gluhonemi« (AS 231, t. e. 50, 1946). Kot je bilo izrečeno na enem od plenarov Centralnega komiteja (CK) Zveze komunistov Slovenije (ZKS) v začetku petdesetih let, je bil glavni vzgojni smoter vzgojiti obrtnega, industrijskega delavca, ki bo po svojih moralnih kvalitetah, umskih sposobnostih in ročni spretnosti ustrezal zahtevam socialistične družbe in gospodarstva (AS 1589/III, t. e. 2, a. e. 153, 1953). Taka usmeritev je bila namenjena vsem mladostnikom. Pri otrocih s posebnimi potrebami je to pomenilo, da se jih usposobi za samostojno, kvalificirano, priučeno ali pomožno delo v gospodarstvu.

V segregiranem osnovnošolskem izobraževanju so si prizadevali »omiliti in odpraviti razvojne motnje«, usmeriti in usposobiti učence za poklice, za »aktivno udeležbo otrok v gospodarskem in družbenem življenju«, vzpostaviti pozitiven odnos širše družbe do teh otrok ter staršem zagotavljati pomoč pri njihovi vzgoji (Ivanec 2013: 174).

Otroci s posebnimi potrebami so torej imeli zakonsko podporo stroke in države za prilagojeno izobraževanje in izučitev poklica. S tem bi postali aktivni člani družbe, ki je bila zakonsko pozvana, naj jih integrira. Da pa je bila integracija čim uspešnejša, so morali skozi proces »omilitve oziroma odprave razvojnih motenj«. Torej je bila družba »pripravljena« integrirati le tiste otroke, ki so »uspešno« opravili omenjeni proces. V tem obdobju lahko integracijo še vedno razumemo kot prilagajanje »posebnih« večinskim »neposebnim«. V obravnavanem obdobju se v strokovni literaturi celoten vzgojno-izobraževalni proces za otroke s posebnimi potrebami poimenuje rehabilitacija v smislu celotnega procesa, ki ima končni cilj vključitev v produktivno družbeno življenje (Skala 1962: 284). Zavod za gluho mladino, po letu 1964 imenovan Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih Ljubljana, je sebe opredeljeval kot rehabilitacijsko delovno organizacijo posebnega družbenega pomena, ki je izvajala izobraževalno, vzgojno,

storitveno in proizvodno dejavnost (Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih Ljubljana 1986). Zavod za slepo in slabovidno mladino je 22. junija 1979 prejel priznanje Staneta Žagarja, učitelja in narodnega heroja, za dosežke pri rehabilitaciji in vključevanju številnih generacij slepe in slabovidne mladine v aktivno družbeno življenje (Golob 1999: 80). Center za korekcijo sluha in govora v Mariboru je ob 10. obletnici prejel priznanje Osvobodilne fronte za dosežke na področju rehabilitacije oseb z motnjo sluha in govora (Jakopič in Savič 1986: 104).

Poleg samega pouka so šole organizirale tudi več interesnih dejavnosti za učence, tako npr. šola za slepo mladino, marksistični, bralni, šahovski, kuharski in plesni krožek (Golob 1999: 49). Gluhi so se v ljubljanskem zavodu prav tako udeleževali v različnih krožkih, npr. tehničnem, modelarskem, rezbarskem, fotografskem, literarnem in športnem (Jakopič in Savič 1986: 94). Svoje znanje in uspehe so predstavili tudi izven zavoda in se na ta način predstavili širši javnosti. Slepi predvsem z glasbenimi nastopi (Golob 1999: 51), gluhi pa so se leta 1975 vključili v tekmovanje tabornikov Bičkova skala iz Bežigrada in so bili celo sprejeti pri maršalu Josipu Brozu Titu (Jakopič in Savič 1986: 94). Leta 1978 so se pričeli udeleževati tekmovanj v bralni znački ter se vključevali v delovanje in sekcije Pionirskega doma v Ljubljani (Jakopič in Savič 1986: 94). Znotraj segregiranega učnega procesa so torej potekale dejavnosti, ki so na neki način predstavljale predstopnjo dokončne integracije v družbo. To fazo integracije lahko razumemo kot spoznavanje otrok s posebnimi potrebami in družbe, v katero so se integrirali po koncu šolanja.

3.2 Možnosti nadaljnjega izobraževanja

V skladu s smernicami socialistične družbe je bilo tudi mladostnikom s posebnimi potrebami omogočeno nadaljnje izobraževanje, če so izkazali znanje in nadarjenost (Skala 1962: 58), kar pomeni, da je integracija v redne vzgojno-izobraževalne programe (predvsem)⁶ na višji stopnji dejansko potekala že pred t. i. integracijsko reformo (»gibanje za integracijo«) med letoma 1970 in 1980 (Schmidt, b. d.), o čemer nekoliko kasneje.

V prvem desetletju po vojni se je največ gluhih po končanem osnovnošolskem izobraževanju usmerilo v grafično stroko, krojaško in šiviljsko obrt, kovinarstvo in mizarstvo (Jakopič in Savič 1986: 87). Nekaterim gluhim je uspelo pridobiti

6. Bili so posamezni primeri integracije na osnovnošolski stopnji. V Centru za korekcijo sluha in govora v Mariboru so bili septembra 1966 učenci tretjega razreda po predhodnem izpitu pred komisijo prešolani v četrti razred redne Osnovne šole Antona Aškercarja. Center jim je pomagal pri šolanju in spremljal njihov napredek (Jakopič in Savič 1986: 103).

tudi višjo in visoko izobrazbo; akademsko izobrazbo je npr. dosegel kipar Ivan Štrekelj (1916–1975), nekateri nekdanji učenci so se izobrazili tudi v zobotehnični stroki in končali srednjo tehniško šolo (Jakopič in Savić 1986: 87). Posameznim gluhim je integracija v redne šolske programe na višji stopnji tako uspela že pred t. i. gibanjem za integracijo, pri čemer je bila seveda pomembna podpora domačega okolja in skupnosti.

Ravnateljica Zavoda za slepo in slabovidno mladino Mira Dobovšek je navedla zanimive podatke o nadaljnjem izobraževanju slepe mladine v obdobju od 1945 do 1960 (Golob 1999: 58). Tovrstnih podatkov za gluho mladino v teku raziskovalnega dela žal nismo zasledili.

V obdobju od 1945 do 1960 je osnovno šolo končalo več kot 120 slepih oseb (Golob 1999: 58). Od teh jih je 15 nadaljevalo šolanje na strokovnih šolah in gimnaziji. Ena oseba je diplomirala na Filozofski fakulteti v Ljubljani, dve sta končali učiteljske, štiri so pridobile kvalifikacijo učitelja praktičnega pouka, šest jih je končalo fizioterapevtsko šolo v Beogradu in so se zaposlile v zdravstvenih ustanovah, 64 oseb se je izučilo za telefoniste in so se zaposlili, 35 oseb pa se jih je zaposlilo v industriji (Golob 1999: 58). Po končani osnovni šoli v Zavodu za slepo in slabovidno mladino so imeli učenci načeloma tri možnosti za nadaljnje izobraževanje: fizioterapevt, telefonist ali administrator. Izobraževanje za fizioterapevta je potekalo na Srednji fizioterapevtski šoli, odsek za slepe v Beogradu⁷ (Padežnik 2000: 53), izobraževanje za telefonista in administratorja pa v Centru slepih in slabovidnih v Škofji Loki (Padežnik 2000: 53). V Centru je potekalo tudi usposabljanje za ščetarstvo, metlarstvo in delo v kovinarski stroki. Preseganje teh okvirov je bilo prav tako odvisno od posameznika, predvsem pa podpore domačega okolja in obdobja, v katerem je posameznik obiskoval zavod. Navajamo dva primera, ki slikovito prikažeta različnost situacij. Prvi pričevalec je bil rojen leta 1939, drugi pa leta 1962:

Bil sem zanesenjaški dečko, katerega srčna želja je bila nadaljevati šolanje na srednji glasbeni šoli. Ker smo živeli v čudnih časih, ko vodstvo Zavoda tega ni podpiralo, kljub temu da nas je bilo kar nekaj, ki bi lahko v glasbi veliko dosegli, sem se moral izučiti za telefonista (Padežnik 2000: 47).

-
7. Z uvajanjem srednjega usmerjenega izobraževanja je bilo predvideno prilagajanje vsebin in metod dela za otroke s posebnimi potrebami. Slepim in slabovidnim se je odprla možnost vpisa v dvoletni program srednje zdravstvene šole in pridobitve poklica maser v fizioterapiji. Leta 1986 so dvoletni program ukinili z utemeljitvijo, da je prezahteven glede na posebnosti dijakov. Trditev ni bila v skladu z dejanskim stanjem, saj so mnogi učenci uspešno zaključili program, a s prilagoditvami pri praktičnem delu (Zavod za slepo in slabovidno mladino 1989: 12).

Osnovno šolo sem obiskoval v Zavodu za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani, nato sem odšel na gimnazijo v Tolmin, leta 1981 pa sem se vpisal na muzikologijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani, a je nikoli nisem končal. Zakaj nikoli končal? Zaradi lenobe in žuriranja (Padežnik 2000: 71).

3.3 Občutja otrok v segregiranem učnem procesu

Pogled od spodaj nam daje vpogled v občutke posameznih otrok, ki so bili vpeti v vzgojno-izobraževalni proces in so se pripravljali na integracijo, pri čemer je treba upoštevati, da gre za normativno konstruiran pogled, ki so ga predstavljali v medijih. Zgodbe tistih, ki so v zavodih doživljali nasilje, so večinoma skrite, saj so si zavodi in celotna družba močno prizadevali, da njihova pričevanja ne bi postala del javnega znanja. V današnjem času so bile zgodbe nekaterih postopoma razkrite. Prislunimo opisu nekdanjega gojenca ljubljanske gluhonemnice, ki je prišel v zavod konec leta 1957 oziroma v začetku leta 1958:

Poleg redne telovadbe, v začetku, nas je vadal strogi stari Lavrenčič, bil je hudoben, kdor ni prav izvedel vaje, mu je zalučal kapelko v noge. Kapelka, to je kak meter dolga in kake 3 centimetre debela bukova palica, še zdaj jo uporabljajo, sicer v lepši obliki, kapelniki na čelu godbe ali pa vodilne mažoretke na paradah. Po taki telovadbi je marsikdo imel »plave« gležnje. Okoli leta 1960 je telovadbo prevzel tovariš Starc, bil je bolj toleranten, malo smo zares telovadili, večinoma pa igrali med dvema ognjema in odbojko (Pavlič 2014: 10).

Opisano ravnanje prosvetnega delavca priča o velikem razkoraku med teoretičnimi smernicami vzgoje po letu 1945 in dejanskim stanjem. V začetku novembra 1945 je namreč vodja odseka za srednje šolstvo Viktor Smolej na učitelje učiteljišč in gimnazij naslovil dopis, v katerem je opozoril na nepravilna ravnanja nekaterih profesorjev za dosego discipline in podal vzgojne smernice, ki bi prispevale k disciplini učencev (AS 231, t. e. 46, l. 1945). Opozoril je na nekonstruktivnost starih vzgojnih ukrepov, kot sta npr. ukor in izključitev, ter absolutno nasprotoval uporabi telesne kazni. Uporabo omenjenih vzgojnih ukrepov je označil za nesprejemljive novi dobi po drugi svetovni vojni (AS 231, t. e. 46, l. 1945). Vir se sicer obrača na vodstva gimnazij in učiteljišč, a ga lahko apliciramo tudi na šole za otroke s posebnimi potrebami.

Občutja otrok so na eni strani pozitivna pričakovanja, želja prispevati svoj delež družbi, izrazi hvaležnosti strokovnim učiteljem in inštituciji za pridobljeno znanje in možnost samostojnega življenja ter želja dobiti zaposlitev v bližini doma:

Ta pomlad je zadnja v zavodu. Vesel sem, da sem se v zavodu tako lepo naučil živeti in da bom sposoben stopiti v poklic. Rad bi postal koristen

član družbe, da bi nudil družbi to, kar jaz zmorem in kar zahtevajo od mene. Postati nameravam telefonist (Frfojla 1959: 14).

Omenjeni zapis je slikovit prikaz, kako je bila poveljna ideologija usmerjena v oblikovanje slehernega človeka kot koristnega člana družbe.

Na drugi strani so prisotne želje po življenju brez posebnosti v razvoju, hrepenenja po drugačnem poklicu, kot je bil načelno namenjen slepim in slabovidnim (telefonist), ter vdanost v usodo:

Včasih mislim, da bi se spremenil v smučarskega skakalca, ki bi skakal v Planici. Zelo bi bil vesel, če bi dobro videl in ne bi bil v skupini C. Rad bi bil slaven in znan po vsem svetu. Želim si, da bi v časopisih bral o sebi, a to so samo želje. Vem, da se mi te želje ne bodo uresničile. Tako se moram zadovoljiti s tem, kar sem. Gotovo bom po končani osnovni šoli postal telefonist. Drugega mi ne preostaja, vdal sem se v usodo (Sandy 1972/73).

Želje posameznika so bile povsem zanemarijene. Pomembno je bilo le tisto, kar je družba menila, da posameznik zmore.

3.4 Gibanje za integracijo

Pedagog Anton Skala je v svojem delu *O vzgoji razvojno prizadetih otrok* iz leta 1962 stroko in družbo opozoril tudi na drugačen vidik integracije in iskanje možnosti za njeno dejansko izvajanje. Kjer bi bilo to mogoče ter po posvetu stroke in staršev je namreč svetoval integracijo otrok s posebnimi potrebami v običajni vzgojno-izobraževalni proces skupaj z njihovimi vrstniki brez posebnosti v razvoju že na nižji stopnji izobraževanja ali vsaj njihovo vzgojo in izobraževanje v enakem okolju, a ločeno od vrstnikov brez posebnosti v razvoju (Skala 1962: 57). Do dejanskega, širše družbeno angažiranega izvajanja tovrstnih usmeritev je preteklo več let.

Med letoma 1970 in 1980 so v šolah in skupnostih potekali integracijska reforma, gibanje za integracijo (Schmidt, b. d.), poskusi izogibanja segregiranim in izoliranim oblikam vzgoje in izobraževanja otrok s posebnimi potrebami ter njihovo vključevanje v redne programe pod določenimi pogoji in s prilagajanjem šolskemu sistemu. Otrok je moral doseči predpisane standarde znanja. Defektolog Božidar Opara to fazo vključevanja otrok s posebnimi potrebami pojasni z besedami, da »so otroci živeli med nami« (Opara v Marussig 2017). Fizična integracija pa še ne pomeni otrokovega napredka in razvoja, če ni poskrbljeno za funkcionalno in socialno integracijo. Implementacija integracije v prakso je zelo zahtevna in kompleksna, saj od učiteljev zahteva delo z različnimi učenci (Schmidt 2006: 321).

Leto 1980 je bilo v znamenju nove šolske reforme, ki je pomenila ključni premik k enotni zakonodaji splošnega in posebnega šolstva (Ivanec 2013: 194). Zakon

o vzgoji in varstvu predšolskih otrok iz leta 1980 (Uradni list 5/1980) je v 20. členu določal, da se vzgoja in varstvo predšolskih otrok s posebnimi potrebami izvajata v skladu s tem zakonom in posebnimi predpisi. 30. člen zakona pa je določal, da vzgojno-varstvena organizacija (vrtec) posveča posebno skrb vzgoji in varstvu predšolskih otrok, ki potrebujejo prilagojeno vsebino in organizacijo dela. Posebna skrb je bila usmerjena v dva segmenta: a) individualizacijo dela in prilagajanje vsebine dela v rednih oddelkih ter b) oblikovanje posebnih oddelkov in skupin s prilagojenim programom (AS 2061, t. e. 24, 1981). Pred vstopom v šolo je potekala priprava, ki je v primeru gluhih in naglušnih trajala najmanj 240 ur v zadnjih dveh letih pred vstopom v šolo. Obsegala je urjenje osnovnih oblik gibanja, razvijanje govora, spoznavanje in igranje rajalnih iger, vizualno zaznavanje, zaznavanje okusa in kinestetsko zaznavanje (AS 2061, t. e. 24, 1981). S tovrstno pripravo na osnovno šolo so predšolski oddelki gluhih in naglušnim otrokom omogočili bodoče aktivno sodelovanje v vzgojno-izobraževalnem procesu redne osnovne šole, to je pozitivno počutje med vrstniki v šolski skupnosti. Pomemben dejavnik uspešne integracije je bilo sodelovanje šole s starši in pomoč staršem ter sodelovanje s strokovnjaki za zgodnje odkrivanje otrokovih posebnosti v razvoju.

Vpogled v praktično izvajanje integracije pokaže na težave in normativno neurejenost. Kot primer navajamo Center za korekcijo sluha in govora v Portorožu (CKSG). V šolskem letu 1982/83 je bilo v osnovno šolo vključenih 43 učencev (Jakopič in Savič 1986: 112). V tem šolskem letu je bilo sedem učencev vključenih v redne osnovne šole (Jakopič in Savič 1986: 112). Center si je sicer prizadeval za redno spremljanje integriranih učencev, sodelovanje z osnovnimi šolami ter svetovanje staršem in učiteljem, a je bilo vse to povezano s stroški, ki niso bili majhni (Jakopič in Savič 1986: 115). Šolski okoliš je bil namreč obsežen. Osnovne šole, ki so sprejele integrirane učence, so bile zelo razumevajoče, a so bili normativi v njih vedno zahtevnejši (Jakopič in Savič 1986: 115). Surdopedagogi so opozarjali, da se en integriran učenec šteje za 4–5 polnočutnih otrok. Zaradi tega je bilo od učitelja, ki je imel v razredu 30 učencev, težko pričakovati, da se bo lahko integriranemu učencu trajno individualno posvetil (Jakopič in Savič 1986: 115). Dejansko so bili integrirani učenci kljub pozitivni naravnosti šole in učitelja odvisni od sebe in podpore staršev. CKSG je ugotavljal, da je bilo sodelovanje z osnovnimi šolami preveč na stopnji teoretičnega dogovarjanja, ki v praksi ni zaživel. Mobilna služba, ki bi spremljala in vodila integrirane učence na terenu, pa v tistem obdobju v Centru še ni bila učinkovito organizirana (Jakopič in Savič 1986: 115).

Zavod za slepo in slabovidno mladino je z mobilno tiflopedagoško službo spremljal predšolske otroke, ki so bili v domačem okolju ali vključeni v redni

vrtec, in učence, ki so se integrirali v redno osnovno šolo (Zavod za slepo in slabovidno mladino 1989: 11). Mobilni tiflopedagog je staršem, vzgojiteljem in učiteljem svetoval ustrezne pristope vzgoje in izobraževanja. Učence je oskrboval s specialnimi pripomočki, prilagojenimi učbeniki, zvezki in drugimi učili. Zavod je vsako leto priredil seminarje za starše, vzgojitelje in učitelje. Imel je redne stike z zdravstveno in socialno službo ter medobčinskimi društvi slepih in slabovidnih, ki so imeli pomembno vlogo pri zaposlovanju in integraciji slepih in slabovidnih po koncu šolanja (Zavod za slepo in slabovidno mladino 1989: 11).

Strokovni svet Socialistične republike (SR) Slovenije za vzgojo in izobraževanje je na 15. seji 13. maja 1981 in na 17. seji 29. junija 1981 (AS 2061, t. e. 24, 1982) poudaril, da naj bi vsi družbeni in strokovni deležniki v okviru svojih nalog storili vse za zagotovitev skladnega in hitrejšega razvoja vzgoje, izobraževanja in delovnega usposabljanja za mladino s posebnimi potrebami. To naj bi bila trajna skrb in odgovornost vseh dejavnikov družbe, zlasti posebnih izobraževalnih skupnosti. S šolskim letom 1981/82 so se učenci s posebnimi potrebami vključili v naslednje srednješolske izobraževalne programe (AS 2061, t. e. 24, 1982):

- a) Redni programi srednjega izobraževanja, ki niso prilagojeni potrebam omejenih učencev. Srednja šola jih je lahko oprostila sodelovanja pri posameznih predmetih, vendar jim je morala zagotoviti enakovredno usposobljenost izobraževanja za delo. Učitelji so pri izobraževanju učencev s posebnimi potrebami prilagajali oblike in metode dela.
- b) Izobraževanje po prilagojenih programih, ki so jih izvajale redne izobraževalne organizacije srednjega izobraževanja in organizacije za usposabljanje (enote usmerjenega izobraževanja).
- c) Usposabljanje po programih za usposabljanje v organizacijah združenega dela (OZD), to je neposredno v delovnem procesu.

V začetku osemdesetih let so posebne izobraževalne skupnosti sprejele prilagoditve vzgojno-izobraževalnih programov za pridobitev izobrazbe, in sicer v kovinskopredelovalni, elektrotehniški, lesarski, grafični, tekstilni, poštni in družboslovni dejavnosti ter v osebnih storitvah (AS 2061, t. e. 24, 1982). V šolskem letu 1980/81 je od skupno 83 slepih in slabovidnih učencev deset učencev zaključilo srednješolske programe: šest učencev je bilo vključenih v redne programe srednjega izobraževanja (elektrotehniška, ekonomska, gostinska in turistična ter zdravstvena usmeritev), trije učenci so se usposabljali v t. i. organizacijah za usposabljanje, ki so delovale tako samostojno kot tudi pod okriljem vzgojno-izobraževalnih, zdravstvenih ali socialnih ustanov (kovinsko-predelovalna, poštna usmeritev), en učenec se je usposabljal v OZD (AS 2061, t. e. 24, 1982).

V istem šolskem letu je osnovno šolo zaključilo 43 gluhih in naglušnih učencev (AS 2061, t. e. 24, 1982). Od tega se je sedem učencev vpisalo v redne programe srednjega izobraževanja (kemijska, kovinskopredelovalna, elektro, lesarska usmeritev), devet učencev v prilagojene programe srednjega izobraževanja (grafična, kovinskopredelovalna in tekstilna tehnologija), trije učenci v redne skrajšane programe (kovinskopredelovalna usmeritev, usmeritev gradbena mehanizacija) in 12 v prilagojene skrajšane programe (kovinskopredelovalna, lesarska, tekstilna tehnologija), šest učencev je bilo vključenih v programe za usposabljanje v organizaciji za usposabljanje (grafična, kovinskopredelovalna in lesarska usmeritev), en učenec je bil na usposabljanju v OZD, preostali učenci pa so se zaposlili v OZD oziroma so ostali na domačih kmetijah (AS 2061, t. e. 24, 1982).

Primerjava z občo populacijo pokaže zelo nizek delež tistih mladih, ki so se iz institucionaliziranega osnovnega izobraževanja vpisali naprej v redne srednje šole, še manj pa jih je šolanje nadaljevalo na univerzitetni ravni. Njihovo izobraževanje je bilo v veliki meri omejeno na usposabljanje v tehniških poklicih.

4 Posebno poročilo zagovornika načela enakosti

Zgodovinsko gledano se je proces integracije pojavil kot razmislek o slabostih povsem segregirane vzgoje in izobraževanja otrok s posebnimi potrebami. Integracija je pomenila veliko spremembo, zato se je med strokovnjaki o tem veliko razpravljalo, mnjenja in stališča so bila različna. Ne glede na to pa sta segregacija in integracija le dva idejna ekstrema, ki v praksi nista bila v polnosti izvedena. Tako se praktično v vseh obdobjih pri skrbi za gluhe, naglušne, slepe in slabovidne prepletajo tako elementi segregacije kot tudi elementi integracije (v novejši dobi pa v ospredje stopa koncept inkluzije).

Ne glede na povedano je zlasti pomemben pogled od spodaj, torej občutja otrok s posebnimi potrebami, ki so bili ali so še del segregacijskih ali integracijskih vzgojno-izobraževalnih procesov. Najbolj povedna je naslednja izpoved učenca 8. razreda Zavoda za slepo in slabovidno mladino v Ljubljani: »Sem mar invalid? Teoretično da. Praktično mislim pa, da ne. Družba smatra tudi slepe za invalide, čeprav se nekateri ne čutimo kot invalidi« (Zavod za slepo in slabovidno mladino 1989).

Družba v veliki meri še danes narekuje izobraževalno pot otrok s posebnimi potrebami in jih ukaluplja v svoje miselne predstave. Leta 2021 je zagovornik načela enakosti Državnemu zboru Republike Slovenije poročal o položaju gluhih pri vključevanju v izobraževanje do najvišje ravni izobrazbe (Posebno poročilo 2021: 7). V poročilu je izpostavil vprašanje njihove enake obravnave in enakih

možnosti pri celostnem uresničevanju njihovih potencialov na področju vzgoje in izobraževanja ter vključevanja v družbo.

V integriranem sistemu šolanja v rednih šolskih programih je gluhemu učencu na podlagi odločbe o usmerjanju otrok s posebnimi potrebami v pomoč tolmač slovenskega znakovnega jezika, a le v določenem obsegu ur. To gluhemu onemogoča kakovosten pouk in pridobivanje informacij. Poročilo ugotavlja pogosto nerazumevanje gluhotе s strani učiteljev in njihovo neprilagajanje pouka gluhim učencem. Učitelji namreč razumevanja gluhega učenca pogosto ne preverjajo sprti (Posebno poročilo 2021: 58). Takšne situacije pri gluhih vzbujajo občutke izoliranosti in osamljenosti, kar posledično vpliva na njihovo uspešnost v izobraževalnem procesu (Posebno poročilo 2021: 60).

Nedvomno so bili v obravnavi otrok s posebnimi potrebami storjeni veliki premiki v integracijskih procesih, a Posebno poročilo, ki ga verjetno lahko apliciramo na vse otroke s posebnimi potrebami, nas spodbuja k razmišljanju, da še vedno ne dovolj.

SUMMARY

The article focuses on the education systems in place for deaf, hard of hearing, blind and visually impaired children from the end of the First World War until Slovenia gained its independence in 1991. By using archival sources, professional literature, legislation and the memoirs, the aim of the article is to explore the way the systems changed in form and content, as well as to connect these changes with broader elements of society. In that period, two underlying concepts were used in the care for children with special needs: segregation and integration. These are conceptual systems that evolved throughout various historical periods, transforming one another and in time forming a precursor to the modern inclusive education system. Segregation or exclusion may on one hand be the result of a lack of knowledge of various deficits in individual areas and fear of the unknown and different, which causes the exclusion of individuals from society. At the same time, the start of segregated upbringing and education for the mentioned children is recognised as positive and understood within the context of the start of the professional consideration of this vulnerable population that had not been taken care of earlier.

In the period between the two World Wars, segregated upbringing and education enabled professional educational work (often in modest conditions) with children with special needs, adapted to their needs, and enabled them to integrate into society in terms of learning a profession, getting a job and becoming financially independent. This was the ultimate goal of educational institutions for children with special needs in the period between the two World Wars.

The end of the Second World War did not mean the end of the tendencies towards the spatial segregation of deaf and blind children, but the initial tendencies for spatial segregation could not negate the new, better educational process of deaf and blind children in Slovenia and children with special needs in general. The school reform in 1958 introduced a uniform education system, also comprising special schools for the obligatory elementary and vocational education of children with special needs. Special elementary schools had the same task as general elementary schools, except that they provided general vocational education in addition to general education. In accordance with the guidelines of the socialist society, young people with special needs were also provided with further education as long as they demonstrated knowledge and talent, meaning that integration into regular educational programmes (mainly) on a higher level took place even before the 'movement for integration' between 1970 and 1980. In the 1980s, the 'movement for integration' was implemented, i.e., attempts to avoid segregated and isolated forms of education for children with special needs and to include them in regular programmes under certain conditions and by way of adaptation to the school system. The child had to achieve the prescribed knowledge standards.

Literatura

- Bregain, Gildas (2018): The role of international institutions in the process of categorization of disabled people (1930–1975). V R. Hanes, I. Brown in N. E. Hansen (ur.): *The Routledge History of Disability*: 117–132. Milton Park, Abingdon, Oxon; New York: Routledge.
- Brown, Steven E. (2018): Changing America's consciousness: a brief history of the Independent Living civil movement in the United States. V R. Hanes, I. Brown in N. E. Hansen (ur.): *The Routledge History of Disability*: 485–499. Milton Park, Abingdon, Oxon; New York: Routledge.
- Cergol Paradiž, Ana (2015): *Evgenika na Slovenskem*. Ljubljana: Sophia.
- Dobaja, Dunja (2012): Gluhonemnica v Ljubljani 1919–1940. V A. Škoro Babič, M. Jeraj, M. Košir in B. Balkovec (ur.): *Zgodovina otroštva/History of Childhood*: 385–396. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije.
- Dobaja, Dunja (2018): Bolnice u Kraljevini Jugoslaviji – »uskraćene« ustanove kurativne struke. Primer opšte bolnice u Ljubljani. *Istorija 20. veka*, 36 (2): 55–68.
- Dobaja, Dunja (2022): Izobraževanje in integracija gluhih v Sloveniji v obdobju med obema vojnama – pot iz revščine. V I. Smiljanič (ur.): *Sočutje in stigma: družbene razlike in revščina v slovenski novejši zgodovini*: 47–67. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino.
- Dermelj, Mirko (1950): Zgodovinski dogodki našega zavoda. V Z. Ermenc, V. Kmetec in Z. Pianeki (ur.): *Jubilejni zbornik Zavoda za gluho mladiño v Ljubljani 1900–1950*: 13–18. Ljubljana: Zavod za gluho mladiño.

- Frrolja, K. (1959): Postal bom koristen član družbe. V *Mladina Zavoda za slepo mladino*: izdano v počastitev 40. obletnice Zavoda za slepo mladino in v počastitev 40. obletnice KPJ in SKOJ: 14–15. Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino.
- Golob, Marija (1999): Pot k svetlobi. Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino.
- Hansen, Nancy E. (2018): Histories of education and training. V R. Hanes, I. Brown in N. E. Hansen (ur.): *The Routledge History of Disability*: 243–245. Milton Park, Abingdon, Oxon; New York: Routledge.
- Ivanec, Staša (2013): Otroci in mladostniki z motnjami v telesnem in duševnem razvoju v pravnih dokumentih v Sloveniji (1958–1980). *Zgodovinski časopis*, 67 (1/2): 172–200.
- Jakopič, Bogo, in Savić, Ljubomir (1986): Pota do besede. Pregled vzgoje, izobraževanja in usposabljanja slušno prizadetih na Slovenskem. Ljubljana: Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih.
- Mazi, Vilko (1933): Usoda gluhtoneme mladine. Ljubljana: Podporno društvo za gluhtonemo mladino.
- Mcfarlane, Hazel (2018): Out of sight, out of mind: blind asylums and missions in Scotland. V R. Hanes, I. Brown in N. E. Hansen (ur.): *The Routledge History of Disability*: 273–298. Milton Park, Abingdon, Oxon; New York: Routledge.
- Okoliš, Stane (2008): Zgodovina šolstva na Slovenskem. Ljubljana: Slovenski šolski muzej.
- Pianecki, Zora (1940): Gluhonemnica – zavod za odpravljanje gluhtonemih hib. V R. Dostal, in D. Supančič (ur.): *Štirideset let gluhtonemnice v Ljubljani*: 108–106. Ljubljana: Ravnateljstvo gluhtonemnice v Ljubljani.
- Padežnik, Stane (2000): Ustvarjalnost ne pozna teme. Ljubljana: Past.
- Pavlič, Slavko (2014): Gluhi nekoč in danes. Zgodovina gluhih v Ljubljani. V P. Rezar (ur.): *Konferenca »gluhi v Ljubljani nekoč in danes«*, 16. 10. 2014: 6–16. Ljubljana: Društvo učiteljev gluhih Slovenije.
- Rembis, Michael, Kudlick, Catherine, in Nielsen, Kim E. (2018): Introduction. V M. Rembis, C. Kudlick, in K. E. Nielsen (ur.): *The Oxford Handbook of Disability History*: 1–21. Oxford: University Press.
- Rogič Ožek, Simona, in dr. (2019): Koncept umestitve slovenskega znakovnega jezika v slovenski šolski prostor. Ljubljana: Zavod republike Slovenije za šolstvo.
- Sandy (1972/73): Zelo rad plešem in hodim na zabave. *Naša misel*, 1 (1).
- Skala, Anton (1962): O vzgoji razvojno prizadetih otrok. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Serše, Aleksandra (2018): Minka Skaberne (1882–1965): pobudnica in ustanoviteljica prve slovenske knjižnice za slepe. V P. Testen in S. Poljak Istenič (ur.): *Skrb za slepe v slovenski zgodovini ter vloga Minke Skaberne pri organizaciji izobraževanja slepih in slabovidnih*: 31–43. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Schmidt, Majda (2006): Zaznavanje integracije/inkluzije v osnovni šoli. *Sodobna pedagogika*, 57 (posebna izdaja): 320–337.

- Šorn, Mojca (2009): Zavod za slepe otroke in mladino v Kočevju. *Kronika*, 57 (izredna št.): 265–274.
- Vehar, Maja (2018): Zavodna oskrba pomoči potrebnih otrok v LRS med letoma 1945 in 1947. V K. Ajlec, B. Balkovec in B. Repe (ur.): *Nečakov zbornik: Procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja: 847–859*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Vršnik, Tina (2003): Segregacija, integracija, inkluzija? Pravica do izbire! *Sodobna pedagogika*, 54 (1): 140–151.
- Republika Slovenija. Zagovornik načela enakosti (2021): Posebno poročilo. Položaj gluhih v izobraževalnem sistemu. Ljubljana: Republika Slovenija. Zagovornik načela enakosti.
- Zavod za usposabljanje slušno in govorno prizadetih Ljubljana (1986). Ljubljana: ZUSGP.
- Zavod za slepo in slabovidno mladino: zgodovinski oris 1919–1989 (1989). Ljubljana: Zavod za slepo in slabovidno mladino.
- Zaviršek, Darja (2014): Opredelitev hendikepa in razvoj študija hendikepa v socialnem delu. *Mednarodna perspektiva. Socialno delo*, 53 (3/5): 133–145.

Viri

Arhivska gradiva Arhiva Republike Slovenije

- SI AS 77 Banski svet Dravske banovine, Prvo zasedanje, Stenografski zapisnik 3. seje banskega sveta, 22. 1. 1931.
- SI AS 77 Banski svet, t. e. 12, Deveto zasedanje, Stenografski zapisnik 3. seje, 16. 2. 1938.
- SI AS 231 Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, t. e. 37, Gluhonemnica – Odstop medicinski fakulteti, 21. 6. 1945.
- SI AS 231 Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, t. e. 37, Dopis začasne delegatke Zavoda za slepo mladino Ministrstvu prosvete Narodne vlade Slovenije, 25. 6. 1945.
- SI AS 231 Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, t. e. 37, Preskrba novega doma za slepo mladino, 25. 6. 1945.
- SI AS 231 Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, t. e. 39, Pričetek pouka v gluhoonemnici, 8. 9. 1945.
- SI AS 231 Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, t. e. 46, Disciplina in kazni v šoli, 10. 11. 1945.
- SI AS 231 Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, t. e. 48, Ministarstvu prosvete Slovenije, 2. 2. 1946.
- SI AS 231 Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, t. e. 48, Dopis predsednika komiteja Borisa Ziherla Ministrstvu prosvete Narodne republike Slovenije, 16. 11. 1946.

- SI AS 231 Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, t. e. 94, Zapisnik prve redne otvoritvene seje učiteljskega sveta v Zavodu za slepo mladino v Ljubljani, ki se je vršila 2. septembra 1948.
- SI AS 231 Ministrstvo za prosveto Ljudske republike Slovenije, t. e. 50, Poročilo o uradni otvoritvi obrtno nadaljevalne šole za gluhoneme na gluhonemnici v Ljubljani, dne 16. 4. 1946.
- SI AS 1589/III Centralni komite Zveze komunistov Slovenije, t. e. 2, a. e. 153, Zapisnik seje Izvršnega komiteja CK ZKS dne 27. 5. 1953.
- SI AS 2061 Zavod Republike Slovenije za šolstvo, t. e. 24, Gradivo za 21. sejo strokovnega sveta, 9. 12. 1981.
- SI AS 2061 Zavod Republike Slovenije za šolstvo, t. e. 24, Informacija o uresničevanju vzgojnoizobraževalnih programov za pridobitev izobrazbe in usposabljanje v srednjem izobraževanju ter o zaposlovanju v šolskem letu 1981/82 za učence z motnjami v telesnem in duševnem razvoju ter invalidne osebe, 19. 4. 1982.

Tiskani viri

- Zakon o sedemletnem osnovnem šolanju (1945). Uradni list DFJ, 84/1945.
- Odlok Ustavodajne skupščine Federativne ljudske republike Jugoslavije o proglasitvi ustave FLRJ (1946). Uradni list FLRJ, 10/1946.
- Zakon o vzgoji in varstvu predšolskih otrok (1980). Uradni list SRS, 5/1980.

Spletni viri

- Marussig, Jurij (2017): Z inkluzijo pridobimo vsi. Dnevnik, 11. 2. 2017. Dostopno prek: <https://www.dnevnik.si/1042762409> (21. 4. 2022).
- Schmidt, Majda (b. d.): Vzgoja in izobraževanje otrok s posebnimi potrebami (PP). Dostopno prek: <https://studentski.net/gradivo/umb> (21. 4. 2022).

Podatki o avtorici

dr. **Dunja Dobaja**

Inštitut za novejšo zgodovino

Privoz 11, 1000 Ljubljana, Slovenija

E-mail: dunja.dobaja@inz.si

Sara Pistotnik

»HUDE OSEBNE, DRUŽINSKE ALI GMOTNE RAZMERE«: SOCIALNI RAZLOGI ZA SPLAV IN UVEDBA SOCIALNE INDIKACIJE V SLOVENSKO ZAKONODAJO

IZVLEČEK

V članku obravnavam širitev dostopa do splava v Sloveniji od šestdesetih let 20. stoletja, predvsem uvedbo socialnih indikacij kot samostojne kategorije upravičenih razlogov za dovoljeni splav. Opisujem pravno ureditev, vlogo socialnih delavk v Komisijah za dovolitev splava in prakso odločanja o socialnih indikacijah, torej katere individualne, družinske in družbene razmere so bile upravičene za odobritev splava. Ker so takoj po uvedbi socialne indikacije tovrstne prošnje postale prevladujoče, je možno iz prakse odločanja o dovolitvi splava sklepati na družbene norme v socializmu. Bistven je premik od razumevanja splava kot medicinskega problema k razumevanju socialnih okoliščin, zaradi katerih so ženske posegale po njem, in sprememba fokusa države na ustvarjanje pogojev za politike načrtovanja družine.

KLJUČNE BESEDE: splav, socialna indikacija, komisije za dovolitev splava, socialno delo, socializem

“Serious Personal, Family or Material Circumstances”: Social Grounds for Abortion and the Introduction of a Social Indication in Legislation in Slovenia

ABSTRACT

In the article, I discuss the expansion of access to abortion in Slovenia since the 1960s, in particular the introduction of social indications as a separate category of legally accepted reasons for it. I describe legal regulations, the role of social

workers in Commissions granting abortion, and the practice of decision-making with regard to social reasons, i.e., which individual, family and social circumstances were considered legitimate to grant an abortion. Since such requests became dominant immediately after the introduction of social indications, the practice of decision-making can help us acknowledge social norms during socialism. In particular, this refers to a shift from understanding abortion as a medical problem to understanding social circumstances leading women to seek it and a change in the state's focus towards creating the conditions for family planning policies.

KEY WORDS: *abortion, social indication, commissions for granting abortion, social work, socialism*

1 Uvod¹

Splav je pogosto predmet burnih javnih razprav, saj gre za kompleksno etično vprašanje, ki ga obravnavajo številne discipline. Način, kako je splav reguliran, nam zato veliko pove o sami družbeni ureditvi in o glavnih idejnih tokovih, ki jo vodijo. V besedilu obravnavam postopno širitev dostopa do splava v petdesetih in šestdesetih letih 20. stoletja v Sloveniji, predvsem pa uvedbo socialne indikacije kot samostojne kategorije upravičenih razlogov za odobritev splava. Pri tem me je zanimala pravna ureditev socialne indikacije, kakšen je bil postopek odločanja Komisij za dovolitev splava, ki so jo ugotavljale, in praksa, ki se je po njeni uvedbi vzpostavila; natančneje, katere individualne, družinske in družbene razmere so veljale kot upravičen razlog za dovoljen splav. Podatke sem črpala iz različnih zgodovinskih virov iz obravnavanega obdobja, predvsem iz člankov v različnih specializiranih časopisih, in diplomskih del Višje šole za socialne delavce. Obenem me je zanimalo, ali je možno iz prakse odločanja o dovolitvi splava posredno sklepati na družbene norme v socializmu in kako so se te odražale pri umestitvi reproduktivnih pravic v širše polje socialnih politik.

2 Od kazenske odgovornosti do načrtovanja družine

Komisije za odpravo plodu oziroma komisije za dovolitev splava so torej svoje odločitve utemeljevale na tako imenovanih indikacijah, ki so v določenem obdobju veljale kot upravičen razlog za splav. V zakonodajo so jih začeli uvajati v prvi polovici 20. stoletja, ko se je počasi začel širiti dostop do umetne prekinitve

1. Članek je nastal v okviru temeljnega raziskovalnega projekta, ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije, št. projekta: J5-2566. Naslov: Socialno delo kot družbena naprava solidarnosti: izbrane problematike v zgodovinski in izkušnjiški optiki.

nosečnosti. Tako je bil leta 1929 sprejet jugoslovanski kazenski zakonik, ki je uvedel medicinsko indikacijo za splav (Rožman 2009: 302–303). Ta zakonska sprememba je tudi prvič pri nas institucionalizirala zdravniške komisije (Leskošek 2021: 111) kot del postopka za legalen, strokovno izveden splav. Glede tega vprašanja je namreč že med obema svetovnima vojnama potekala burna javna razprava, vključno z zahtevami za uvedbo etične, evgenične in socialne indikacije ter celo legalizacije, ki je vplivala tudi na kontekstualizacijo reproduktivnih pravic po letu 1945. Vendar zaradi različnih sistemskih razlogov (majhnega števila ginekologov, slabo razvitih zdravstvenih ustanov, slabih življenjskih razmer ipd.) ter ideoloških sporov glede splava v pravniških, medicinskih in partijskih krogih po vojni na tem področju ni bilo bistvenih sprememb (Dobrivojević v Leskošek 2021: 114–115). Nato je kazenski zakonik leta 1951 kazensko odgovornost omejil na osebo, ki je opravila nedovoljeni splav, kar pomeni, da ženska, ki se je k temu zatekla, ni bila več kriminalizirana (Maček 2004: 29–30). To je pomembno prispevalo k zmanjšanju umrljivosti žensk zaradi nestrokovno opravljenih posegov, saj so v primeru zapletov prej poiskale zdravniško pomoč.²

Leta 1952 je bila na tej podlagi izdana Uredba o postopku za dovoljeno odpravo plodu, ki je omogočila splav iz medicinskih (če bi nosečnost ogrozila življenje ali hudo prizadela zdravje ženske), evgeničnih (če je utemeljeno pričakovanje, da se bo otrok rodil s hudimi prirojenimi ovirami), pravnih (če je nosečnost posledica kaznivega dejanja, npr. posilstva) in socialno-medicinskih (če se bodo z rojstvom tako poslabšale življenjske razmere matere, da bi to ogrozilo njeno zdravje) indikacij (Rožman 2009: 306; Maček 2004: 30). Pogoji je bila odobritev komisije, praviloma v prvih treh mesecih nosečnosti, splavi pa so potekali v zdravstvenih ustanovah. Kljub temu da se je dostop do varnejše prekinitve nosečnosti z uredbo razširil, je bil nedovoljeni splav še naprej prisoten (Rožman 2009: 306–307) in je ostajal velik družbeni problem.

Skladno s tem je v petdesetih letih 20. stoletja naraščalo tudi nasprotovanje legalizaciji splava med zdravstveno stroko. Leta 1953 so na kongresu celo sprejeli resolucijo s predlogom, naj se socialno-medicinske indikacije izključijo iz kazenskega zakonika (Leskošek 2021: 116). Ker se kljub razširitvi dostopa do legalnega splava število nedovoljenih splavov ni zniževalo, je stroka začela poudarjati pomen kontracepcije kot varnejše metode reguliranja rojstev. Te diskusije so del vzpostavljanja dolgoročneje strategije urejanja splava, ki je poudarjala

2. Franc Novak je tedaj zapisal: »Zaradi abortusa umre precej žena, ki zapuste majhne otroke. Precej žena pa rešimo, ker pridejo pravočasno po pomoč. Ker naš napredni zakon ne kaznuje takih žena, prihajajo zvečine pravočasno na zdravljenje« (Novak 1955: 115).

obolevnost in umrljivost žensk zaradi nedovoljenih splavov, obenem pa obsojala abortus kot strategijo uravnavanja rojstev. Srž je povzela Cita Bole:³

Nedavna polemika o sredstvih in metodah borbe proti kriminalnemu splavu je sprožila dvoje nasprotujočih si stališč. Prvo stališče, ideja legalizacije /.../ splava, se je pod težo močnejših dokazov morala umakniti drugemu stališču, in sicer ideji kontracepcije. Uzakonitev kakor tudi preširoka dopustitev /.../ splava pa seveda zavira razvoj kontracepcijske službe ali mu celo nasprotuje, saj se tistim, ki ne upoštevajo posledic splava, dozdeva konec koncev enostavnejši način za omejevanje rojstev (1958: 102–103).

Tako se je uveljavilo stališče, da popolna legalizacija splava ni sprejemljiva, saj je bil to, tudi če je bil izvršen strokovno, nevaren operativni poseg z možnimi zdravstvenimi posledicami, obenem pa naj bi legalizacija splava žensko postavljala v neenakopraven položaj.⁴ Splav je bil tako ocenjen kot »družbeno pogojeno zlo, ki ga spričo njegovih ekonomskih, kulturnih in drugih socialnih korenin ni mogoče odpraviti čez noč. Skrbno opredeljena sprostitev zakonodaje naj bi v prvi vrsti zmanjšala število nedovoljenih splavov, ki so bili tedaj zaradi nestrokovnosti in nehiigienskih okoliščin osnovno leglo postabortivne obolevnosti in smrtnosti« (Bole 1976: 291). Hkrati so menili, da »je za borbo proti splavu kot socialnomedicinskemu zlu rešitev edinole v dobro organizirani službi za preprečevanje nezaželenega spočetja ter v pravilni spolni vzgoji kot sestavnem delu splošne vzgoje, ki mora temeljiti na spoštovanju človekove osebnosti« (Bole 1958: 103).

Strokovnjaki so torej obravnavano tematiko že zgodaj umeščali v polje politik, ki niso povezane zgolj z reprodukcijo in zdravjem. Vse bolj pa se je pojavljala argumentacija, ki je visoko število (dovoljenih in nedovoljenih) splavov povezovala z drugimi vidiki nekončane socialistične izgradnje družbe in pospešene industrializacije. Ženske naj bi omejevale število otrok tudi zaradi nove miselnosti, predvsem pa stanovanjske stiske, ki jo je povzročal dotok ljudi v urbana središča, in zaposlitev izven doma ob pomanjkanju otroškega varstva. Ko je Uredba leta 1952 uvedla možnost socialno-medicinske indikacije, je bilo iz prošnji možno razbrati, da mnoge ženske, ki želijo splaviti, živijo v težkih socialnih razmerah,

3. Več o njej glej v članku Darje Zaviršek v pričujočem tematskem sklopu.

4. Slavica Pentek je ta argument dodatno pojasnila: »Dokler bo ženska iz katerihkoli razlogov prisiljena opravljati splave, ne bo mogoče govoriti o enakopravnosti med možem in ženo. /.../ Z razširitvijo kontracepcijske mreže bo žena mati in delavka ostala zdrava, spočela bo takrat, ko si bo otroka želela, ohranila bo dobre tople odnose z možem, otroku bo lahko nudila pravo vzgojo v družini in s tem bi bilo odpravljeno težko družbeno zlo« (1958: 78).

a so prošnje le redko rešili pozitivno. Šele po letu 1956 so pričele komisije prošnje za splav obravnavati tudi z upoštevanjem socialnih indikacij. Sprememba naj bi se zgodila zato, ker je »stopnja razvoja socialistične družbe prav v tem obdobju porajala največ težav«, ob čemer kontracepcijska služba še ni bila razvita, komisije so pri odločitvah uporabljale različne kriterije, postopek pa je bil za prosilke nehuman, saj je zahteval zbiranje najrazličnejših potrdil (Kuralt 1966: 4–5; Mička 1963a: 7).

Leta 1958 je bilo v Beogradu organizirano posvetovanje ginekologov in predstavnikov družbenih organizacij o spremembah Uredbe iz leta 1952, kjer je bilo sprejetih več odlokov. Najpomembnejši med njimi je bilo sprejetje socialnih indikacij kot samostojnih razlogov za odobritev splava ter vključitev socialnega delavca v komisije (Kuralt 1966: 5). V skladu s tem so se začeli spreminjati tudi predpisi. Že leta 1958 sta Svet za socialno varstvo in Svet za zdravstvo LRS vsem okrajnim svetom za socialno varstvo in za zdravstvo dala priporočila o spremembah nekaterih določil uredbe o komisijah za odpravo plodu (Pečaver 1960a: 13–14). Predvidela sta takojšnjo vključitev socialne delavke v postopek odločanja, ki so jo začasno imenovali okrajni sveti za zdravstvo sporazumno s sveti za socialno varstvo. Ob pomanjkanju kvalificiranih socialnih delavk je bil ta član komisije lahko tudi »patronažna medicinska sestra ali tudi kaka druga socialnomedicinsko sicer nekvalificirana, toda ugledna in zaupna oseba« (Bole 1958: 105).

Leta 1960 je bila sprejeta nova Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava, ki je formalizirala v prakso že uvedene spremembe. Tako je določila, da se splav sme dovoliti iz medicinskih, evgeničnih, pravnih in socialnih indikacij⁵, če od spočetja niso pretekli več kot trije meseci ali če prekinitev nosečnosti ni nevarna za življenje noseče ženske (Uredba 1960: 2. člen). Vendar pa je kmalu zatem izdani dopolnilni predpis, Navodila za organizacijo in delo komisij za dovolitev splava, pojasnil, da splav kljub sprostitvi dostopa ni pravica ženske, ampak družbena pomoč. Uredba ima tako »namen varovati zdravje in življenje žene in njeno družinsko srečo, zlasti pa pomagati ženi, ki je spričo nosečnosti prišla v tako težke osebne, družinske in gmotne razmere, da jih ni mogoče odstraniti drugače kot z dovolitvijo splava. Ne gre torej za ‚legalizacijo‘ splava niti za planiranje rojstev /.../; zato odprava plodu tudi ni *in ne more biti pravica žene*« (Navodila 1960: 1.).

5. Alineja, ki opredeljuje socialno indikacijo, se glasi: »/K/adar se da utemeljeno pričakovati, da bi zašla noseča ženska zaradi otrokovega rojstva v hude osebne, družinske ali gmotne razmere, ki jih ni mogoče drugače odvrniti« (Uredba 1960: 2. člen).

Nadalje so Navodila pojasnila, da Uredba ne more predpisati, katere so tiste »hude osebne, družinske in gmotne razmere«, ki narekujejo dovolitev splava, temveč je presojo okoliščin naložila komisiji. »Naloga te komisije je, da individualno pretrese na podlagi *prej zbranih podatkov* in dokazil in neposrednega razgovora z ženo prav vse okoliščine, ki govore za dovolitev splava ali proti njej. Šele na osnovi teh podatkov naj komisija po načelu proste ocene dokazov odloči, ali naj se splav dovoli ali ne. Pri presoji razlogov za dovolitev splava naj komisija upošteva zlasti takele tehtne osebne okoliščine: ali bo žena sposobna skrbeti za otroka, ali in zakaj se utegnejo zaradi poroda zmanjšati njene fizične oziroma psihične sile in podobno« (Navodila 1960: II.). Ravno iz tega razloga je nova uredba formalizirala sestavo komisije, v kateri je prošnje ob dveh zdravnikih presojala tudi socialna delavka (Uredba 1960: 6. člen). Ta je postala enakopravna članica komisije, ki je imela nekatere posebne naloge, kot so zbiranje podatkov o življenjskih okoliščinah prosilke, posredovanje za odpravo teh okoliščin in dajanje mnenj o obstoju nemedicinskih razlogov, ki so vplivale na odločitev komisije (Navodila 1960: IV.). V tem smislu je imela socialna delavka veliko vlogo, saj so nemedicinski razlogi zajemali širok nabor okoliščin, ki jih je bilo treba pred odločanjem natančno popisati. Za prošnje na podlagi socialne indikacije je bilo namreč ključno tako imenovano socialno poročilo, ki ga je komisiji predložila za to pooblaščen zaupna oseba (npr. socialni delavec, medicinska sestra v patronažni službi, babica) (ibid.: IX.), nato pa je komisija o svoji odločitvi glasovala, jo sporočila ženski in ob pozitivni odločitvi takoj dala nalog za izvršitev splava (Uredba 1960: 8. člen). Ob tem je imela komisija tudi vzgojno funkcijo. Poleg tega, da je morala žensko opomniti, da splav ni njena pravica, temveč pomoč ženski v stiski (Navodila 1960: II.), jo je morala opozoriti tudi na škodljivost splava za njeno zdravje in jo poučiti o kontracepciji (Uredba 1960: 14. člen), tako imenovanim povratnicam (ženskam, ki so večkrat prosile za splav) pa razložiti, da so ponovni splavi iz istih razlogov dovoljeni le izjemoma; ob tem so morale posebno pozornost namenjati ženskam, ki so bile prvič noseče, saj so bili njihovi splavi bolj tvegani.

Toda tudi nova Uredba ni takoj znižala števila nedovoljenih splavov (Drnovšek 1960: 136; Resolucija 1964: 101), zato so zdravstveni delavci še naprej stavili na omejevanje splava ob hkratnem širjenju dostopa do kontracepcijskih sredstev. Sprožila pa je pomemben premik pri obravnavi vzrokov za splav. Sočasno se je namreč pod vplivom različnih mednarodnih organizacij, predvsem Organizacije združenih narodov, tudi v Jugoslaviji vse bolj uveljavljal koncept načrtovanja družine, ki je preprečevanje neželene nosečnosti povezal s širšimi družbenimi pogoji za svobodno odločanje o rojstvu otrok. »Politika načrtovanja družine pomeni s sodobnimi kontracepcijskimi sredstvi preprečiti splave z njihovimi

težkimi posledicami za žensko, družino in družbo in ustvariti tako objektivne kot subjektivne pogoje za družino« (Problemi splava 1965: 1). Zmanjšanje števila splavov in reproduktivno zdravje prebivalstva je bilo skozi to prizmo možno umestiti med številne druge zdravstvene in socialne politike, ki so imele za cilj zviševanje življenjskega standarda. Splav so s tem iz polja medicine in vprašanj, koliko pravice se lahko dodeli, premestili v širši okvir ustreznih pogojev za ustvarjanje družine, torej na kompleksno področje, ki je poleg zdravstvenega varstva vključeval tudi odpravo revščine, regulacijo trga dela, socialno politiko, stanovanjsko politiko, ustanavljanje vrtcev, podaljšano bivanje in spolno vzgojo v šolah itd. (Leskošek 2021: 125).

3 Splav kot »družbeni problem«

Četudi se je dostop do splava v šestdesetih letih postopoma širil, je zaradi visokega števila dovoljenih in nedovoljenih splavov še naprej veljal za pereč »družbeni problem«. V poročilu, ki sta ga leta 1965 pripravila Republiški sekretariat za zdravstvo in socialno varstvo ter Oddelek za prewencijo splava, so celo zapisali, da je splav epidemijski pojav, in sicer zaradi treh razlogov: a) ker je bil tako množičen, da je prizadel veliko število žensk v rodnem obdobju; b) ker je povzročal obolevnost in smrtnost žensk; in c) ker je imel za posledico velike materialne izdatke (Problemi splava 1965: 2). Te argumente obravnavam v nadaljevanju.

3.1 Množičnost splava

V začetku šestdesetih let je bilo v Sloveniji štirinajst komisij I. stopnje in šest komisij II. stopnje, ki so o upravičenosti splavov odločale v krajih z ginekološko hospitalno službo. V istem viru je podatek, da je bilo na komisije v letih 1962, 1963 in 1964 vloženi 33.919 prošenj, od tega je bilo 30.547 (88,5 %) odobrenih in 3672 (11,8 %) odklonjenih.⁶ Komisije so se sestajale najmanj enkrat tedensko, obravnavale pa so različno število prošenj, kar je vplivalo tudi na možnosti dela socialnih delavk s prosilkami. Najbolj obremenjene so bile v večjih mestih, v Ljubljani (kjer so imele okrog 70 prošenj na zasedanje), Mariboru in Celju (ibid.: 14–15).

6. V virih najdemo tudi druge statistike (denimo Lidija Andolšek (1966: 46)) navaja nekaj višje število vseh splavov in dovoljenih splavov), ki pa vseeno odsevajo podobne trende. Marija Pungerčar je obenem zapisala, da si posamezne komisije ne izmenjujejo podatkov o prosilkah in da so lahko te teoretično zaprosile za splav na več komisijah (Pungerčar 1967: 25), če jim na eni splav ni bil odobren. To nas opozarjata, da statistike niso nujno odraz dejanskega stanja, temveč prej pripomoček, ki nakazuje dinamiko obravnavanih procesov.

Število vseh splavov in dovoljenih splavov je od sprostitve z Uredbo leta 1952 do leta 1961 hitro naraščalo, nato pa se je upočasnilo. A še več pozornosti je zbuvalo razmerje med dovoljenimi in »ostalimi« splavi, ki so bili »v večini primerov ilegalno začeti in v bolnišnicah končani splavi ter manjše število bolezenskih splavov« (ibid.: 3). Tako se je število dovoljenih splavov zvišalo med letoma 1955 (8 %) in 1964 (61 %, kar pomeni 39 % »ostalih« splavov). Vendar se je to razmerje uveljavilo zgolj zaradi povišanja števila dovoljenih splavov, saj se absolutno število »ostalih« splavov kljub uvedbi socialne indikacije ni zmanjševalo, temveč je ostalo med pet in šest tisoč splavi letno (prim. tudi Kralj 1964: 94).

Skica 1: Število splavov med letoma 1955 in 1964.

Tabela 1

Leto	vsi splavi skupaj	indeks +)	komis. dovolj. splavi	indeks	ostali splavi	indeks	% komis. dovolj. splavov	% ostalih splavov	splošna natalit.
1955	5.451	40	441	5	5.010	91	8	92	21.0
1956	5.386	39	785	10	4.601	83	15	85	20.4
1957	7.741	56	2.155	26	5.578	101	28	72	19.4
1958	10.642	77	4.670	57	5.972	108	44	56	18.1
1959	11.671	85	6.448	78	5.223	94	55	45	18.1
1960	13.762	100	8.229	100	5.533	100	60	40	17.6
1961	14.851	108	9.286	113	5.565	101	63	37	18.2
1962	15.069	109	9.501	115	5.568	101	63	37	18.1
1963	15.468	112	9.412	114	6.056	109	61	39	18.3
1964	15.385	112	9.392	114	5.993	108	61	39	17.7

Vir: (Problemi splava 1965: 19).

Poglobljena analiza o razlogih, zakaj se je število nedovoljenih splavov ohranjalo, v tistem času ni bila opravljena. Nekaj jih zagotovo lahko pripišemo zavrnitvam prošenj na komisijah. Tako je Berta Mička v raziskavi ugotovila, »da se je 57 % prosilk, katerim je bil dovoljeni splav odklonjen, odločilo za splav. Splav so v večini primerov začele same in jim je bil potem končan na ginekološki kliniki. Za nedovoljeni splav pa so se ženske obračale tudi k zdravnikom-strokovnjakom. Za take splave so bili stroški precej visoki« (1963b: 54). Vesna Leskošek pa je poseganje po nedovoljenih splavih nasploh pripisala negativni vlogi komisij, ki naj bi zaradi zapletenosti postopkov in načina obravnave, ko so morale ženske dokazovati upravičenost prošenj, delovale kot preprečevalke abortusa, in ne kot pomoč pri urejanju okoliščin, zaradi katerih so se odločale za abortus (2021: 126). Bržkone sta ženske v nedovoljeni splav silila oba navedena razloga, pa tudi druge kulturne, družbene in institucionalne okoliščine.

3.2 Obolevnost in umrljivost zaradi splava

Dokazano je umetna prekinitev nosečnosti varnejša, če je opravljena pod strokovnim nadzorom. Ena izmed statistik kaže, da so bile za splav v 7,3 % značilne zgodnje komplikacije, pri čemer jih je bilo največ, 38,4 %, po ilegalnem splavu (Kralj 1964: 94). Vendar je še dolgo po drugi svetovni vojni veljalo, da je nevaren tudi, če ga izvrši strokovnjak. Ginekolog Franc Novak je denimo zapisal, da je večina vnetij rodil posledica abortusov. »Mnogo komplikacij v nosečnosti, med porodom in po porodu je posledica abortusa. Posebno nevarna je prekinitev prve nosečnosti. Tudi če ni vnetja, je žena vendarle potem dostikrat sterilna« (1955: 115). Kljub temu pa o obolevnosti žensk zaradi splava niso sistematično zbirali podatkov. Še več, zaradi pomanjkljive diagnostike so marsikatero zdravstveno stanje označili za posledico splava. Zato so nam na voljo le nekatere tedanje ocene in mnenja, ki danes ne veljajo več v celoti: »Domnevamo, da ima vsaj 30 % žensk, katerim je narejen splav, večje ali manjše posledice, ki terjajo dodatno zdravljenje in s tem tudi družbena sredstva« (Problemi splava 1965: 4). Bogdan Tekavčič je podal podobno oceno:

Vsak dan neprestano zasledujemo pri naših pacientkah težave, ki so v jasno dokazani zvezi s splavom, kot n. pr. bolečine pri menstruaciji, skrajno neredne menstruacije, pretirano obilne krvavitve ob menstruaciji (do 10 dni), bolečine v križu, bolečine pri spolnem občevanju, bolečine v spodnjem predelu trebuha, zlasti pri hoji ali ob naporu, izjemne in kontaktne krvavitve, povečano belo perilo, ki peče ali srbi, pritisk navzdol, kot bi hotelo nekaj izpasti, splošno slabo počutje, slabokrvnost, frigidnost. Zaradi vnetja jajcevodov se ti dokončno zlepijo in žena je sterilna. Po naših in zunanjih statistikah je zaradi infekcije pri splavu sterilnih 30–40 % žena (1961: 116).

Ginekologinja Lidija Andolšek Jeras pa je kot pogoste posledice navedla adneksitise, sterilnost, razne psihonevroze in zmanjšano delovno sposobnost (Andolšek Jeras 1960: 86; prim. Pentek 1958; Tekavčič 1966). Temu je vsekakor treba dodati umrljivost žensk zaradi splavov, ki je bila tedaj še vedno prisotna. Umrljivost je bila tako med letoma 1961 in 1964 povprečno devet smrti na leto, kar je pomenilo kar 35–53 % celotnega števila umrlih zaradi materinstva (Problemi splava 1965: 4).

Omenjeno nam lahko služi kot ponazoritev, zakaj je bilo glede legalizacije abortusa toliko dilem ter zakaj se je strategija preprečevanja splavov usmerila na razvoj kontracepcijskih sredstev in spolno vzgojo. Šele z uvedbo varnejših metod splava (predvsem vakuumske aspiracije) so se odprle možnosti za legalno opravljeno prekinitev nosečnosti, ki ji niso pripisovali tolikšne nevarnosti za zdravje žensk.

3.3 Družbena in ekonomska škoda zaradi splava

Posledice splavov niso bile zgolj zdravstvene, temveč so avtorji iz tega obdobja poudarjali tudi njihovo družbeno škodo. Del težav naj bi bili skrhani družinski odnosi, ker ženska po splavu ne more imeti spolnih odnosov:

Žena je zaradi krvavitev, nasilnih hormonalnih sprememb in infekcij še dolgo oslabela in izčrpana. Začne se krhanje odnosov med možem in ženo, kajti sigurno se žena boji ponovnih nosečnosti, postane frigidna in nervozna, če ima vnetje pa zaradi bolečin odklanja koitus in mož kar naenkrat odkrije: midva se pa ne ujemava in mu je to v opravičilo, da začne podirati sam družinsko skupnost. /.../ Vsaka razrvana družina pomeni družbeno zlo (Pentek 1958: 77).

Tudi Franc Novak je ob ugotavljanju, da so »reaktivne depresije« pogoste spremljevalke abortusov, zaznaval škodljive posledice splava za vzgojo otrok: »Psihopatične, močno nevrotične, psihotične žene niso dobre vzgojiteljice svojih potomcev« (1955: 115). Posledice naj bi ženska po splavu občutila tudi na delovnem mestu: »Kot proizvajalka bo zaostajala za svojimi sodelavkami, s tem bo prikrajšana pri nagrajevanju, to pa bo tudi imelo dalekosežnejše posledice v njeni duševnosti, predvsem občutek manjvrednosti« (Mička 1963a: 48).

Delovna nezmožnost in vpliv splava na družinske odnose sta bili najpogostejši omenjeni posledici, ki naj bi vplivali na celotno družbo. Ravno zato je bil vse večji poudarek na odstranjevanju družbenih vzrokov za splav, kar pa v razvijajoči se socialistični družbi ni bilo enostavno. Tako so v tem obdobju splav razglasili za »zdravstveno socialni problem, ki sodi glede na obsežnost in posledice med akutna vprašanja ne le zdravstvene, ampak tudi socialne službe« (Priporočila glede problematike 1962: 27). Kot tak naj bi zahteval koordinacijo več služb z različnih področij.

4 Odločanje o socialni indikaciji

Z razumevanjem splava kot kompleksnega družbenega fenomena sčasoma ni bilo več mogoče prezreti socialnih razlogov, zaradi katerih so se ženske odločale za splav. Po legalizaciji socialnih indikacij kot samostojne kategorije se je to potrdilo tudi v praksi, saj je začelo število prošenj, ki so se sklicevale nanje, takoj naglo naraščati. Analiza indikacij iz leta 1965 je pokazala, da so se te že nekaj let gibale v približno enakem razmerju: 90 % socialnih indikacij, 9,7 % medicinskih in socialno-medicinskih ter 0,3 % drugih indikacij, kot so pravne, profilaktične idr. (Problemi splava 1965: 5). Drugi vir navaja, da je bilo pri vseh komisijah v Sloveniji v sredini šestdesetih let 92,4 % prošenj za prekinitev

nosečnosti utemeljenih s socialnimi razlogi, a ob tem izpostavi neenotnost kriterijev pri odločanju o socialni indikaciji, ki je zajemala številne okoliščine (Andolšek 1966: 47). Ravno to je pri odločitvah komisij povzročalo precej nejasnosti in uporabo različnih meril:

Razlogov, ki ženo privedejo pred komisijo zaradi težkih gmotnih, osebnih ali družinskih razmer, ne moremo spraviti v kakšen že vnaprej določeni ali celo predpisani okvir. Problemi žena so zelo različni in za vsak primer po svoje značilni. Razlogi se zelo razlikujejo že po sami vsebini, so pa različni tudi po tem, ker imamo lahko z istim razlogom opraviti v različnih razmerah in različnem okolju (Pečaver 1960b: 84).

Ob tem je bil včasih splav upravičen zaradi obstoječe socialne ogroženosti, včasih pa bi šele rojstvo otroka povzročilo poslabšanje življenjskih razmer ženske oziroma družine. Hedvika Plešej je dodala, da se je pogosto prepletalo več indikacij, »kot na primer stanovanjski in ekonomski problem, ekonomski problem in alkoholizem, stanovanjski problem in neurejeno življenje itd.« (Plešej 1964: 95), pri čemer so bile te lahko vzročno povezane. V teh primerih je bila opredelitev možna le s presojo »vodilnih« razlogov, ki so povzročili druge. Ker je bila to naloga socialnega delavca, je Albina Pečaver v napotkih za delo zapisala: »Ko določamo, v katero skupino spada posamezni problem, ugotovimo najodločilnejši in najtehtnejši razlog, nato pa primer uvrstimo v ustrezno skupino« (Pečaver 1960b: 84).

Zaradi navedenih razlogov so kmalu po uvedbi socialne indikacije to razvrstili v več skupin, ki so označevale »vodilne« razloge za upravičenost splava, kar je za potrebe svojega dela izdelala Komisija I. stopnje za odobritev splava v Ljubljani. Ne glede na zakonsko opredelitev so najprej našteji štiri glavne skupine indikacij: medicinske, socialno-medicinske, socialne in druge posamezne indikacije, od teh pa je zaradi pogostosti ista komisija podrobneje razčlenila le skupino socialnih indikacij (Kuralt 1966: 10–11). Ta je bila tako nadalje razdeljena na: 1) stanovanjske razmere; 2) socialno-ekonomske težave; 3) neurejene družinske in osebne zadeve; 4) bolezen v družini; 5) razdor v družini; 6) alkoholizem v družini; 7) osebne razloge in 8) ostalo (Andolšek 1966: 47–48).⁷ Glede pogostosti posameznih razlogov lahko sicer v virih najdemo nekoliko različne statistike, a pri vseh kot najpogostejše zasledimo socialno-ekonomske težave, neurejene stanovanjske razmere ter neurejene družinske in osebne zadeve,

7. V drugih virih se pojavljajo sorodne razdelitve, kot so denimo: 1) stanovanjski problem; 2) ekonomski problem; 3) neurejene osebne ali družinske razmere; 4) bolezen v družini; 5) alkoholizem v družini; 6) osebni ali drugi socialni razlogi; 7) posebne okoliščine (Kuralt 1966: 11).

ki so zajemale približno 75 % vseh prošelj (Problemi splava 1965: 26). Tudi primerjava Lidije Andolšek nam prikaže gibanje različnih socialnih razlogov za splav med letoma 1959 in 1966, ko lahko zasledimo strm porast prošelj zaradi neurejenih družinskih in osebnih razmer.

Skica 2: Splavi zaradi socialne indikacije med letoma 1959 in 1966.

Na komisiji I. st. za odpravo plodu v Ljubljani je bilo obravnavanih prošelj za splav v:

tromes. leto	odobrenih	odklonjenih	%	skupaj
IV. 1959	563	102	15	665
I. 1963	623	213	25	836
I. 1966	697	185	20	882

Razčlenitev socialnih indikacij po danih skupinah:

	IV. trom 1959	I. trom 1963	I. trom 1966
stanovanjske razmere	44 %	29,5 %	24,7 %
socialno-ekonomske težave	25 %	27,6 %	18,8 %
neurejene družinske in osebne zadeve	5,5 %	24,7 %	25,3 %
bolezen v družini	6,4 %	2,6 %	2,2 %
razdor v družini	5,7 %	2,8 %	2,2 %
alkoholizem v družini	7,7 %	4 %	2,2 %
osebni razlogi	5,7 %	8 %	24,2 %

Vir: Andolšek (1966: 48).

5 Vsebina socialne indikacije

V nadaljevanju bom podrobneje pisala o razlogih, ki so sestavljali socialno indikacijo, pri čemer bom črpala iz razpoložljivih raziskav, predvsem Hedvike Plešej in Hilde Kuralt. Glede na to, da viri ne omogočajo sistematičnega pregleda v izbranem obdobju, navedki niso pregled najpogostejših vzrokov za splav iz socialne indikacije, temveč prej ponazoritev, katere okoliščine so veljale kot upravičene za njegovo odobritev.

5.1 Socialno-ekonomske težave

Hedvika Plešej je na Kliniki za porodništvo in ženske bolezni v Ljubljani pregledala 300 zapisnikov o ženskah, ki jim je bil splav odobren iz socialnih razlogov na komisiji I. stopnje, obenem pa je opazovala delo socialne delavke in obravnave

ter se pogovarjala z ženskami v obravnavi. Njena raziskava je pokazala, da je tedaj 50 žensk kot razlog navedlo hude socialno-ekonomske razmere:

Dohodki so nizki, ali pa žive te žene zaradi posebnih pogojev v stiski. Žene navajajo predvsem, da so možje nekvalificirani delavci in edini hranitelji družine, ali pa da je mož študent ali bolan ali pa brezposeln. Mnogo je tudi takih primerov, kjer je mož invalidski ali starostni upokojenec in je pokojnina edini vir dohodkov za veččlansko družino. Te družine se težko prebijajo skozi težave, ker njihov problem ni samo v tem, da je mož invalid in da je zaradi tega materialno stanje slabše. Družina je tudi duševno prizadeta in zagrenjena. Drug problem: družini je dodeljeno novo stanovanje, ki ga je potrebno opremiti. Družina si je zato najela posojilo, kar je družino za nekaj časa spravilo v materialne težave (Plešej 1964: 56).

Hilda Kuralt (1966) je prišla do podobnih ugotovitev, ko je v Zdravstvenem domu dr. Miha Kamin v Mostah (Ljubljana) raziskovala duplikate socialnih izvidov, ki so jih leta 1965 spisale patronažne sestre. Od 435 žensk, ki so vložile prošnjo za splav, jih je dvajset navedlo, da je mož edini hranitelj družine in da ima nizke dohodke, ker je nekvalificiran ali polkvalificiran delavec, obenem pa je bilo v družini veliko otrok, zato se ženska ni mogla zaposliti oziroma je bila starejša in zato težje zaposljiva. V trinajstih primerih je družino vzdrževala prosilka, in sicer ker je bil mož v vojski, brezposeln, študent, invalidski upokojenec ali pa ker je bila vdova oziroma razvezana. V sedmih primerih sta zakonca odplačevala dolg zaradi nakupa ali opremljanja stanovanja, dve prosilki pa sta gradili hišo. Pet žensk je bilo samskih ali poročenih študentk, ki so se preživljale zgolj s štipendijo, tri so bile brezposelne, tri pa nekvalificirane delavke z nizkimi dohodki in več otroki (Kuralt 1966: 34–35).

Tudi v gradivu Republiškega sekretariata za zdravstvo in socialno varstvo ter Oddelka za preprečevanje splava najdemo podobno obrazložitev, a avtorji tega so dodali, da se število članov v takšnih družinah giblje med štiri in osem, najpogostejše pa se nahajajo v Kopru, Trbovljah, Novem mestu in Slovenj Gradcu (Problemi splava 1965: 6). Lidija Andolšek je navedla, da so bile socialno-ekonomske težave v upadanju, med njimi pa so z 21,2 % izstopale prosilke, ki jim štiri-, pet- ali šestčlansko družino vzdržuje samo mož, v 20,4 % so imele prosilke skupaj z možem nizke dohodke, v 16,5 % so zašle v ekonomske težave zaradi gradnje hiše, s 14,1 % pa je bila zastopana tedaj naraščajoča kategorija brezposelnih »žena samohranilk« (Andolšek 1966: 48). Čeprav v teh raziskavah ni neposredno naveden, se poleg pomanjkanja stanovanj kot pomemben razlog v virih pojavlja nedostopnost otroškega varstva (Problemi splava 1965: 8; Pungercar 1967: 7–8, 12–13).

5.2 Neurejene stanovanjske razmere

Glede stanovanjskih stisk, ki so predstavljale najpogostejše naveden razlog za splav, je Hedvika Plešej zapisala:

Od teh 300 žena je bilo 130 takih, ki žive v slabih stanovanjskih razmerah ali pa so brez lastnega stanovanja. Največkrat so to mladoporočenci, ki še nimajo lastnega stanovanja in po poroki ostanejo pri starših ali pa ostanejo v svojem prejšnjem stanovanju. Veliko je tudi takih žena, ki žive kot podnajemnice. Tudi njihovi možje žive nekje drugje kot podnajemniki. Ker otrok ne morejo imeti pri sebi, jih imajo pri starših na deželi ali v reji. /.../ Mnogo je tudi samskih deklet, ki so brez lastnega stanovanja in ki žive kot podnajemnice z drugimi osebami v istem prostoru (včasih celo v kuhinji ali v shrambi). /.../ Premalo prostora družino močno ovira v njenem notranjem družinskem življenju. Člani družine beže od doma; posebno mož se rad začne vdajati alkoholu. Otroci pa pohajkujejo po cestah. /.../ V več primerih žene navajajo poleg hudih stanovanjskih razmer še druge težave, ki so posledica neurejenih stanovanjskih razmer (Plešej 1964: 55).

Podobno je navedla Hilda Kuralt, ki je zaradi specifik lokacije svoje raziskave stanovanjske razloge našela v kar 55 % obravnavanih primerih. V Moste se je namreč tedaj priseljevalo veliko oseb iz drugih republik Jugoslavije, a za njihovo nastanitev ni bilo primerno poskrbljeno: »Tu dobe delo, stanovanje pa dobijo hkrati z zaposlitvijo le redki med njimi, pa še ti pretežno v barakah. Tisti pa, ki nimajo možnosti bivanja niti v barakah, si poiščejo možnost bivanja kjerkoli« (Kuralt 1966: 43). Pomemben kriterij pri obravnavi neurejenih stanovanjskih razmer je bil, »da žive prosilke in člani njene družine že dalj časa v težkih stanovanjskih pogojih in nimajo izgledov, da bi svoj položaj lahko izboljšali« (ibid.: 27), v raziskavi pa je med 240 primeri stanovanjskega problema našela 129 prosilk, ki nimajo stanovanja, in 111 prosilk, ki žive v neprimernem stanovanju.

V prvo kategorijo je uvrstila osebe, ki so stanovale v istem prostoru s tujimi ljudmi ali v zasilnih prostorih, ki niso bili prostori za bivanje (podstreha, klet, shramba za orodje ipd.). Skoraj polovica jih je bilo podnajemnic pri družinah, v samskih domovih itn., kjer so si sobo ali celo posteljo delile s tujimi osebami. Obenem so imele ekonomske težave, v primeru nosečnosti pa jim je lahko lastnik odpovedal nastanitev. V podobnih razmerah so bili tudi njihovi partnerji, zato so se nekateri pari nastanili pri starših. Tudi poročene prosilke so se znašle v podobnih okoliščinah. Nekatere so morale otroke oddati staršem ali v rejo, zaradi ekonomskih težav pa so jih težko obiskovale (Kuralt 1966: 27–28). V tej skupini je bilo tudi osemnajst žena delavcev iz drugih republik, ki so z možmi živele v neustreznih razmerah v barakah. »Barake so slabe, razpadajoče, prenatrpane

s stanovalci. V njih živi v enem prostoru celo več zakonskih parov z otroki ali brez. /.../ Skoro vsi odgovorni činitelji vedo, da so te barake slabe, da ob deževju prihaja voda v prostore, da okna ne varujejo notranjosti pred vremenskimi neprilikami, da je po tleh beton, ilovica, slabe deske i.p.d.« (ibid.: 29). Enako število poročenih žensk je zaradi pomanjkanja možnosti živelo pri starših, kjer so bili pogosti družinski nesporazumi. Šestnajst primerov iz raziskave Hilde Kuralt pa je bilo resnično kritičnih, saj so ženske živele (včasih celo z otroki) v podstrešnih sobah in prehodnih vežah z več sostanovalci, nekatere pa v nemogočih zasilnih bivališčih, kot so hlev, senik, v kuhinji za kuhanje hrane prašičem, v kleti iz kamna, »kamor teče voda in gnojica ter se po prostoru pode miši«, v shrambi za orodje ali shrambi za ozimnico, garaži, železniški čuvajnici, ki razpada, v prostoru, »ki je preje služil za livarno, kjer je vse iz betona, vse vlažno, kjer vsa obleka in druge stvari splesne« (Kuralt 1966: 30).

Drugih 111 prosilk je živelo v neprimernem stanovanju, pri čemer je to večinoma pomenilo sobo, v kateri je stanovala ena družina brez tujih sostanovalcev. Največ prosilk je imelo sobo in kuhinjo »brez pritiklin« (kot so stranišče, pralnica, kopalnica, shramba ali klet). »Tako se v prostorih, kjer družina prosilke prebiva, odvija vse življenje. V njih perejo, kuhajo, se umivajo, shranjujejo živila, se učijo, delajo, zabavajo ipd. Poseben problem je ogrevanje prostorov, ki je onemogočeno zato, ker družina nima kleti, da bi shranila kurjavo« (Kuralt 1966: 32). Večina prosilk je imela enega otroka, živele pa so v zelo majhnih prostorih, med katerimi so bili nekateri celo predelani iz ene sobe, mnogi pa so bili vlažni, mrzli, brez zadostne dnevne svetlobe in zatohli (ibid: 33). Družine, katerih stanovanje je zajemalo en sam prostor (kletni prostor, sobo ali podstrešno sobo brez pritiklin) in ni imelo kuhinje, so živele še tesneje (na največ 9m²), zato za novega otroka niso imele prostora. »Otroci /.../ spe skupaj s starši na njihovih ležiščih, v nekaterih primerih pa celo na tleh ali na mizi. Problem z namestitvijo otrok imajo tudi žene, ki žive v samskem domu gradbenega podjetja 'Obnova', kjer imajo koške z otroki preko dneva kar na hodniku, le ponoči jih prestavijo v sobo« (ibid.).

Stanovanjske razmere so bile v šestdesetih letih 20. stoletja torej zelo pereč problem, ki se je pojavljal po vsej Sloveniji, predvsem pa v Brežicah, Mariboru in na Ptuj (Problemi splava 1965: 6). Hilda Kuralt je zapisala, da stanovanjski problem ni bil urejen zlasti za mlade ljudi, tudi tiste, ki šele stopajo v zakon, in za osebe z nizkimi dohodki, saj so mnoge ženske, ki jih je obravnavala, želele roditi, a so neuspešno iskale pomoč pri različnih institucijah (1966: 28). Medtem je Lidija Andolšek trdila, da se stanovanjski problemi zmanjšujejo, razen za osebe, ki so se selile v mesta (1966: 48).

5.3 Neurejene družinske in osebne razmere

Pri ugotavljanju razlogov, ki opisujejo neurejene družinske in osebne razmere, so si viri enotni. Hedvika Plešej je v to skupino uvrstila petnajst žensk, »ki so zaradi svoje neurejenosti, nezrelosti, naivnosti, nepoučenosti in podcenjevanja zašle v težave zaradi nezaželene nosečnosti. /.../ Prav tako se velikokrat zrušijo medsebojni odnosi med partnerjema, kar pomeni še hujšo duševno prizadetost za dekleta. /.../ V to skupino spada tudi nekaj študentk. Njihovi fantje so predvsem študentje. Ob nosečnosti spoznajo, da niso za skupno življenje in da se absolutno ne ujemajo. Njihovi nazori so jasni: imeti prijatelja, ne pa se poročiti z njim in tudi ne roditi« (Plešej 1964: 56). Podobne značilnosti prosilk je navedla Hilda Kuralt, ki je naštel 28 takšnih primerov. Večinoma je šlo za samske ženske, sedem jih je želelo splaviti, ker so zanosile v »neresnem in kratkotrajnem razmerju s poročenimi partnerji«, štiri zaradi neresnosti in neodgovornosti partnerja, štiri so bile samska mladoletna dekleta, vajeke ali dijakinje, tri so imele razmerje s svojim nekdanjim možem, preostale pa druga neresna razmerja s priložnostnimi partnerji (Kuralt 1966: 36–37).

Tudi Lidija Andolšek je v teh primerih kot razlog za neželeno nosečnost navedla neurejenost, nezrelost, nepoučenost in naivnost ter poudarila, da je v tej skupini največ (42,1 %) žensk, ki nimajo urejenih niti najosnovnejših življenjskih razmer. »Navadno so to dekleta iz podeželja ali oddaljenih krajev, ki živijo kot podnajemnice v najtežjih življenjskih pogojih. Mnoge med njimi tudi pomagajo v gospodinjstvih, kjer živijo, kljub temu, da so že redno zaposlene« (Andolšek 1966: 49). Drugo najštevilčnejšo skupino (18,7 %) so sestavljale ženske, ki so zanosile v »neresnem« razmerju, nadalje 13,4 % prosilk, ki so imele resno razmerje, a noben od partnerjev ni imel pogojev za skupno življenje, nato enak odstotek prosilk, ki so zanosile s poročenimi partnerji, in 12,9 % žensk, ki »niti ne ve, s kom so zanosile, ker so partnerja srečale le nekajkrat ali samo enkrat« (ibid.). Med njimi je bilo največ delavk, dve sta bili mladoletni. Največkrat naj bi bili ti pojavi prisotni v večjih središčih, kot so Ljubljana, Kranj in Celje, »kamor prihajajo mladi ljudje na šolanje, v uk in v zaposlitev ter pričenejo živeti sami v novem okolju« (Problemi splava 1965: 7). Dejstvo, da so med letoma 1959 in 1963 neurejene družinske in osebne razmere kot razlog precej narasle, je bilo zaskrbljujoče tudi zaradi zdravstvenih posledic: »Reševanje teh prošelj za splav je za komisijo najtežje, ker gre večinoma za samske prosilke, ki so običajno tudi prvič noseče in so tako zaradi splava izpostavljene vsem njegovim posledicam« (Andolšek 1966: 49). Ta skupina žensk je tako predstavljala eno ciljnih skupin za javnozdravstveno obravnavo.

5.4 Bolezen v družini

Bolezen v družini kot socialna indikacija je načeloma zajemala predvsem zdravstvene razloge drugih družinskih članov, zaradi katerih ženske ne bi mogle ustrezno skrbeti za otroka. Hedvika Plešej je zapisala, da je bil desetim ženskam splav odobren zato, »ker je mož hudo bolan. Žena se mora posvetiti možu, mu streči in mu pripravljati razno dietetično hrano. Z rojstvom otroka ne bi zmogla takega napora. Družina je materialno in zdravstveno ogrožena prav zaradi bolezni v družini. Najpogostejše je to tuberkuloza. Nekaj je tudi takih primerov, da ima žena bolnega otroka ali pa da živi pri bolnih starših in jima mora streči« (Plešej 1964: 56). Torej, pogosto je kot upravičen razlog veljala težka bolezen (kot sta tuberkuloza in rak) oseb, za katere je morala noseča ženska skrbeti, v kombinaciji z različnimi socialnimi razlogi (Problemi splava 1965: 7). Hilda Kuralt pa je med socialne indikacije uvrstila tudi okoliščine, ki bi bile lahko uvrščene v medicinske oziroma socialno-medicinske indikacije. V eno skupino je tako razvrstila ženske, ki so nosečnost želele prekiniti zato, ker bi bila bolezen v primeru rojstva otroka razlog za še težje socialne razmere. V to skupino je poleg že navedenih bolezni (tuberkuloza) umestila hendikep in anemijo, pa tudi psihične bolezni, ki jih drugod ne zasledimo (»živčna bolezen«, »duševna depresija«) (Kuralt 1966: 38). V drugo skupino je avtorica umestila izključno medicinske razloge, pri katerih bi rojstvo otroka ogrozilo slabo zdravje žensk med nosečnostjo, ob porodu in po njem ali zdravje otroka. V tej skupini najdemo raznovrstna zdravstvena stanja, a brez omembe duševnih težav.

5.5 Razdor v družini

V to kategorijo so bile največkrat uvrščene poročene ženske, ki so bile noseče s tedanjim možem, a so bile v ločitvenem postopku. Navajale so, da si rojstva otroka ne želijo, ker bi z otrokom ostale same. Poleg tega je bil razlog tudi nasilje v družini: »Mož je v družini grob. V hiši so pogostni prepiri in celo pretepi. Mož ima morda druge žene, ali pa je pretirano ljubosumen« (Plešej 1964: 56). V raziskavi Hedvike Plešej je bilo takšnih dvanajst žensk, v raziskavi Hilde Kuralt pa 25⁸. Podatki slednje kažejo, da se je enajst prosilk že odločilo za razvezo. Obenem je pet žensk kot vzrok razdora v družini omenilo skupno bivanje s starši, kar pomeni, da razlog ni bilo nujno nesoglasje med partnerjema. Pri tem razlogu je bila očitno prisotna določena skepsa, saj je Lidija Andolšek zapisala, da v tej kategoriji odstotek prosilk sicer upada, a da jo je težko objektivno oceniti: »Dogaaja se namreč, da prosilke z namenom, da bi dosegle prekinitev nosečnosti, celo začno ločitveni postopek, ki ga po odobrenem splavu umaknejo« (1966: 50).

8. Hilda Kuralt je razdor v družini umestila v kategorijo »neurejene družinske razmere«.

5.6 Alkoholizem

Alkoholizem je nastopal kot samostojen razlog, večinoma pa je šlo za alkoholizem moža, ki je vplival na celo družino. Hedvika Plešej je zapisala, da je bil petnajstim ženskam splav odobren, ker je bil mož kronični alkoholik. »To so največkrat možje, ki zanemarijajo družino in zapravljajo ves svoj zaslužek. Žena mora v glavnem sama vzdrževati družino. /.../ Problem alkoholizma se povezuje še z drugimi razlogi, ki so hujši in največkrat povod za pijančevanje« (Plešej 1964: 56–57). Tudi Hilda Kuralt je omenila, da je v enajstih primerih težke razmere povzročal alkoholizem moških, ki so za alkohol zapravili velik del dohodka, obenem pa so zanemarijali družine oziroma jih »trpinčili z grobostjo in surovostjo«. »Člani družine se morajo v slučaju pijanosti pogosto skrivati pred njim in bežati od doma« (1966: 38). Le v enem primeru je navedla, da je problem zasvojenost z alkoholom obeh zakoncev.

5.7 Osební razlogi

Osební razlogi so bili široka kategorija, vseeno pa lahko vanjo uvrstimo nekaj jasnih razlogov. Hedvika Plešej je zapisala, da je 40 žensk v njeni raziskavi prosilo za splav iz teh razlogov. Navedle so, da je bil mož starejši in da niso želele otroka, saj niso vedele, kako ga bodo vzgojile, ali da gre za družine z večjim številom otrok oziroma s preveliko starostno razliko med otroki ali za družine s sicer urejenimi razmerami in enim samim otrokom, a tem v starosti le nekaj mesecev (Plešej 1964: 57). V raziskavi Hilde Kuralt so bile najštevilčnejše (deset oseb) ženske v starosti med 40 in 44 let, ki so imele že odrasle otroke in nosečnosti niso pričakovale, obenem pa jih je šest kot razlog navedlo prezaposlenost ali preutrujenost, štiri, da bi morale zaradi neurejenosti varstva opustiti zaposlitev, štiri, da imajo v trenutnem zakonu več otrok, hkrati pa vsak zakonec preživlja še enega ali dva otroka izven zakona, in tri, da imajo v zakonu več otrok, ki so potrebni posebne nege zaradi bolezni (Kuralt 1966: 40–41).

Drugi viri v tej kategoriji navajajo drugačne razloge. Denimo na republiškem posvetu o problemih splava so leta 1966 opozorili, da je treba primere brezposelnih prosilk in prošenj iz osebnih razlogov skrbno preučiti, saj bi se za navedenimi razlogi lahko skrivalo kaj drugega: »Med ženami, ki prosijo iz osebnih razlogov, se opaža, da je vse večje število prošenj pri ženah, ki živijo precej nevezano življenje in utemeljujejo prošnjo za prekinitve s socialnimi motivi. V resnici gre za zanositev s poročenimi moškimi, neznanim, slučajna srečanja itn.« (Republiško posvetovanje 1966: 44). Tudi v gradivu Republiškega sekretariata za zdravstvo in socialno varstvo je navedeno, da naj bi šlo pri teh prošnjah za »slučajna ali neresna razmerja, pri katerih je nosečnost nezaželena in bi se otroci rodili v skrajno slabih pogojih

za njihov normalni telesni in duševni razvoj« (Problemi splava 1965: 7). Medtem pa je Lidija Andolšek v svoji analizi večletnega obdobja sicer omenila porast prošenj iz osebnih razlogov, a je ob tem ugotavljala, da gre poleg že navedenih situacij (kot so nosečnost žensk, starejših od 40 let, ali tistih z majhnimi otroki, ki nimajo varstva) za težnje po zmanjševanju števila otrok, saj je nasploh naraščalo število prošenj žensk brez otrok oziroma z enim ali dvema otrokoma. Zapisala je: »Med temi prosilkami je največ, to je 43,4 % takih, ki imajo zelo urejene socialne in ekonomske pogoje, pa zaradi želje po ohranitvi standarda nočejo imeti otrok. Navadno te žene odklanjajo kontracepcijska sredstva in smatrajo splav za svojo pravico« (Andolšek 1966: 50). Iz tega izhaja, da so se v praksi že kazale težnje po svobodnejšem odločanju o rojstvih, ki pa jim je stroka le počasi sledila.

6 Sklep

Socialni razlogi, ki so veljali kot upravičeni za dovoljeni splav, so bili torej številni. Zanimivo se je spomniti, da teh razlogov ni določila zakonodaja, temveč komisije za dovolitev splava kot usmeritev pri odločanju, pri čemer je imela pomembno vlogo socialna delavka. Čeprav tega podatka nisem zasledila v virih, bi morda lahko sklepali, da so kategorije slonele na praksi komisij oziroma na razlogih, ki so jih navajale prosilke. Vendar se lahko vprašamo tudi, ali so se ženske zavedale, kateri razlogi veljajo za upravičene, in so v upanju na odobritev splava v prošnjah svoje življenjske okoliščine temu primerno prilagodile. Kljub nejasnosti, kako je potekala dinamika med navajanjem razlogov v prošnjah in komisijskim določanjem okvira za upravičen splav, je nabor situacij, ki jih je zajemala socialna indikacija, bržkone odzvanjal s potrebami žensk. Te so po uvedbi indikacije leta 1960 začele množično vlagati prošnje na podlagi socialnih razlogov, dokler te niso povsem prevladale.

Obenem pa nam utemeljenost okoliščin za socialno indikacijo pove marsikaj o družbenih normah in standardih v socializmu. Tako lahko med najpogostejšimi razlogi zasledimo revščino in stanovanjske razmere, ki so skladne z usmerjenostjo razvoja v dvig življenjskega standarda prebivalstva. Tudi neurejene razmere sledijo tem družbenim ciljem, a se dotikajo vprašanja neželenih nosečnosti mlajših »nepoučenih« deklet, ki so pogosto ostale same. Podobno lahko opazimo zadržanost tudi do drugih situacij, ki bi lahko proizvajale »samohranilstvo« žensk, kot so zanositev v kratkotrajnejših razmerjih ali med razvezo ter sočasno zaskrbljeno ugotavljanje, da so ženske zadovoljne z največ dvema otrokoma. Vsekakor je z večjim upoštevanjem socialnih razlogov naraščala tudi vloga socialnega dela na tem področju, s čimer je bilo odločanje o splavu vse manj medicinski in vse bolj družbeni problem.

Čeprav dostikrat izpostavimo, da imamo v Sloveniji že desetletja širok dostop do reproduktivnih pravic (vključno s splavom) in ugodne trende reproduktivnega zdravja žensk, pa pot do tega ni bila enostavna. Po letu 1952 so se le postopoma odpirale priložnosti za svobodnejše uravnavanje rojstev s pomočjo kontracepcije, pa tudi s pomočjo splava, ko ni več drugih možnosti. V besedilu obravnavam uvedbo socialne indikacije za splav v pravne predpise, ki so jo kot upravičen samostojen razlog prepoznali konec petdesetih let. To je pomenilo pomemben premik od razumevanja splava kot medicinskega problema k razumevanju socialnih okoliščin, zaradi katerih so ženske posegale po splavu, in posledično k spremembi fokusa države na ustvarjanje pogojev za svobodno odločanje o rojstvih otrok oziroma k politikam načrtovanja družine. Gre za premik, ki je skupaj z razvojem medicinske znanosti in številnimi drugimi procesi omogočil družbene razmere, zaradi katerih je bil leta 1977 sprejet zakon, ki omogoča splav na zahtevo do 10. tedna nosečnosti, kar pomeni, da ženskam od takrat dalje nikomur več ni treba ničesar dokazovati.

SUMMARY

Since abortion is a complex ethical issue, the manner in which it is regulated in a given social setting is very informative about the social order and the main currents of ideas driving it. In the article, I discuss the gradual increase in an access to abortion in the 1950s and 1960s in Slovenia, especially the introduction of social indication as a separate category of legally recognised grounds for abortion. I describe legal regulations, the role of social workers in the Commissions for granting abortion, and a practice of decision-making with regard to various social reasons, i.e., which individual, family and social circumstances were considered legitimate to grant an abortion. Since such requests became dominant almost immediately after the introduction of social indications, the practice of decision-making can help us draw indirect conclusions about social norms under socialism and how they were reflected in the positioning of reproductive rights within the broader field of social policies. I drew data from various historical sources from the period under consideration, mainly articles in various specialised journals.

In the first decades following the Second World War, abortion was considered a prominent social problem for three reasons, because it: was so massive that it affected a large proportion of women in their childbearing years; caused morbidity and mortality among women; and resulted in considerable material expenditures, mainly due to women's absence from the workplace. This therefore led to a vigorous public debate on how to approach the treatment of women who

have had abortions and, in particular, how to reduce the number of unauthorised abortions, which, until the mid-1960s, persisted in roughly the same numbers and were far more dangerous to women's health than those carried out under professional supervision. Given that all abortions were considered harmful to health, there were many dilemmas about legalising abortion and the official abortion prevention strategy largely focused on the development of contraceptives and sex education.

The possibilities for legal abortion began to expand in the 1950s when eugenic, legal and socio-medical indications were introduced in Yugoslav legislation alongside the medical ones, which were introduced earlier. Nevertheless, it could not be overlooked that many women, in their applications to the abortion commissions, cited the social reasons for their decision to have an abortion. When legal provisions in the 1960s allowed for a social indication as a separate reason, it quickly became a predominant reason in applications for abortion, being invoked by applicants in around 90% of applications. Their eligibility became the primary concern of social workers, who were then formally included as equal members of the Commissions for granting abortion.

Given the high percentage of applications that referred to a social indication, its introduction probably resonated with the needs of women. However, the social reasons stated in the requests were many and varied. In order to facilitate the decision-making process, the Commission for Granting Abortion in Ljubljana, soon after the introduction of the social indication, classified it into a number of categories, which showed the 'leading' reasons for the justification of abortion. Social indication was thus divided into: 1) housing conditions; 2) socio-economic problems; 3) unsettled family and personal affairs; 4) illness in the family; 5) discord in the family; 6) alcoholism in the family; 7) personal reasons; and 8) other. According to various sources, the most common reasons given by women for abortion were socio-economic problems, severe housing conditions and unsettled family and personal affairs, which accounted for about 75% of all requests.

The circumstances that were considered to justify an abortion on the grounds of a social indication are informative about social norms and standards under socialism. Thus, poverty and poor housing conditions are among the most common reasons, which is consistent with socialism's focus on raising the standard of living of the general population. Meanwhile, some circumstances that could lead to 'single parenthood', for example, were also seen as justified, reflecting the prevailing norms regarding family life. Overall, the role of social work in this area has become more prominent as social considerations have been taken into account, slowly shifting an abortion from mainly medical field towards a

social one. This represented an important shift from understanding abortion as a medical problem to understanding the social circumstances that led women to seek abortion and, as a consequence, a change in the focus of the state towards creating the conditions for family planning policies.

Literatura in viri

- Andolšek Jeras, Lidija (1960): Naši pogledi na sodobna kontracepcijska sredstva. *Medicinska sestra na terenu*, 7 (2): 86–88.
- Andolšek, Lidija (1966): Problemi klasifikacije in odobravanja splavov iz socialnih indikacij. *Socialni vestnik*, V (4): 45–51.
- Bole, Cita (1958): Tudi v kontracepciji je zdravstveno varstvo matere in otroka. *Medicinska sestra na terenu*, 5 (2): 102–107.
- Bole, Daša (1976): Družbena problematika načrtovanja rojstev. *Obzornik zdravstvene nege*: 291–297.
- Drnovšek, Mimi (1960): Sklepi 4. kongresa ginekologov in porodničarjev Jugoslavije. *Babiški vestnik XXVIII*, (10–12): 135–137.
- Kralj, Božo (1964): Postabortalne anurije. *Babiški vestnik*, XXXII (7–12): 94–97.
- Kuralt, Hilda (1966): Analiza socialnih indikacij pri odobritvi abortusa. *Diplomsko delo*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Leskošek, Vesna (2021): Zgodovina boja za reproduktivne pravice v Sloveniji. V A. Kralj, T. Renner, V. Leskošek, M. Mencin, M. Nastran Ule (ur.): *Pravica do abortusa*: 107–147. Ljubljana: UL, Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.
- Maček, Maca (2004): Pravni vidiki umetne prekinitve nosečnosti v Sloveniji. V B. Pinter in A. Pretnar Darovec (ur.): *Umetna prekinitve nosečnosti v Sloveniji: zbornik / I. Spominski sestanek prof. dr. Lidije Andolšek - Jeras*: 23–26. Ljubljana: Ginekološka klinika, Klinični center.
- Mička, Berta (1963a): Kako se je končala nosečnost pri ženskah, ki jim je bil na komisiji splav odklonjen. *Diplomsko delo*. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Mička, Berta (1963b): Kako se je končala nosečnost pri ženskah, ki jim je bil na komisiji splav odklonjen. *Socialni vestnik*, II (3): 28–54.
- Navodila za organizacijo in delo komisij za dovolitev splava (1960). *Medicinska sestra na terenu*, 7 (2): 121–124.
- Novak, Franc (1955): Kontracepcija. *Medicinska sestra na terenu*, 2 (2): 114–123.
- Pečaver, Albina (1960a): Delo in vloga socialnega delavca v komisiji za dovoljeno odpravo plodu. *Medicinska sestra na terenu*, 7 (1): 9–27.
- Pečaver, Albina (1960b): Delo in vloga socialnega delavca v komisiji za dovoljeno odpravo plodu soc. delavka (Konec). *Medicinska sestra na terenu*, 7 (2): 78–85.
- Pentek, Slavica (1958): Splav — zdravstveno, socialno in družbeno zlo. *Babiški vestnik*, XXVI (7–12): 74–78.

- Plešej, Hedvika (1964): Splav iz socialnih razlogov. Babiški vestnik XXXII, (4–6): 54–59.
- Priporočila glede problematike splavov (1962). Socialni vestnik, I (5): 27–28.
- Pungerčar, Marija (1967): Prekinitev prve nosečnosti in psihosociološke posledice. Diplomsko delo. Ljubljana: Višja šola za socialne delavce.
- Problemi splava v SR Sloveniji in problematika oddelka za prevencijo splava na Kliniki za ženske bolezni in porodništvo v Ljubljani (1965). Socialni vestnik, IV (4) 1–27.
- Republiško posvetovanje o problemih splava v Lj dne 16. 6. 1966 – povzetek razprave (1966). Socialni vestnik, V (4): 42–45.
- Resolucija 5. kongresa ginekologov in porodničarjev Jugoslavije (1964). Babiški vestnik, XXXII (7–12): 99–103.
- Rožman, Sara (2009): Geneza pravice do umetne prekinitve nosečnosti v nekdanji Jugoslaviji. Ars & humanitas: revija za umetnost in humanistiko, 3 (1–2): 301–325.
- Tekavčič, Bogdan (1961): Splav in njegove posledice. Medicinska sestra na terenu, 8 (3): 114–118.
- Tekavčič, Bogdan (1966): Nekatere posledice splava. Socialni vestnik, V (4) 51–62.
- Uredba o pogojih in postopku za dovolitev splava (1960). Medicinska sestra na terenu, 7 (1): 56–58.

Podatki o avtorici

asist. dr. **Sara Pistotnik**

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za socialno delo

Topniška ulica 31, Ljubljana, Slovenija

E-mail: sara.pistotnik@fsd.uni-lj.si

RECENZIJE KNJIG

BOOK REVIEWS

Marko Hočevar

Jessica Whyte: *Morala trga: človekove pravice in vzpon neoliberalizma*. Ljubljana: Sophia, 2020.

367 strani (ISBN: 978-961-7003-57-4), 23 EUR

Od sprejetja Splošne deklaracije človekovih pravic (SDČP) leta 1948 v Organizaciji združenih narodov (OZN) je minilo že skoraj tri četrt stoletja. Kritike različnih režimov, pomen različnih nevladnih organizacij (NVO), ki so si lasten profil zgradile na zagovoru človekovih pravic, ter širjenje (tudi vojaško) svobode, človekovih pravic in demokracije so postali nevprašljivi v razmerah »konca ideologij« in »konca zgodovine«. Nasprotovanje človekovim pravicam, ki so razumljene kot temelj demokracije, je postalo moralno nesprejemljivo in politično nemogoče. Vendar nam knjiga Jessice Whyte *Morala trga: človekove pravice in vzpon neoliberalizma* razkriva drugačno zgodovino človekovih pravic, ki nam omogoča kritično refleksijo diskurza o človekovih pravicah in »vsebine« človekovih pravic.

V knjigi, ki je poleg uvoda in zaključka razdeljena na pet poglavij, Whyte ponuja drugačno razumevanje samega koncepta človekovih pravic. Njena osnovna teza je, da se je koncept človekovih pravic po drugi svetovni vojni, po poskusu univerzalistične kodifikacije v SDČP, reduciriral na »zahodno« partikularistično koncepcijo in da so človekove pravice v bistvu doživele neoliberalno reformulacijo ter postale uporabne in uporabljene za širitev trga, s tem pa kapitalizma. Človekove pravice, reducirane na politične in državljanske pravice, so postale »morala trga«, kot je to poimenoval Friedrich von Hayek, oz. moralni okvir in vzgoja za življenje v skladu s prevlado trga.

V uvodnem poglavju avtorica ugotavlja, da se človekove pravice poleg poskusa širitve univerzalne ideje o enakosti in enakopravnosti vseh ljudi izjemno pogosto uporabljajo za zaščito najbogatejših in njihove pravice do razpolaganja s bogastvom. Avtorica poudari, da sta se leta 1947 sestali dve pomembni skupini – Komisija OZN za človekove pravice, ki je leto pozneje sprejela SDČP, ter skupina različnih ekonomistov, pravnikov in filozofov, ki so ustanovili ključni neoliberalni »miselni kolektiv«, Društvo Mont Pelerin (DMP). Razlike med pisci SDČP in člani DMP so bili precej velike. Toda tudi člani DMP so govorili o specifičnih človekovih pravicah, ki pa so bile bolj ozke. In ravno ta ozka različica človekovih pravic – predvsem političnih in državljskih – je skozi desetletja postala dominantna v svetu, pri čemer so bile socialne in ekonomske pravice izrinjene iz imaginarija o človekovih pravicah, čeprav so bile prisotne v SDČP. Ni naključje, da sta vzpon globalnega diskurza o človekovih pravicah in tudi različnih NVOjev, ki naj bi bili usmerjeni predvsem v zaščito človekovih pravic, potekala v približno istem obdobju kot tudi prve implementacije neoliberalnih politik. Leta 1976 je Milton Friedman dobil Nobelovo nagrado za ekonomijo, leto pozneje Amnesty International Nobelovo nagrado za mir.

V prvem poglavju Jessica Whyte analizira ustanovno listino DMP in pokaže, kako so neoliberalci od nekdaj »civilizacijo« enačili s trgovino oz. kapitalizmom ter da so bile te

predpostavke v samih temeljih rasistične. Neoliberalce je bilo strah, da bi veliki teritoriji po prvi svetovni vojni lahko postali ne le politično, temveč tudi ekonomsko neodvisni, kar bi v veliki meri lahko ogrozilo investicije zahodnega kapitala. Te interese so zakrivali s humanitarnim moralizmom širitve »civilizacije«, v jedru katerega je bilo razlikovanje med barbari in tržnimi narodi. Hkrati so trgu pripisovali tudi kulturne vrednote: »Sprejetje trga ni pomenilo zgolj sprejetja tehničnih sredstev za alokacijo dobrin; zahtevalo je globoko kulturno, moralno in osebnostno preobrazbo. Trgovski narodi imajo radi mir, vendar bi se do smrti borili proti vsem, ki bi posegali v to delitev dela« (str. 77).

V drugem in tretjem poglavju avtorica skozi branja različnih izvirnih del ter mednarodnih dokumentov pokaže, da je na področju človekovih pravic od konca 40. let prejšnjega stoletja šlo za boj med tistimi, ki so želeli človekove pravice omejiti izključno na politične in državljanske, ter tistimi, ki so področje človekovih pravic želeli politizirati zaradi prekinitve izkoriščanja. Ključni boj se tako ni bil le med tistimi, ki so ostro nasprotovali socialnim in ekonomskim pravicam, ter tistimi, ki so jih zagovarjali, temveč je šlo za boj med tistimi, ki so v človekovih pravicah videli »moralo« in vzgojo za trg ter novoosvojenimi kolonijami in mednarodno priznanimi državami, ki so diskurz političnih in državljskih človekovih pravic razumele kot okvir nadaljevanja ekonomskega izkoriščanja. V tem okviru avtorica pokaže na odkrit in prikrit rasizem nekaterih ključnih neoliberalnih teoretikov (med njimi je najbolj izstopal Wilhelm Röpke) ter tudi na dvoličen in imperialističen moment nekaterih socialdemokratskih političnih struj, ki so ravno tako zagovarjale kolonialno politiko imperijev. V ospredju vseh teh razprav sta bila predpostavka o »blagodejnosti trgovanja« ter strah neoliberalcev in zahodnega kapitala, da bi se »tretji svet« osvobodil tudi neokolonialne odvisnosti. V tem kontekstu so poudarjali, da so vse, kar potrebuje »tretji svet«, več trga in trgovanja ter ustrezna vzgoja za trg, kar so predstavljale državljanske in politične človekove pravice.

V četrtem poglavju Whyte obravnava politične in ekonomske procese v Čilu v času vojaškega udara in vladavine junte na čelu s generalom Pinochetem ter pokaže, da je ravno v Čilu prišlo do preloma, ko so človekove pravice postale reducirane na politične pravice, ki podpirajo trg in kapitalizem. Neoliberalci so zagovarjali, da Pinocheteva diktatura prinaša več svobode in da je v bistvu rešitev pred totalitarizmom in zankanjem človekovih pravic. Whyte zapiše, da »niti najbolj tehnični chichaški ekonomisti niso upravičevali svojega dela v Čilu zgolj na ekonomski podlagi, ampak so trdili, da je hunta rešila Čile pred totalitarnim režimom. S tem da je spremenila zgodovino načrtovanja in državnega vmešavanja ter omogočila individualno svobodo in človekove pravice« (str. 207). Namreč, neoliberalci in tudi sami čilenski politiki so poudarjali pomen zaščite človekovih pravic, vendar zgolj političnih in državljskih pravic, ki so postale neposredno povezane z delovanjem konkurenčnega trga in »ekonomsko« svobodo. Posebej je zanimivo podpoglavje, v katerem analizira poročila Amnesty Internationala o stanju človekovih pravic v Čilu, pri čemer je zelo pomenljivo, da kljub poročilom o žrtvah dejanske analize o tem, kdo so žrtve bile, ni bilo, prav tako niso navedeni razlogi za množične umore. Omenjali so le polarizacijo pred vojaškim udarom.

Peto poglavje je namenjeno analizi delovanja nekaterih izjemno pomembnih in vplivnih nevladnih organizacij, ki so »širile« človekove pravice. Avtorica posebej ana-

lizira ustanovitev in delovanje fundacije Svoboda brez meja ter ključnih akterjev, ki so moralistično razlagali »samokrivdo« nekdanjih kolonij za lastno revščino ter poudarjali pomen svobodnega trga in konkurence kot osnov blaginje in človekovih pravic. Idejo o redistribuciji bogastva zaradi večstoletnega izkoriščanja nekdanjih kolonij je nadomestila ideja o človekovih pravicah in trgovini kot univerzalnem receptu za blaginjo. Ključni diskurzivni moment je bil, ko je besedo *neenakost* zamenjala beseda *razlika* ter so namesto o neenakosti med Severom in Jugom začeli govoriti o razlikah. Za te razlike pa so imeli že pripravljene recepte: več trga, več političnih človekovih pravic in nič socialnih ali ekonomskih pravic, kot tudi ne preizpraševanje trga in kapitalizma. Človekove pravice so tako postale »pravne in moralne tehnologije, neločljive od liberalnega, konkurenčnega tržnega reda in nujne za njegovo spodbujanje« (str. 285).

V zaključku avtorica naredi refleksijo vloge človekovih pravic danes in njihove politične uporabnosti pri zagovoru imperialnih politik ter poseže v intelektualne razprave o potrebi ali škodljivosti politizacije človekovih pravic. V tem smislu pokaže uporabo diskurza človekovih pravic v umirjanju množic in ponujanju moralnih temeljev za reprodukcijo kapitalizma. Knjigo sklene s pozivom k repolitizaciji boja zoper neenakosti in nepristajanje na redukcijo na človekove pravice, kajti »[z]avrnitev neoliberalizma zahteva zavrnitev morale trga« (str. 318).

Knjiga je zelo pomemben doprinos k politični in socialni zgodovini človekovih pravic. Če je možno kaj izpostaviti kot manko knjige, sta to prehitra posplošitev in delanje univerzalnih zaključkov, ki izhajajo iz analize majhnega števila primerov. To je opazno pri univerzalizaciji sklepov o delovanju organizacij, ki delujejo kot promotorke ali »zaščitnice« človekovih pravic, na osnovi analize dveh konkretnih primerov. Avtorica namreč podrobno obravnava Amnesty International in organizacijo Svoboda brez meja. Pri tem seveda intuitivno ne gre oporekati splošnim sklepom, ki jih izpelje, a zaradi večje jasnosti in natančnosti bi celotno analizo v tem delu lahko dopolnila še z analizo delovanja kakšne druge organizacije, katere cilj sta (bila) zaščita človekovih pravic in njihova širitev.

Knjiga je pomembna, ker odpira tako politična kot znanstvena vprašanja. Prvič, bistveno je, da današnje prevladujoče razumevanje človekovih pravic ni naravno ali edino možno, temveč je odraz neoliberalne prisvojitve teh pravic zaradi ustvarjanja moralnega temelja za širitev trga. V tem okviru je logična posledica, da leva politika, ki izhaja iz človekovih pravic in prisega nanje, ni leva politika, temveč je to liberalna politika, ki išče moralne razloge za neenakosti in izkoriščanje, ki so posledica ravno širitve trga. Drugič, knjiga odpira vprašanje, ali je znanstveno priseganje na človekove pravice ideološko ali znanstveno početje. Izhajajoč iz althusserjanske kritike in zgodovine razvoja človekovih pravic, kot jo ponuja Jessica Whyte, se vse bolj jasno kaže, da številni predmeti oz. učne ali študijske smeri, ki so oblikovani okoli teorije in zagovarjanja človekovih pravic, niso znanstvena praksa, temveč ideološko pozicioniranje znotraj koordinat vladajoče ideologije, ki človekove pravice vidi kot temelje »morale trga«, pri čemer so človekove pravice v funkciji reprodukcije kapitalizma. Zato je bistveno vprašanje, ki izhaja iz knjige: ali so družboslovne znanosti, ki prisegajo na človekove pravice, zmožne (samo)refleksije in odkrivanja lastne pozicije v reprodukciji neenakosti, ki jih človekove pravice podpirajo (kot oblika »morale trga«) in hkrati zakrivajo?

Svenja Fischbach

Tanja Višić: *Peripheral Labour Mobilities. Elder Care Work between the Former Yugoslavia and Germany.* Frankfurt a.M.: Campus Verlag, 2022. 426 pages, ISBN 978 359 351 6417, 45,00 EUR

In “Peripheral Labour Mobilities”, a book based on her dissertation project, Tanja Višić presents pioneering work in the field of female labour migration in the European context. Her ethnographic study gives the reader deep insights into the world of female Serbian and Bosnian care workers who travel to German private households to care for the elderly – generally unlawful and highly dependent on ‘semi-legal’ recruitment agencies and private employers.

Although the irregular care labour market is constantly expanding, notably in recent years, causing increasing demand for care workers, attracting an “army of women willing to put themselves on the move” (p. 192), their activities mostly remain unnoticed and invisible. The research presented is the first of its kind to shed light on the often-precarious working and living situations of care workers from former Yugoslavia, showing how they navigate the ‘care mobility industry’; a highly “unregulated, ethicized, gendered, yet legally allowed market of commodified care” (p. 264). This is vividly illustrated through an impressive range of cases of care workers and their narratives, and complemented by Višić’s ethnographic observations.

First, we learn about the pathways into care labour mobility, the women’s aspirations and motives for doing care work abroad, how they find jobs and how tough the competition in this field is. Second, we learn about the often-dangerous, anxious and uncertain journeys between the women’s homes and workplaces in Germany together with the circumstances behind them: Citizenship regulations, migration policies and different border regimes strongly determine the migration prospects of women care workers. We also gain insights into the ways in which care workers’ mobility trajectories are influenced, facilitated and controlled by various actors in the ‘migration industry’. Here, a very unpleasant role is played by the “semi-legal Hungarian agencies for home care recruitment” (p. 275) with their own informal minibus transport systems and which force women to use them. Blackmail, for example by threatening to call in the police, is a common mechanism for controlling and disciplining care workers. Third, we see what “feeling, thinking and doing care work” (p. 234) looks like for the typically untrained care workers (some have at least a personal experience of caring for family members). We hear about the often-precarious working conditions that come with 24/7, home-based, informal caregiving: highly unstable jobs, encounters with completely different situations and tasks than previously described, denial of rest periods, sick leave or holidays, overtime work, missing salaries, emotionally and physically highly stressful tasks, not to mention the psychological strain of being isolated and far away from home and family, and we also hear about incidents of mistreatment, and (sexual) harassment.

We also learn what lived 'illegality' means for the care workers' everyday life from their own perspective and its "experiential, embodied and sensory dimensions" (p. 263), which are probably transferable to the lives of other illegalised migrants. It is particularly outstanding that Višić also shows the women's coping strategies in all aspects of their work and life situations and thereby focuses on their agency. We see in the ethnographic data how the women actively interpret and navigate through migration regimes and we gain a unique understanding of their border-crossing practices. Nevertheless, Višić concludes that the organisational form and distribution of care work as a 'shadow economy' leaves care workers vulnerable to multiple forms of discrimination, exploitation and abuse.

By conducting 'mobile fieldwork' in multiple locations and countries, Višić takes ethnography to a new level: she travels with the women on their sometimes 20-hour bus journeys, visits them in the private homes of their employers, sits with them in cafés and parks and, as a major strength of her research, keeps in touch with them over long periods of time via Skype, Instant Messenger or Facebook. It is impressive to see how close she has become with the women and managed to create a space for their narratives. Her high level of immersion in the research field is also revealed in her personal stories that she occasionally weaves in and which make the research material even more reliable and sound. In so doing, she authentically brings reflections on her own social position and insights into her personal life and struggles into the book (we read about her own difficulties with crossing the border).

One of the great achievements of this outstanding book is that it brings a multitude of previously unknown topics to the surface. Since migration research largely focuses on receiving countries, this work stands out in many respects: its extensive consideration of the sending side of the care chain, its focus on Serbia and Bosnia and Herzegovina as non-EU member states, and with regard to the group of middle-aged women. Also for this reason, the presented research contributes to critical knowledge production concerning female labour mobility, an area dominated by concepts developed in Western countries and hence often not applicable to countries 'on the semi-periphery' like former Yugoslavia. Accordingly, the empirical data enrich established concepts and theories of (care) migration and in some cases challenge them by adding completely new insights and taking account of the particular historical and geographical contexts of this specific European care mobility. The empirical data and additions are especially revealing with respect to the concept of 'motility' (namely, mobility capital / Kaufmann), which states that the 'motility' of these women is mainly based on access to social networks both online and in their local communities. The only shortcoming of this book is that in some places the division of the chapters is somewhat unclear and confusing. A clearer presentation of the material would highlight the brilliant content even more strongly, yet this is no easy task given the density, richness and complexity of the presented research material.

RDRDRDRDRDRDR

Iztok Šori, Leja Markelj

Darja Zaviršek

Mateja Jeraj

Nina Vodopivec

Dunja Dobaja

Sara Pistotnik

16,00 €

ISSN 0352-3608

9 770352 360015

ISSN 0352-3608 UDK 3

Slovensko sociološko društvo
Fakulteta za družbene vede Univerze v Ljubljani
Slovene Sociological Association
Faculty of Social Sciences, University of Ljubljana